

arshungarica

44. ÉVFOLYAM 2018 | 2

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet folyóirata

A hatvanas évek
ismeretlen építésze

Tanulmányok

Ferkai András	
Hatvanas évek	117
<i>Újabb kísérlet egy korszak bejárására</i>	
Lantos Edit	
Logikai készlet	135
<i>Új építésű római katolikus templomok (1960–1970)</i>	
Haba Péter	
Félárnyékban	165
<i>Az 1960-as évek magyar ipari építésze a kánonokon túl</i>	
Hartmann Gergely	
„Ha felemeltem, mindig bevertem a fejem”	193
<i>Pilt Rudolf (1931–2005): egy építész életútja a Mosoni-Dunától a Rajna partjáig</i>	
Kohut-Jankó Anna	
A plasztikus hatvanas évek	217
<i>A társzművészetek szerepe a hatvanas években</i>	

Recenzió

Ferkai András	239
Európa újraegyesítése az építészettörténetben	
<i>East West Central. Re-Building Europe 1950–1990</i>	
Őry Júlia	243
Szabadság a korlátozottságban	
<i>Különutak. Karl-Heinz Adler és a magyar absztrakció</i>	

Hatvanas évek

Újabb kísérlet egy korszak bejárására

Az *Ars Hungarica* folyóiratnak 2011-ben volt már egy tematikus száma a hatvanas évekről,¹ jogosan kérdezheti tehát az olvasó, mi az oka annak, hogy újra egy teljes számot szentel e korszaknak. Elsősorban az, hogy a korábbi szám alapvetően képzőművészettel foglalkozott, egyetlen tanulmány vizsgálta a tárgykultúra világát, egy másikban pedig a vizuális kultúra címszáva alatt villanásnyira megjelent az építészet témája is.² Márpedig nemcsak a hatvanas évek művészete vált az utóbbi időben divatos témává, hanem a korszak építésze, belsőépítésze is. Nálunk ez az érdeklődés elsősorban a médiában mutatkozik meg, gondoljunk például a modern és késő modern építészettel foglalkozó blogokra, vagy az ötvenes-hatvanas évek bútorainak, belsőépítészetének retró divatjára! A hatvanas éveket kutató művészettörténészek és építészettörténészek szakmai kiadványokban megjelent publikációi kevesekhez jutnak el, még egymás számára sem feltétlenül ismertek. Ebből következik, hogy nem alakult ki olyan szakmai diskurzus, amely segítene e mozgalmas és izgalmas korszakról alkotott kép felülvizsgálatában. E szám szerzői nem azzal a szándékkal ültek össze, hogy átírják a hatvanas évek történetét. Érdeklődésük, éppen aktuális feladataik vezették őket olyan témafelvetésekhez vagy megközelítési módokhoz, amelyek új jelenségekre terelhetik a figyelmet, vagy más megvilágításba állíthatnak ismertnek vélt dolgokat. Vagyis nem a hatvanas évek építészetének, hanem a róla való gondolkodásnak van aktualitása. Ez egyben lehetőséget ad a közelmúlttal foglalkozó építészettörténet-írás állapotának felmérésére.

Három kiállítás

A tavalyi évben három kiállítás (és a hozzájuk tartozó katalógus) gondoskodott arról, hogy a figyelmünk a hatvanas évekre terelődjön. A bécsi Ringturm galériájában tavasszal megnyílt *Ungarn – Architektur der „langen 1960er Jahre“* kiállítás az *Ars Hungarica*-számhoz hasonlóan a „hosszú hatvanas évek” produkciójának bemutatására vállalkozott. A Magyar Nemzeti Galéria nagyszabású *Keretek között – a hatvanas évek művészete* című tárlatáról ugyan teljes mértékben hiányzott az építészet, tanulságot rejt számunkra, mert egy negyed századdal korábbi, azonos témájú kiállításra reakcióként született. Végül, a harmadik, a Kassák Múzeum és a Kiscelli Múzeum által közösen rendezett *Különutak. Karl-Heinz Adler és a magyar absztrakció* című kiállítás kiscelli felén, a keletnémet művész geometrikus épület-plasztikai adtak alkalmat a hazai absztrakció, illetve a köztéri alkotások, murális munkák hátterében a hatvanas-hetvenes évek építészetének felvillantására.

Az Adolph Stiller bécsi kurátor és magyar munkatársai³ által rendezett bemutató nem vethető össze Petrányi Zsolt kiállításával. Az előbbi egy biztosító társaság földszinti kiállítótermében próbált szerényebb költségvetésből átfogó képet adni, így elsősorban táblákra kasírozott fotókból, rajzmásolatokból és néhány makettből állt. A Galéria kiállításának költségvetése 350 eredeti mű – köztük külföldi alkotások – bemutatását tette lehetővé. A hatvanas évek építészetéről Magyarországon korábban nem volt kiállítás,⁴ Petrányi viszont

1 A hosszú hatvanas évek. *Ars Hungarica*, 37. 2011. 3. sz.

2 JEROVETZ György: Jöved a jelenben. A „korszerűség” reprezentációja az 1960-as évek vizuális kultúrájában. *Ars Hungarica*, 37. 2011. 3. sz. 62–76.

3 A kiállítás valójában Fehérvári Zoltán és Hadik András válogatásá-

nak, munkájának az eredménye, szerepük jellemzésére inkább a társkurátor lenne megfelelő.

4 Az Építészeti Múzeum két korábbi kiállítása éppen ott állt meg, ahol a bécsi kezdődött. Lásd *Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1956*. Szerk. PRAK FALVI Endre. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hiva-

1. Technikum, Kazincbarcika, Lenin (ma Egressy Béni) utca 1., 1961
©Fortepan 28658 / Lechner Tudásközpont–VÁTI

Beke László és társai 1991-es koncepciójához viszonyulva értelmezhetette újra a korszak művészetét, s ennek az interpretációnak megfelelő tanulmányok kerültek a katalógusba. A bécsi tárlat szép kiállítású katalógusába viszont csak egy hosszabb elemzés került: Prákfalvi Endre 2004-es dolgozatának⁵ átszerkesztett változata. Ennek ellenére nem lehet eléggé hangsúlyozni a bemutató, és különösen a katalógus jelentőségét, hiszen első alkalommal került a korszak műveinek reprezentatív válogatása külföldi közönség elé, idegen nyelvű szövegekkel a legjelentősebb alkotásokról és születésük háttéréről.⁶ A recenziókból kiderül, az osztrák közönséget is meglepte, hogy a magyar anyag művészi színvonalában milyen közel áll a nyugatihoz, sőt, talán még nagyobb változatosságot is mutat. Ez kétségtelenül siker, de nem tudok szabadulni a kérdéstől, miért nem került sor efféle számvetésre itthon évtizedekkel korábban? Miért tartunk az építészettörténetben még

mindig a pusztá tények felmutatásánál, miközben az irodalomtörténet, a művelődéstörténet és részben a művészettörténet ezt a fázist már régen meghaladta?

Már Beke Lászlóék 1991-es kiállítása sem a pusztá bemutatás szándékával közeledett a hatvanas évek művészetéhez, tudatosan a Kádár-korban tiltott vagy megtűrt neoavantgárd irányzatokat állították az előtérbe, mintegy a rehabilitálásuk szándékával. Ez a határozott koncepció tette lehetővé, hogy a következő generációhoz tartozó művészettörténész kurátor huszonhat évvel később más módon interpretálja a korszak művészetét. Azért ásta elő a raktárak mélyéről a korai Kádár-korszak hivatalosan elfogadott műveit, mert azokhoz viszonyítva lehet csak lázadásról beszélni, illetve értékelni a hagyományok és a különféle modernitások közötti útkereséseket. Petrányit jobban érdekelt abból az évtizedből a hétköznapi, az átlagos, a választható utak és elfogadható kompromisszumok

tal–Magyar Építészeti Múzeum, 1992; PRAKFAI Endre–HAJDÚ Virág: *Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959*. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal–Magyar Építészeti Múzeum, 1996.

5 PRAKFAI Endre: A hatvanas évek építészetéről. In: „*Hatvanas évek Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. RAINER M. János. Budapest, 56-os Intézet, 2004. 474–505.

6 E szövegeket Szegő György írta.

2. Házsor, Tiszaújváros (egykori Leninváros), Széchenyi utca, 1966
Az előtérben Józsa Bálint szobra (1965)
©Fortepan 65312 / Magyar Rendőr

viszonylag széles skálája. Ezért szolgálhatott válogatása meglepetésekkel is. Különböző interpretációkról van tehát szó, s a korszakra vetett új tekintet inspiráló a tudományos kutatás és történetírás számára.

A „hosszú hatvanas évek építésze” kiállítás és katalógusa nem jelent ilyen provokációt. Prakfalvi 2004-es tanulmánya hivatkozik a *Magyar Építőművészet* 1988. 3. számára, mely elsőként próbált viszonyulni az akkor még igencsak közeli múltnak számító évtizedhez. A szám gyakorló építész szerkesztői⁷ akarva-akaratlanul töredezett, mozaikszerű képet adtak a korszakról. Az interjúalanyok, épületek, témák kiválasztása óhatatlanul személyes vonzalmaikat, értékrendjüket tükrözte, és azt a szándékot, hogy a posztmodern örült divatja idején szembesítsék az építésztársadalmat egy idejét-

múltnak tekintett korszak józanságával, ötletességével, bátor kísérletező kedvével, lényegében időtállóságával. A folyóiratszámban összegyűlt anyag inspirációt jelenthetett volna a historiográfia és a muzeológia számára. Akkor lehetett volna megrendezni az első átfogó kiállítást, vagy elkezdni azt a sorozatot, amely rövid időn belül elérte volna a hatvanas éveket. Ennek hiányában nem indult el az a gondolkodási folyamat, amely szélesebb körben segíthette volna tisztázni a közelmúlthoz fűződő viszonyunkat.

Emiatt érdekes 2017 harmadik kiállítása, a Karl-Heinz Adler és a magyar absztrakció kapcsolódási pontjait vizsgáló kettős tárlat.⁸ A hatvanas és hetvenes évek hazai építészetére teljesen új fényt vet a szokatlan témaválasztás. Egyrészt felborítja a belterjes vizsgálódás

⁷ Turányi Gábor, Ferkai András, Janáky György.

⁸ A Kassák Múzeum részéről Sasvári Edit és Juhász Anna, a Kiscelli

Múzeum részéről Branczik Márta és Leposa Zsóka volt a kiállítások kurátora.

3. Baross Gábor Közgazdasági Szakközépiskola, Győr, Bem tér 20–22., 1964
Fotó: Ferkai András

perspektíváját, ugyanakkor szakít azzal a megszokással is, hogy a magyar építészetet a Nyugattal vetjük össze, s a nyugati hatások kétségtelenül létező jelenségét tárgyalva újra meg újra elfogadjuk a centrum és periféria hierarchiáját. Az NDK és a szocialista Magyarország művészetének párhuzamos vizsgálata, a modernség, az absztrakció lehetőségeinek körüljárása a régió speciális problémáira és az adott kontextusban elérhető eredményekre tereli a figyelmet.

A képzőművészeti fókusz, mondhatnánk, mellékszereplővé teszi az építészetet a kiscelli kiállításon, az építészet-tárművészetek viszony jól ismert toposzát eleveníti fel. Kétségtelen, hogy elsősorban a középületek homlokzatára vagy belső tereibe került nonfiguratív művek és köztereken álló absztrakt plasztikák töltötték meg a templomteret, de a kurátorok egy olyan jelenségre is felhívták a figyelmet – a modularitás és rendszerelvűség kapcsán – amely közös a modern képzőművészetben és építészetben (sőt, később a belsőépítészet és a design területén is). Ebből a szemszögből az építés iparosítása, a nagypaneles és könnyűszerkezetes rendszerek is egészen újszerűen értelmezhetők.

E kiállítás többféle tanulsággal szolgál. Egyrészt nagyon inspiráló lehet egy kívülről, határainkon túlról érkező impulzus, amely kibillent minket a megszokott kerekekből. Ugyanez igaz a művészet és az építészet határainak átlépésére, a közös problémák, párhuzamok és tényleges kapcsolódási pontok feltárására. Végül arra is bizonyosság, hogy nem csak a korszak egészének átfogása, a teljességre törekvő bemutatás vezethet új eredményekre. Egy-egy részterület, szűkebb probléma vizsgálata – a mikrotörténetek – gyakran érdekesebbek, mint bármilyen hatalmas tablókép. Figyelemre méltó a kurátorok azon szándéka is, hogy kijelentések, állítások helyett inkább gondolkodásra serkentő kérdéseket tegyenek fel.

Divat, félreértések, leletmentés

A hatvanas évek építésze és tárgykultúrája divat a nagyvilágban, retró divatként még a legifjabb generációkat is meghódítja. Ha körülnézünk a határainkon

4. Budapest, II., Margit körút 8–10.
Fotó: Ferkai András

túl, könnyen meggyőződhetünk arról, hogy a késő modern (late-modern) építészet, a hatvanas-hetvenes évek nyersbeton építészete (brutalizmus, tévesen New Brutalism), vagy különösen a volt szocialista országok és a szovjet köztársaságok meglepő épületei ebből az időszakból nagy érdeklődést váltanak ki. Külön elnevezések születtek e „stílusra” – Ostmodern/Eastmodern, Ostarchitektur, vagy a Sozmodern/Socialist Modern nem túl szerencsés terminusa –, és nemcsak lelkes (főként kelet-európai) bloggerek foglalkoznak ezzel, hanem jelentős nyugat-európai újságok is. A második világháború utáni kelet-európai építészet polgárjogot nyert a nemzetközi építészettörténeti diskurzusban, tematizálása főként nyugat-európai és amerikai egyetemeken működő, kelet-európai vagy onnan származó oktatóknak köszönhető.⁹ Kétoldalú, vagy több országot összefogó kutatási programok folynak, konferenciák szekciói tárgyalják a háború utáni városépítés és építészet külön-

böző aspektusait kelet-európai résztvevőkkel, akiket most már gyakrabban felkérnek Nyugaton megjelenő szakkönyvekben való közreműködésre is.

Ez a felfokozott érdeklődés itthon kevésbé érezhető. Nap mint nap tapasztaljuk, hogy a laikusok monolitikus blokként kezelik a pártállami időszak építészetét, és meglehetősen negatív érzésekkel viszonyulnak hozzá. Nem tesznek különbséget archaizáló, modern és posztmodern épületek között, valamennyit a pejoratív kicsengésű „szocreál” jelzővel illetik. A hatvanas éveket átélt idősebb építészek zavartan, olykor röstellkedve tekintenek saját fiatalkori munkáikra, ritkán képesek tárgyilagos értékelésre, így viszonylag könnyen elfogadják házaik átépítését, beletörődnek bontásukba, a legrosszabb esetben aktívan részt vesznek műveik tönkretételében. A fiatalabb tervezőgenerációk többnyire nem ismerik fel (vagy el) e korszak alkotásainak értékeit, meg sem próbálják (vagy nem képesek) meg-

9 Többek között Moravánszky Ákos, ETH-gta, Zürich; Kimberly Zarecor, Iowa State University of Design; Vladimir Kulić, Florida Atlantic

University; Lukasz Stanek, University of Manchester.

győzni a megrendelőket arról, hogy valamit meg lehet őrizni a hatvanas évek épületeinek karakteréből, úgy, hogy közben a mai igényeknek megfelelővé tesszük azokat. Ezek az épületek rohamosan pusztulnak, s itt merül fel az építészettörténészek, műemlékes szakemberek, az örökségvédelemmel foglalkozó hivatalos szervek és a döntéshozó politikusok felelőssége abban, hogy nem alakult ki közmegegyezésen alapuló jegyzék a mindenképpen megővendő épületekről, vagy a védettség kategóriáiról, mely eligazítást adhatna tulajdonosnak, befektetőnek, tervezőnek és engedélyező hatóságnak arról, mit kell feltétlenül eredeti állapotában megtartani, s mit milyen mértékben lehet átalakítva felújítani.¹⁰ A nyilvánosan hozzáférhető, naprakész műemléki jegyzék a nagyközönséget is segíthetné az értékek felismerésében, különösen, ha néhány mondatos magyarázat is tartozna az egyes tételekhez. Míg Petrányi Zsolt kiáshatta a Nemzeti Galéria raktáraiból a hivatalos művészet ugyancsak kevésre becsült alkotásait, mert a kor képzőművészetéből csak politikai jellegű emlékművek, köztéri szobrok pusztultak el, addig a korszak építészetének egyre kevesebb művét vizsgálhatjuk meg a maga valójában. Az épületállomány fokozott veszélyeztetettsége tehát a következő ok arra, hogy a hatvanas évekkel foglalkozunk.

Ugyancsak sürget a kor dokumentumainak és szemtanúinak fokozatos eltűnése. Az állami tervezővállalatok tervtárából, fényképtárából és irattárából működésük idején ritkán kerültek anyagok levéltárba, pedig rendelet írta elő a selejtezéssel kapcsolatban az archiválás kötelezettségét. Több nagyvállalat teljes terv- és iratanyaga került szeméttbe (vagy magánkézbe?) a rendszerváltozást követő privatizáció során, a szerencsésen megmaradtak nagy része ma a Lechner Tudásközpontban található, és a lassan haladó feldolgozás eredményeképpen fokozatosan kutathatóvá válik. Sok építész hagyatékát még mindig a családjuk, leszármazottaik őrzik, s komoly gondot okoz számukra eldönteni, hogy ha már nincs módjuk tovább tárolni a gyakran sok helyet igénylő anyagot, kire bízják, hová adják. A legkézenfekvőbb hely, az Építészeti Múzeum évek óta bizonytalan helyzetben vegetál, még a raktározás körülményei is bizonytalanok, a hozzájuk kerülő dokumentumok ku-

tatása nehézkes, kiállításának lehetősége pedig a távoli jövőbe tolódik ki. Fővárosi vonatkozású anyagot gyűjt a BTM Kiscelli Múzeum Építészeti Archívuma, a Fővárosi Levéltár, az állami tervezés időszakából való építészahagyatékot pedig a Lechner Tudásközpont is elfogad. Mégis előfordul, hogy efféle anyagok egyik napról a másikra nyomtalanul eltűnnek, pótolhatatlan veszteséget okozva a kutatás számára. Az utolsó órákban járunk a szemtanúk megszólaltatásában is, hiszen a hatvanas években aktív legfiatalabb generáció tagjai is túl vannak már a hetedik x-en. Az *oral history* módszerének alkalmazására – elszórt egyéni vállalkozások mellett – az 56-os Intézet működésében találhatunk jó példát, újabban a Lechner Tudásközpont hívja meg az idős építészeket, és rögzíti a velük folytatott beszélgetéseket. Dokumentum értéke van azoknak a kis katalógusoknak, melyek a Winkler Barnabás által tizenegy éven át vezetett HAP Galéria kiállításaihoz készültek. A részben az Építészeti Múzeum gyűjteményéből, részben magánszemélyektől kölcsönzött anyagot bemutató tárlatok jelentős része az 1945 utáni évtizedekben aktív építészeket, ritkán irodákat mutatott be.¹¹ Ennek ellenére nincs könnyű dolga annak, aki a szocialista korszak építészetének kutatására adja a fejét.

Az építészettörténeti kutatás helyzete

Valóban, kik azok, akik a hatvanas évekkel foglalkoznak? Milyen keretek között teszik ezt, és milyen módszerrel? Az *Ars Hungarica* korábbi tematikus számának bevezetésében olvassuk: „Az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet elsősorban az Intézetben dolgozó szakemberekre [...] támaszkodva új, komplex kutatást kezdeményezett a 20. századi magyar művészet egyik legfontosabb, számos tekintetben máig meghatározó korszakának új szempontok alapján történő feldolgozására.”¹² Építészeti kutatóintézet viszont sosem létezett a Magyar Tudományos Akadémián belül.¹³ Míg a művészettörténészeknek 1951-től folyamatosan működött előbb munkaközössége, majd dokumentációs központja, melyet 1969-ben vett át az MTA a Művelődésügyi Minisztérium-

10 A Lővei Pál által kezdeményezett *Műemlékvédelem tárguló körei* kiállítás katalógusában már 2000-ben szerepelt egy közös erővel összeállított lista a védelmet érdemi 19. és 20. századi épületekről. Sajnos ezek nagy része ma sem védett.

11 Lásd 11 év, 110 kiállítás, HAP Galéria. Szerk. WINKLER Barnabás. Budapest, HAP Galéria, 2014.

12 ANDRÁSI GÁBOR–PATAKI GÁBOR: A hosszú hatvanas évek. Paradigmaváltás a magyar művészetben. *Ars Hungarica*, 37. 2011. 3. sz. 4.

13 A tudományos nomenklatúrában sem szerepel az építészettörténet, csak műemlékvédelem, műemléki épületkutatás a II. Osztály keretében.

tól (akkor kapta mai nevét), az építészek, építészettörténészek elmulasztották létrehozni ennek párját. Major Máténak lehetett szerepe ebben, aki 1953-tól az Építészettörténeti Főbizottság elnöki tisztségét töltötte be. Ő tehetett volna lépéseket, de valamilyen okból nem tartotta fontosnak. Az MTA Építészettörténeti Albizottságában, a hatvanas években még többségben voltak a művészettörténészek (elnöke Zádor Anna volt), az építészettörténet kutatását, dokumentálását közös ügynek tekintették. Az építészek feltehetően abban bíztak, hogy a művészettörténészek a maguk intézetében az építészet adatait, dokumentumait is összegyűjtik. Egy hivatkozás ugyan arra utal, hogy az építészettörténet kutatóhelyének a Major Máté vezette műegyetemi tanszéket tekintették, de az akkoriban alakuló építészeti gyűjteménynek is hasonló feladatot szántak. Kevéssé ismert, hogy először a Kiscelli Múzeumot szemelték ki befogadó intézménynek, ahol Tőkeiné Egry Margit kezdte meg az építészeti hagyatékok gyűjtését 1966-ban (ennek a részlegnek jogutóda a mai Építészeti Archivum), s csak 1968-ban döntött úgy a minisztérium, hogy az Építészeti Múzeum „ideiglenesen” az Országos Műemléki Felügyelőség keretében fog működni. Első igazgatója dr. Borsos Béla építész volt, akit 1975-ben a művészettörténész Pusztai László követett.

Az építészettörténeti kutatásnak máig ezek a fő helyszínei: a Műegyetem Építészettörténeti Tanszéke (később Intézete), az OMF és a legutóbbi időkig a keretében, illetve utódintézményeiben működő Építészeti Múzeum, kisebb mértékben az MTA Művészettörténeti Kutatóintézete, továbbá az ELTE Művészettörténet Tanszéke. Ezekhez járult később a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Művészettörténet Tanszéke. Igazság szerint az utóbbi két helyen az építészet kutatása nem áll a középpontban, illetve a PPKE szakdolgozói közül ugyan sokan választanak építészeti témát, de szinte kizárólag az első világháború előtti időszakból. Visszatérve a kiinduló kérdésünkhöz, a felsorolt helyszínek egyike sem hirdetett szervezett programot az 1945 utáni építészet kutatására. Nem alakult ki olyan szellemi műhely, amely, mondjuk, a hatvanas évek szisztematikus feldolgozására vállalkozott volna, még a saját körein belül sem, nem hogy tágabb együttműködésre alapozva. A rendszerváltozás után az Építészeti Múzeum művészettörténész munkatársai láttak neki a háború

utáni évek (1945–1956, majd 1945–1959) építészetét bemutató kiállítások rendezésének, de a várt folytatás elmaradt. Úgy tűnik, sehol nem akadt olyan idősebb kutató, aki hosszabb távra szóló, fiatalabb munkatársakat, doktoranduszokat, esetleg többféle diszciplína erőit egyesítő programot hirdetett volna, vagy integrálni lett volna képes a különböző munkahelyek érdekelt munkatársait. Ők így többnyire magányosan dolgoznak saját érdeklődésüknek megfelelő témákon, legfeljebb doktorandusz és témavezetője működik együtt. Ebből sok hátrány származik: párhuzamosan kutatott témák, összehangolás és a szinergiák kihasználása nélkül, és legfőképp az eszmecserék, viták hiánya. Mindannyiunk vesztesége ez.

Eddigi eredmények, megközelítésmódok

Bevezetőm következő részében ezért módszeresen áttekintem azokat az építészettörténeti feldolgozásokat, melyek egészében vagy részben a hatvanas évek magyar fejleményeivel foglalkoznak. Az áttekintés során kiemelt szempontként vizsgálom, hogy az egyes szerzők milyen módon közelítették meg kutatásuk tárgyát, hogyan és milyen módszerrel dolgozták fel, mire építették történeti narratívájukat.

Az első kísérletet a hatvanas évek építészetének leírására Merényi Ferenc tette még az évtized lezárulta előtt, az olaszul megjelent *Száz év magyar építésze, 1867–1965* című kötet¹⁴ és magyar változatának¹⁵ utolsó fejezetében. A gazdag képanyaga és részletes irodalomjegyzéke miatt ma is jól használható könyv szerzője a történeti távlat hiányára hivatkozva mentegetőzik értékelésének szubjektivitása miatt, miközben válogatása mai szemmel is kiegyensúlyozott. A korszak építészeti termésének jellemzésénél nem csupán stilisztikai-esztétikai tényezőkre figyel, hanem a tervgazdaság célkitűzéseire, az építészek működését meghatározó politikai, gazdasági és intézményi közegre is. Jobb híján épülettípusok szerint rendezi a bőséges anyagot, idézve Bruno Zevi megjegyzését, hogy a kép ugyan pozitívnak tűnik, de csak akkor lesz jelentős, amikor épülettípusok helyett építészekről is lehet majd beszélni.¹⁶ Rados Jenő átfogó magyar építészettörténetében¹⁷ a hatvanas évek nem válik külön

14 Ferenc MERÉNYI: *1867–1965, Cento anni architettura ungherese. Appunti per una storia dell'architettura contemporanea ungherese*. (Quaderni di Documentazione, 7.) Roma, Accademia d'Ungheria, 1965. 1.

15 MERÉNYI Ferenc: *A magyar építészet 1867–1967*. Budapest, Műszaki

Könyvkiadó, 1970.

16 Uo. 10.

17 RADOS Jenő: *Magyar építészettörténet*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1971.

5. Ravatoló, Kazincbarcika, 1966
©Fortepan 28801 / Lechner Tudásközpont–VÁTI

a „szocializmus építészete” fejezettől, és ugyanúgy épülettípusok szerint bomlik alfejezetekre. A rendszerváltás után megjelent újabb magyar építészettörténetek jórészt már szakítottak ezzel a hagyománnyal. Az MIT Press kiadásában angolul megjelent magyar építészettörténetben¹⁸ egyetlen fejezetbe tartozik a háború utáni építészet, beleértve a rendszerváltás utáni változásokat is. A tárgyalás módjához egy korábbi tanulmány¹⁹ szolgált mintául, a kronologikus rendben lazán összefűzött események, épületfajták, életművek és röviden elemzett kiemelt művek füzérével. Az Építészeti Múzeum volt munkatársai által írt kötet,²⁰ illetve újabb összevont kiadása²¹ visszatér az épülettípusok szerinti csoporto-

sításhoz, de keretes szövegekkel további információt nyújt a történelmi eseményekről, építészcsoporthoz, sőt a fontosabb alkotókról. Az egyetemi tankönyvként használt magyar művészettörténet vonatkozó fejezetét Prákfalvi Endre írta.²² Két idősebb építész kolléga tárgyalta még ezt a korszakot: Bonta János vállaltan a szemtanú pozíciójából, s bár címe szerint 1960-ban lezárja a vizsgálatot, valójában a VII. fejezet elég részletesen kitekint a hatvanas, sőt a hetvenes évekre.²³ Vámosy Ferenc, bár ugyancsak átélte ezeket az éveket, összegző művében az egész 20. századot igyekezett tárgyalatosan, a modernizáció nekilendülő és meg-megtorpanó folyamataként interpretálni.²⁴

18 ANDRÁS FERKAI: Hungarian Architecture in the Postwar Years. In: *The Architecture of Historic Hungary*. Ed. by Dora WIEBENSON–József SISA. Cambridge–London, MIT Press, 1998. 277–297. A könyv átdolgozott magyar változatát a Vince Kiadó jelentette meg ugyanabban az évben, az oldalszámok ott 305–329.

19 FERKAI ANDRÁS: Negyven év magyar építészete. *Magyar Építőművészet*, 1985. 2. sz. 22–27.

20 RITÓÓK PÁL et al.: *Magyar Építészet 6. A szecessziótól napjainkig*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2004.

21 RITÓÓK PÁL et al.: *Magyar Építészet 3. A Szépítő Bizottmánytól napjainkig*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2017.

22 PRAKFAI ENDRE: A kora Kádár-kor, a hatvanas évek építészete. In: BEKE LÁSZLÓ et al.: *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*. Budapest, Corvina Kiadó, 2002. A fejezet szövege nagy részben megegyezik a szerző 2004-es tanulmányával. Lásd 5. jegyzet.

23 BONTA JÁNOS: *A magyar építészet egy kortárs szemével 1945–1960*. Budapest, Terc Kiadó, 2008.

24 VÁMOSSY FERENC: *A 20. század magyar építészete, 1902–2002. Örökségünk értékei. II. Közelmúltunk és az ezredforduló 1957–2002*. Budapest, Tarsoly Kiadó, 2017. A teljes áttekintésre törekvő, kézikönyv igényű kötet 6. fejezete az 1957–1967 közötti, a 7. fejezete az 1968–1975 közötti évek építészetét és szakmai közéletét dolgozza fel.

6. Művelődési ház, Várdomb, Kossuth utca 93.
© Wikimapia

Tisztán a hatvanas évek építészetére egyetlen komolyabb tanulmány szorítkozik, amelyet Prakfalvi Endre írt az 56-os Intézet tanulmánykötetében.²⁵ Ez a dolgozat ugyancsak átfogó képet igyekszik adni a választott időszakról, de sem nézőpontjában, sem a feldolgozás módszerében, a jelenségek értelmezésében nem hoz újat. Alapvetően a *Magyar Építőművészet* folyóiratban annak idején megjelent épületekre és írásokra támaszkodik, a korabeli gondolatokat, ideológiákat juttatja szóhoz, mintha belülről nézné a korszakot, nem az utólagos értelmező szemszögéből. Ez a viszonyulás önmagában talán nem lenne problematikus, ám az írás egy olyan kötetben jelent meg, ahol a szerkesztő a négyéves műhelymunka, közös *gondolkodási folyamat* eredményére úgy tekint, mint állapotfelvételre, melynek publikálása „nem lép fel azzal az igénnyel, hogy végleges képet adjon tárgyról”.²⁶ Ha végignézzük a tartalomjegyzéket, kiderül, hogy a történész szerzők többsége egy-egy részproblémát jár körül, eddig publikálatlan kutatási eredményeket mutat fel, s ezek mozaikja együttesen alkotja

a korszak új, de nem lezárt képét. Prakfalvi nem ezt az utat választotta, s még annyi erőfeszítést sem tett a közös projekthez való igazodásban, mint a hozzá hasonló helyzetbe sodródott Beke László, akinek másfél évtized képzőművészetéről kellett a maga fejezetében számot adnia. A rendelkezésére álló kiterjedtebb alap kutatás ellenére, Beke az évszámok alá sorolt eseménytörténettel jelezte, hogy nem megírt történetről, nem kész narratíváról van szó, s a bevezetésében nemcsak mások kutatásaira utalt, hanem felvázolt olyan megközelítési lehetőségeket (intézményrendszer, kultúrpolitika, szakmaszociológia) amelyek a korszak megértéséhez feltétlenül szükségesek. Felhívta a figyelmet a további kutatás lehetséges irányaira, vagyis óvakodott attól, hogy maga állapítson meg, rögzítsen, kanonizáljon bármit. Prakfalvi fejezetében az egyetlen kitekintést a *Magyar Építőművészet* folyóirat 1988-as tematikus száma jelenti, de a rengeteg elsődleges forrás mellett nem nagyon hivatkozik saját építész kortársai reflektáló tanulmányaira és könyveire. Írása arról tanúskodik, hogy

²⁵ Lásd 5. jegyzet.

²⁶ A szerkesztő (RAINER M. János): Előszó. In: A „hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok. Szerk. Uő. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 7.

7. Ismeretlen épület, 1968
©Fortepan 97361 / UVATERV

a történész közeg vitáiban, az együtt gondolkodásban nem vett részt, különben másfajta tanulmány született volna. Mondjuk az építészek belügyi megfigyeléséről, az alkotómunka és a vállalati keret ellentmondásairól, vagy a hétköznapi környezetet meghatározó típustervekről.

A történészek tanulmánykötete – ahol összképet, a tanulmányok összessége, az egyes szövegekből, egymáshoz való viszonyukból, vállalt, ütköztetett, vagy éppen látens ellentmondásaikból az olvasóban felmerülő kérdések alakíthatnak ki²⁷ – nagyon hasonló például az

irodalomtörténészek háromkötetes összefoglalásához. Kenyeres Zoltán korábban azért adta vissza az új magyar irodalomtörténet megírására szóló megbízását, mert belátta, hogy nincs többé ideológia, rendezőelv, mely alapján ezt a hatalmas munkát el lehetne végezni. Utóda, Szegedy-Maszák Mihály azzal vágta át a gordiuszi csomót, hogy többes számba tette a címet.²⁸ A *magyar irodalom története*i című könyv szerzői sokféle értékrendet képviselnek, az általuk kiválasztott és bemutatott irányzatok, művészi csoportok és egyének produkciója egymás mellett, de egymással nem szembeállítva, szerepel a kötetekben. A kép töredezett, de talán jobban tükrözi a valóság összetettségét. Ehhez hasonló résztanulmányok az építészettörténet területén is születtek, csak eddig nem találkoztak össze sem egy tanulmánykötet, sem kiállítási katalógus lapjain. Mivel a művészettörténészek és az építészek publikációs fórumai különböznek, s ezek közül sok nehezen elérhető, hasznosnak érzem említésüket legalább a jegyzetapparátusban, ami egyben lehetővé teszi, hogy a hatvanas évekkel foglalkozó kutatók érdeklődési körét és történetírói módszerét is bemutathassam.

A kutatás mai állása

Simon Mariann 1999-től kezdte publikálni az 1945 utáni magyar építészettel foglalkozó tudományos igényű tanulmányait. Először az építészet elméletét kutatta, az ötvenes, majd a hatvanas évek ideológiai vitáit, a teória és a gyakorlat, a hagyomány és újítás viszonyát vizsgálta.²⁹ Az utóbbi témához kapcsolódik a hatvanas-hetvenes évek fordulójának egyik legfontosabb kérdése, a helyhez, tájhoz, néphez, nemzethez való kötődés a nemzetközi modern uniformitásával szemben.³⁰ Később kitért a kora hatvanas évek építészetének egyéb változataira is,³¹ köztük a külföldi hatásokat mutató irányzatokra. Ezek közül a legérdekesebb a magyar származású londoni építész, Goldfinger Ernő meghívására Nagy-Britanniában dolgozó másfél tucatnyi építész által, hazatérésük után meghonosított, „angolos” jellegű

27 Uo. 7–8.

28 *A magyar irodalom története*i. (I–III. kötet). Szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Budapest, Gondolat Kiadó, 2007.

29 SIMON Mariann: „Környezetébe jól illeszkedik”. Elmélet és gyakorlat 1957–1963. *Architectura Hungariae*, 2. 2000. 3; SIMON Mariann: „Művészi szabadság és kötöttségek...” Építészetelmélet a hatvanas években Magyarországon. *ARC*, 4. 2000. 24–33; SIMON Mariann:

Arculatváltás: budapesti foghíjbeépítések 1956 után. *Műemlékvédelem*, 50. 2006. 5. sz. 199–206.

30 SIMON Mariann: Kötöttségek és kötődések. Identitáskeresés a hazai építészetben 1968–1972. *Architectura Hungariae*, 2. 2000. 4.

31 Mariann SIMON: Progressive, Forward-looking and Advanced. Hungarian Architecture and Modernity 1956–1962. *Architektúra & Urbanizmus*, 47. 2013. 2. sz. 20–33.

építészet.³² A főváros magasházként megépült vagy tervezett szállodái módot adtak a modern építészet és a természet viszonyának tárgyalására.³³ A táj és építészet kapcsolata még nagyobb léptékben merül fel a Balaton regionális terve kapcsán, ahol egyrészt a tipizált, mégis a tájba illő szezonális épületekre összpontosít, másrészt arra a folyamatra, mely során a dolgozók tömegeinek a nyaralás élményét nyújtó fejlesztés az évtizedfordulón az idegenforgalom gazdasági érdekeinek rendelődt alá.³⁴ Izgalmasan új szempontot vezet be a hatvanas évek építészetének értékelésébe egy kései tanulmány, amelyben az építészek kulturális sajtóban kifejtett elméleteivel és magyarázataival a szerző a laikus értelmiségiek véleményét állítja szembe – a hatvanas évek elején és végén. Tanulságos, ahogyan az írók és szociográfusok egyetlen évtized alatt elvesztik a modern építészet ízlés- és társadalomformáló szerepével kapcsolatos illúzióikat, és kemény kritikába fordulnak át: „sem nem funkcionális, sem nem szép”.³⁵

Simon Mariann és volt doktorandusza, Haba Péter jó példát mutatott az építész-művészettörténész együttműködésre, amikor az Iparterv történetének félbemaradt feldolgozása³⁶ nyomán kettesben folytatták a munkát. A témavezető maga is publikált az ipari építészet hatvanas évek eleji helyzetéről (ráadásul nem is a sikertörténetnek számító egyedi épületekről, hanem a tipizálás kérdéséről),³⁷ míg Haba a korszak ipari-technológiai építészetét több különböző metszetben és szempontból vizsgálta meg.³⁸ A tavaly megvédett doktori disszertációja eredeti és alapos kutatásra támaszkodva, számos új

8. Üdülő kazánházának kéménye, Balatonszemes, Ady Endre utca
Fotó: Ferkai András

32 SIMON Mariann: Kalandozások kora. Magyar építészek a 60-as évek Angliájában. *Architectura Hungariae*, 7. 2005. 1; Mariann SIMON: Age of Adventures: Hungarian Architects in the Britain in the 1960's. In: *Britain and Hungary: Contacts in Architecture, Design, Art and Theory during the Nineteenth and Twentieth Centuries. Essays and Studies*. Ed. Gyula ERNVEY. Budapest, Hungarian University of Craft and Design, 2005. III. 50–59.

33 SIMON Mariann: „A hegyekben élő mesebeli óriások”. A természet és a modern építészet – esettanulmány. *Architectura Hungariae*, 4. 2002. 2. sz. 1; itt jegyzem meg, hogy Jerovetz György a 2. Jegyzetben említett tanulmányában nem hivatkozik erre a budapesti toronyszállókról szóló korábbi írásra. Mariann SIMON: Build More Bravely: High-Rise Hotels in the Budapest Landscape of the 1960s. *Centropa*, 13. 2013. 1. sz. 36–48.

34 Mariann SIMON: Hungarian Sea Promises a Rich Summer. Collective Good and Economic Interest in Socialist Leisure Architecture. In: *Proceedings of the 2nd International Conference of the European Architectural History Network*. Ed. by Hilde HEYNE–Janina GOSSEY. Brussels, Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 2012. 480–484; Mariann SIMON: The Soft Touch of Technology: Seasonal Buildings at Lake Balaton at the Turn of the 60s. In: *Januário Godinho: Leituras do Movimento Moderno*. Ed. by Alexandra CARDOSO–Fátima SALES–Jorge Cunha PIMENTEL. Porto, CESAP, ESAP, CEEA, 2012. 175–190; Mariann SIMON: Specific Architecture

Rooted in the Country. Survey on Regional Architecture and Tourism Development. In: *To and Fro: Modernism and Vernacular Architecture*. Edited by Joana Cunha LEAL–Mária Helen MAIA–Alexandra CARDOSO. Porto: CESAP, ESAP, CEEA, 2013. 171–187.

35 Mariann SIMON: „Taste Must Arise from the Doctrine.” Architecture in the Hungarian Cultural Media in the 1960s. *Studii de Istoria si Teoria Arhitecturii*, 1. 2013. 1. sz. 30–44.

36 Dobai János, a BME Ipartanszékének vezetője kezdeményezte 2010-ben a nagyhírű állami tervezővállalat történetének feldolgozását, ami a munka léptékének, a szükséges anyagi források és szellemi kapacitás hibás felmérése miatt sajnos nem tudott megvalósulni.

37 SIMON Mariann: Korszerűbb és takarékosabb termékmegoldások. A hazai ipari építészet és a tipizálás 1961–1965. *Építés-Építészettudomány*, 40. 2012. 3–4. sz. 313–330.

38 Péter HABA: Expression of energy: The architecture of power stations in Hungary between 1945 and 1970. Part I–II. *Periodica Polytechnica-Architecture*, 43. 2012. 1. sz. 17–32, illetve 2. sz. 57–75; Péter HABA: Pavilion Architecture in Hungary between 1957 and 1970: Structural Aesthetics, Technological Innovation, Politics. *Centropa*, 13. 2013. 1. sz. 64–82; Péter HABA: Autonomous universality: Attempts at systematization in Hungarian industrial architecture in the early Kádár period. *Architektúra & Urbanizmus*, 68. 2014. 3–4. sz. 178–201; HABA Péter: Nimbusz és identitás. Az IPARTERV tevékenységének recepciója a korai Kádár-korszakban, *Művészettörténeti Értéktár*, 64. 2015. 2. sz. 387–408.

9. Sanyi bácsi búfjeje, Lupa-sziget
Fotó: Ferkai András

példával mutatja be a hazai ipari építészet változásait – szerkezeti, technológiai és esztétikai szempontból – a háború utáni újjáépítéstől a hatvanas évek végéig.³⁹ Itt kell megemlítenem a műegyetemi Ipartanszék volt vezetőjének, Dobai Jánosnak azt a tiszteletre méltó döntését, hogy az Iparterv Archívumát, valamint a nehezen hozzáférhető *Ipari Építészeti Szemle* folyóirat számainak az

alapítványuk tanszékhez kapcsolt honlapján bárki számára elérhetővé tette.

Témavezető és doktorandusz közös külföldi konferencia-előadásából ered egy érdekes tanulmány az itthon és választott hazájában, Svájcban is lázadónak számító Zalotay Elemér működéséről.⁴⁰ A konferencia a modern építészet izgalmas aspektusára hívja fel a figyelmet: milyen módon lehetett ellenállni a kelet-európai blokk politikai-ideológiai kényszerének, vagy lázadni a kapitalizmus politikai rendje, a fogyasztói társadalom világa ellen.

Végül ki szeretném emelni Simon Mariann munkásságának módszertani szempontból fontos szeletét: az építészet történetének feminista megközelítését. Önálló, magyar nő építészekkel készített interjúkat tartalmazó kötete is megjelent,⁴¹ számunkra azonban fontosabb a szocialista országokban működő nő építészek helyzetéről szóló konferencia-előadása.⁴²

Simon és Haba egy közös publikációja Zalotay Elemér szalagháztervéről⁴³ átvezet minket a korszak lakásépítésének témájához. A hatvanas évek tömeges lakásépítésére jellemző lakótelepek történetéről és tipológiájáról a legtöbb adatot Körner Zsuzsa és Nagy Márta nagyobb korszakot feldolgozó alapos könyvében találhatjuk.⁴⁴ A korszerű lakásépítés és típusstervezés kapcsolatát dolgozza fel az 1945–1960 közötti időszakban Branczik Márta tanulmánya az Óbudai Kísérleti Lakótelepről szóló kiállítás katalógusában,⁴⁵ melyben a Kísérleti Lakótelep összes épületét is részletesen ismerteti. A könyv társszerzője, a történész, szociológus Keller Márkus tágabb történeti, társadalmi és eszmei kontextusban tekinti át e korszak lakáspolitikáját és építését,⁴⁶ illetve adja közre építészek és a telep lakóinak véleményét.⁴⁷ Keller valószínűleg az építésszakma professzionalizációjá-

39 HABA Péter: *Szerkezet, technológia, esztétika összefüggései a magyar ipari építészetben 1947–1970*. PhD-doktori értekezés. Csonka Pál Doktori Iskola, 2017.

40 Mariann SIMON–Péter HABA: A difficult person for socialism. Elemér Zalotay and his strip building. In: *Architecture and the Paradox of Dissidence*. Ed. by Ines WEIZMAN. London–New York, Routledge, 2013. 45–58; HABA Péter–SIMON Mariann: A forradalmi tervtől a fantazmagóriáig. Zalotay Elemér szalagházának történeti háttere és recepciója. *Építés-Építészettudomány*, 41. 2013. 3–4. sz. 227–251.

41 SIMON Mariann: *Valami más. Beszélgetések építésznőkkel*. Budapest, Terc Kiadó, 2003.

42 Mary PEPCHINSKI–Mariann SIMON: Ideological Equality. Women Architects in Socialist Europe. In: *Investigating and Writing Architectural History. Subjects, Methodologies and Frontiers*. Ed. by Michela Rosso. Papers from the Third EAHN International Meeting. Torino, Politecnico di Torino, 2014. 833–834; Mariann SIMON: Hungarian women architects in the UIFA. The ambiguities of women's professional

internationalism. In: *Ideological Equals. Women Architects in Socialist Europe 1945–1989*. Ed. by Mary PEPCHINSKI–Mariann SIMON. London–New York, Routledge, 2016. 157–171.

43 Mariann SIMON–Péter HABA: A revolutionary concept or phantasmagoria? Historical background and reception of Elemér Zalotay's strip building. *Építés – Építészettudomány*, 41. 2013. 3–4. sz. 227–251.

44 KÖRNER Zsuzsa–NAGY Márta: *Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*. Budapest, Terc Kiadó, 2006.

45 BRANCZIK Márta: Típusstervek és korszerű lakások – Az Óbudai Kísérleti Lakótelep. In: *Korszerű lakás 1960 – az óbudai kísérlet*. Szerk. BRANCZIK Márta–KELLER Márkus. Budapest, BTM–56-os Intézet–Terc Kiadó, 2011. 53–105.

46 KELLER Márkus: Korszerű, célszerű és modern? Az Óbudai Kísérleti Lakótelep születése és a lakáskérdés. *Uo.* 5–52.

47 KELLER Márkus: Építészek és lakók az Óbudai Kísérleti Lakótelepről. *Uo.* 106–125.

val kapcsolatban korábban megkezdett kutatásainak⁴⁸ köszönhetően kapcsolódott be e könyv írásába, s a témát azóta is folytatta.⁴⁹ Branczik Márta tanulmányát továbbfejlesztett változatban publikálta egy szlovákiai építészeti folyóiratban.⁵⁰ A pártállami rendszer szociális célkitűzései és a paneles technológiával épített nagy-lakótelepek gyakorlata közötti ellentmondást feszegeti Kerékgyártó Béla külföldön megjelent könyvfejezete.⁵¹ Az 1945 utáni családiház-építés történetét a legalaposabban Simon Mariann dolgozta fel.⁵²

Ahogy a lakótelepek, a tömeges lakásépítés, lakhatás kérdéseit inkább a társadalomtörténészek és szociológusok vizsgálják, a magánházépítés, a falusi lakóház témájával is inkább ők (meg a néprajzosok és kulturális antropológusok) foglalkoznak,⁵³ mint az építészettörténészek. A hatvanas években tömegesen elterjedt sátoztetős kockaház az építészek diskurzusában szinte csak elítélő véleményt kaphatott. A „Kádár-kockák” első alapos vizsgálata mégis építészeti folyóiratban jelent meg,⁵⁴ melyre a témát később felfedező történészek és szociológusok sajnos ritkán hivatkoznak.⁵⁵ Szélesebb körökben Katharina Rothers képzőművész fotóalbuma⁵⁶ hívta fel a figyelmet a végtelen változatosságban, geometriai mintákkal kifestett kockaházak „abszurd szépségére”. Az ily módon esztétikai szférába emelt típusház már reflexióra készítette az építészeti kritikusokat és művészettörténészeket is.⁵⁷

A szakrális épületekkel többen is foglalkoznak. Lantos Edit szakdolgozata a hatvanas évek templomépítészetről szól,⁵⁸ ő készítette a cserépváraljai és hollókői templom védetté nyilvánítási javaslatát, és hamarosan publikálni kezdte kutatásának eredményeit. Az ELTE

10. Tűzoltóság, Vasvár
Fotó: Ferkai András

48 KELLER Márkus: Diktatúra, professzionalizáció és emlékezés. Az építészek esete a Kádár-rendszerrel. In: *Mélyfúrások. Az 1956-os Intézet Évkönyve* 2009. Budapest, 56-os Intézet, 2010. 105–140.

49 KELLER Márkus: *Lakásszükséglet. A lakáspolitikai az 50-es években*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012; KELLER Márkus: *Szocialista lakhatás? – A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan Kiadó–OSZK, 2018.

50 Márta BRANCZIK: Planning of standardized housing types in Hungary in 1948–1960. *Architektúra & Urbanizmus*, 46. 2012. 3–4. sz. 180–193.

51 Béla KERÉKGYÁRTÓ: Was Humanized Socialist Modernism Possible After All? The Promise and Failure of Mass Housing in Hungary. In: *East West Central: Re-Building Europe 1950–1990. I. Re-Humanizing Architecture: New Forms of Community, 1950–1970*. Ed. by Ákos MORAVÁNSZKY–Judith HOPFENGÄRTNER. Basel, Birkhäuser, 2017. 63–84.

52 SIMON Mariann: Megbízók és megbízottak. A hazai családiház-építés hatvan éve. In: *Családi házak*. Szerk. LÉVAI-KANVÓ Judit. Budapest, Terc Kiadó, 2009. 10–41.

53 TÓTH Zoltán: Egy életforma felbomlása. A szekszárdi kockaházak társadalmi 1972-ben. *Valóság*, 19. 1976. 4. sz. 74–84; TÓTH Zoltán:

Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásháztípusról? *Korall*, 11. 40. sz. 2010. 5–44; *Vidéki életmódváltozások a 20. században*. Szerk. CSERI Miklós–SÁRI Zsolt. Szentendre, Szabad-téri Néprajzi Múzeum, 2009.

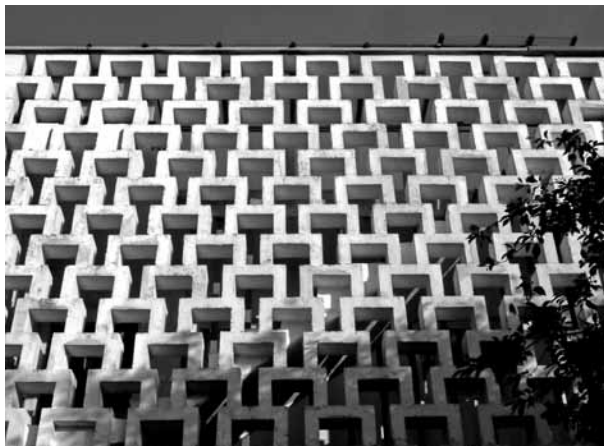
54 SZÉKELY Judit: Sátoztetős családi házak. Egy régi vita felidézése. *ARC'6 – Jól lakni (az Új magyar építőművészet melléklete)*, 2001. 30–43.

55 VALUCH Tibor: A hosszú háztól a kockaházig – a lakásviszonyok változásai a magyar falvakban a hatvanas években. In: *Hatvanas évek*. Szerk. RAINER M. János. Budapest, 56-os Intézet, 2004. 386–407; TAMÁSKA Máté: Kockaházak a skanzenben? Az utóparaszti háztípus fejlődése a vidéki házfelújításban. *Múltunk*, 53. 2008. 3. sz. 98–108.

56 KATHARINA ROTHERS: *Hungarian cubes. Subversive ornaments in socialism*. Zürich, Park Books, 2014.

57 HORNYIK Sándor: A posztkommunista „magyar kocka”. A hivatalos típustervektől a szubverzív praktikákig. *Utóirat. A Régi-Új Magyar Építőművészet melléklete*, 2014. 4. sz. 24–26.

58 LANTOS Edit: *„hatvanas évek” római katolikus templomépítészete Magyarországon*. Szakdolgozat. Budapest, ELTE, 2006.

11. Nyaraló, Csopak, Rozmaring utca 2.
Fotó: Ferkai András

12. Óvoda, Budapest, VI., Munkácsy Mihály utca 10.
Fotó: Regős Anna

Társadalom- és Gazdaságtörténeti, valamint Művészet-történeti Doktori Iskolájába egy időben beiratkozva alkította ki kutatásának komplex módszerét. A templom-építést a Kádár-korszak egyházpolitikájának, egyházi és egyházügyi intézményrendszerének keretében, az összes érdekelt fél szerepére, lehetőségeire és korlátaira figyelve, az elkészült épületek építéstörténetét és recepcióját feldolgozva próbálta leírni.⁵⁹ Az elmúlt években a készülő doktori disszertáció anyagából jelentetett meg egy sor tanulmányt, főként Árkay Bertalan és Csaba László munkásságával kapcsolatban.⁶⁰ Vukoszávljev Zorán figyelme oktatóként és kurátorként

fordult a kortárs szakrális építészet felé,⁶¹ kutatását akkor terjesztette ki az 1945 utáni modern templomépítészetre, amikor doktori hallgatója, Urbán Erzsébet ezt a témát választotta. A vizsgálat fókuszába az „alkotói megközelítés”⁶² értékelése és a stíluskritika került, e szempontok mentén kívántak árnyaltabb képet adni a korszakról. Számos, kevésbé ismert templomot mutatnak be, és megkísérelnek irányzatokba foglalni őket a háború előtti moderntól a historizáló stílusú épületekig terjedő széles skálán. Feladatuknak tekintik a periodizáció újragondolását, és a példák típusokba sorolását a tömeg, térforma és szerkezet alapján.⁶³

59 LANTOS Edit: Három-négy egyszerű pasztellszín: a II. Vatikáni Zsinat rendelkezéseinek hatása a templomokra és a templomba járókra. *Utóirat. A Régi-Új Magyar Építőművészet melléklete*, 8. 2008. 46. sz. 42–46; LANTOS Edit: 1958 és a templomépítés divatja. In: *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Szerk. Ö. Kovács József–KUNT Gergely. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2009. 31–43; LANTOS Edit: Római katolikus templomépítészet Magyarországon 1945 után: az 1945 és 1957 közti időszak. *Művészettörténeti Értesítő*, 58. 2009. 2. sz. 223–244.

60 LANTOS Edit: Templom, idegenforgalmi érdekesség, bunker? Hollóháza templomának építés- és fogadtatástörténete 1959–1967. *Ars Hungarica*, 41. 2015. 1. sz. 64–73; LANTOS Edit: „Szabad vallásgyakorlatot biztosít alkotmányunk minden becsületes dolgozónak.” Az egyházi építkezésekre vonatkozó kérelmek, érvelések, azok alapja és háttere 1957 és 1960 közt. *Korall*, 17. 64. sz. 2016. 90–109; LANTOS Edit: Bauhaus? Modern barokk? Árkay Bertalan Horton (1954) és Taksonyban (1958) épült templomainak építéstörténetei és tervei. *Művészettörténeti Értesítő*, 65. 2016. 2. sz. 319–343; LANTOS Edit: Enumeratio és ékesség. Árkay Bertalan 1945 utáni (usque) 12 temploma. *Művészettörténeti Értesítő*, 66. 2017. 2. sz. 243–272; LANTOS Edit: A Salzburgi vázlat és a csonkolt téglatest. Két esettanulmány Árkay Bertalan (1901–1971) és Csaba László (1924–1995) életművéből. *Ars Hungarica*, 43. 2017. 4. sz. 215–233.

61 A Szakrális terek építésze tantárgy oktatását 2002-ben vette át Guzsik Tamástól. A debreceni Modemben társkurátorként rendezte *A mindenség modellje – Kortárs magyar templomépítést* kiállítását 2009-ben.

62 Ez a módszer feltehetően az alkotó építész szakmai ismereteinek, tervezői gondolkodásának mozgósítását jelenti, amiben semmi ki-vevnielót nem lehet találni, ha nem keveredik össze a történeti módszer az intuitív, művészi magatartással. A másik értelmezés az egykori építészek alkotói magatartásának, tervezési módszereinek vagy formálásmódjának feltárására is vonatkozhat.

63 VUKOSZÁVLJEV Zorán–URBÁN Erzsébet: Magyarország templomépítésze 1945–1964 között. Vázlat az alkotóművészi értékeléssel megállapítható építészeti folytonosságról. *Építés-Építészettudomány*, 44. 2016. 3–4. sz. 247–315; URBÁN Erzsébet–VUKOSZÁVLJEV Zorán: Árkay Bertalan templomépítésze a második világháború után. *Architectura Hungarica*, 15. 2016. 1. sz. 7–42; URBÁN Erzsébet–VUKOSZÁVLJEV Zorán: Resistance to oppression. In: *14th International DoCoMoMo Conference. Adaptive Reuse*. Ed. by Ana TOSTÕES–Zara FERREIRA. Lisbon, DoCoMoMo International, 2016. 576–581; VUKOSZÁVLJEV Zorán: „Ne hagyjátok a templomot”. A Magyar Katolikus Egyház templomépítészetének identitáskérdése a Kádár-korszakban. In: *Pro Scientia Aranyérmesek XIII. konferenciája*. Szerk. NAGY Noémi–TÓBI István. Pécs, Pro Scientia Aranyérmesek Társasága, 2017. 278–286.

Vukoszávljev Zorán témánk szempontjából különösen érdekes kezdeményezése a *Metszet* folyóiratban 2010-ben elindított sorozata volt. A „Mai szemmel” című rovat tömör írásai egy-egy hatvanas években megvalósult új épületet, műemlék-helyreállítást jellemeznek.⁶⁴ Röviden bemutatják születésük körülményeit, a szakmai értékrendben elfoglalt helyüket, és többé-kevésbé tárgyilagosan megvonják az eltelt öt-hat évtized mérlegét. Szembesítik a gyakran kultikus alkotásokat mai megítélésükkel, keményen rámutatva, mi bizonyult időtállóknak a hajdani elképzelésekből, és mi vallott kudarcot. A mai értékítélet persze sokat elárul arról a közegről is, melynek szemüvegén át tekintünk vissza rájuk. A rovat írásába az utóbbi időben más építészeti – köztük fiatalok – is bekapcsolódtak.

A hatvanas évek építészetét nem lehet megérteni az építésügy szervezete, az állami beruházó, tervező és kivitelező vállalatok működése és belső viszonyai nélkül. A szakirányítás és intézményrendszer 40–45 éve két kiadványból viszonylag jól megismerhető.⁶⁵ A tervezőirodák története még megírásra vár. Eddig egyedül a ma is létező KÖZTI Zrt. rendelte meg (és finanszírozta) azt a kutatást, amely főként jogelődje, a Középülettervező Iroda, később Vállalat tudományos feldolgozására szolt. A munkát jelen írás szerzője fogta össze (akinek első munkahelye éppen ez a tervezőiroda volt), közreműködött benne két rutinos művészettörténész (Branczik Márta és Lantos Edit), illetve a MOME-n végzett designelmélet szakos (illetve specializációjú) hallgatók (Jankó Anna, Mayer Kitti, Mártonffy Melinda és Uray Dorottya).⁶⁶ A jobb híján műfajok, épületfajták szerint tárgyalt anyagot egy alapos intézménytörténet és a KÖZTI-t fémjelző szellemi műhelyek bemutatása egészíti ki. Újdonság, hogy a vállalat számára legnagyobb presztízt jelentő kiemelt beruházások és a jól ismert ikonikus épületek mellett hangsúlyt kaptak a

típus- vagy sorozattervek, amelyek a tömegességük révén nyomták rá bélyegüket az ország képére. E fejezetek szerzője, Lantos Edit külön is publikálta az iskolatervezés témáját, szembeállítva a típustervezést az egyedi tervekkel.⁶⁷

A hatvanas évek mint lehatárolt korszak ritkábban jelenik meg a település léptékű alkotásokkal foglalkozó tanulmányokban. Kissfazezas Kornélia írásai a városközpontok, közterek és épületcsoportok alakulását többnyire az egész pártállami korszakban vizsgálják.⁶⁸ A Balaton regionális tervét kutató Wettstein Domonkos, a doktori témájából előre publikált rész tanulmányok esetében benne maradt a hatvanas években, disszertációjában azonban mindkét irányban kitágította a határokat, az 1929 és 1979 közötti öt évtizedre.⁶⁹

Lehetséges új irányok a hatvanas évek kutatásában

Wettstein Domonkos mindkét hivatkozott publikációja olyan kiadványban jelent meg, melyek példát mutathatnak a továbblépésre. A BME Építőművészeti Doktori Iskola 2016–2017-es tematikus évének *Építészet és idő* című tanulmánykötete a hatvanas és hetvenes évek magyar építészetéről szól. A Kerékgyártó Béla és Szabó Levente által vezetett munka részben önálló kutatást jelentett, részben pedig a kiválasztott műfaj vagy konkrét mű továbbgondolását, kiegészítését, esetleg áttervezését, aktualizálását. Nem csak a témavezetők vetnek fel az itt kifejtett gondolatokhoz hasonlókat, a hallgatók választása is nagymértékben lefedi azokat a területeket, amelyeket a jövőben kutatók figyelmébe szeretnék ajánlani.

64 A Zorán által írt részek között találjuk többek között a Chemolim-pex irodaházat, a BHG fejépipületét, a szűcsi templomot, a jászberényi fürdőt, a Fehér Galamb házat, a vásárszói templom helyreállítását, az Aranyhomok Szállót, a Vásárcsarnok mögötti trafóházat, a szántódi rév kikötőépületét, a Szőnyi-műteremházat, a Salamon-torony helyreállítását, a Dísz tér 8. alatti lakóházat és a debreceni Hajdúsági Áruháza és lakóházat.

65 *Az építésügyi tárca szakirányításának története 1944–1989.* Szerk. Kovács József. Budapest, ÉTK, 2009; *A magyar tervezőirodák története.* Szerk. SCHÉRV Gábor. Budapest, ÉTK, 2001.

66 KÖZTI 66. *Egy tervezőiroda története 1949–1991.* Szerk. FERKAI András. Budapest, Vince Kiadó, 2015.

67 LANTOS Edit: Az 1945 utáni iskolatervezés. Típustervek és egyedi épületek. *Művészettörténeti Értesítő*, 63. 2014. 2. sz. 373–396.

68 Kornélia KISSFAZEKAS: Transformations of Hungarian traditional

Town Centres in the Era of Socialism – two case studies. *Arhitektura, Raziskave*, 15. 2013. 1. sz. 92–101; Kornélia KISSFAZEKAS: The urban context of the state socialist public building complexes. *Építésztudomány*, 42. 2014. 1–2. sz. 93–132; Kornélia KISSFAZEKAS: Relationships between politics, cities and architecture based on the examples of two Hungarian New Towns. *Cities*, 48. 2015. 99–108.

69 WETTSTEIN Domonkos: „Áthidalás a városrendezők és az építészek közötti szakadékon.” Léptékváltás és regionalitás a Balaton-part hatvanas évekbeli fejlesztésében (1958–1968). In: *Építészet és idő. A 60-as és 70-es évek magyarországi építészetének örökségéről.* A BME Építőművészeti Doktori Iskola tanulmánykötete 2016/17. Szerk. SZABÓ Levente–KERÉKGYÁRTÓ Béla. Budapest, BME Építőművészeti Doktori Iskola, 2017. 90–109; Domonkos WETTSTEIN: A Desire for Innocence? Community and Recreational Architecture around Lake Balaton (1957–1968). In: *East West Central* 2017 (ld. 51. j.) 1. 325–337.

A könyvben a hetvenes évek dobozáruháza szerepelnek, az én listámon a hatvanas évek üvegdobozai, vagy szobrászi módon formált kisebb, főként vidéki áruháza állnak. Lassú Péter a Pest megyében, típusterv alapján, három helyen megépült centrális-kupolás művelődési központról gondolkodik. Magam az 1957 és 1970 közötti kultúrházakat ajánlom, ugyancsak kisvárosi és falusi helyszíneken. Bordás Mónika és Juhász Ágnes a szakmai értékrendben igen magasan álló orgoványi művelődési ház (Jurcsik Károly és Varga Levente, 1967–1969) kapcsán veti fel, hogy ez az épület egy olyan pályázati terv megvalósulása, amit országos típustervként akartak használni. Az egyedi épületek mellett jobban kellene tehát figyelniük a típustervekre. Érdemes lenne gyűjteni a vidéki mozikat, óvoda-bölcsőde épületeket, iskolákat, kollégiumokat, könyvtárakat, postahivatalokat, pártházakat, irodaházakat, orvosi rendelőket. Tüdőgondozók, szanatóriumok gyakran épültek sorozattervek alapján, a kórházaknál ez sokkal ritkább. Alig kutatott a gyógyfürdők, üdülőszállók műfaja, a laikusok körében népszerű pályaudvarok, vasúti épületek és a szerkezeti formájukban igen változatos és izgalmas buszpályaudvarok. A Balaton divatba jött, de hétvégi házak, nyaralók, turistaházak és szállók, sporttelepek máshol is vannak. A lakásépítés bizonyos szegmenseire eddig nem sok figyelem jutott: foghíjbeépítések, sorházak és csoportházak, igényesebb társasházak, kisebb lakótelepek (vagy akár művésztelepek). Ritkán gondolunk a mérnöki létesítményekre: TV-tornyokra, héjfedésű csarnokokra, autóutakon átívelő felüljárókra, hidakra. Alig maradt valami a korszak önálló belsőépítészeti alkotásaiból (üzletek, presszók, éttermek, gyógyszertárak stb.), de korabeli fényképek, tervrajzok, látványtervek alapján talán rekonstruálhatók. Hasonló nehézségeket okozhat a hatvanas évek parkjainak, tájépítészeti együtteseinek felderítése.

Mivel az eddigi kutatás a fővárosra, a „belvárosi” tervezővállalatokra, a szakma nagyjaira koncentrált, elsődleges feladat a vidéki építészet megismerése kell legyen. A *Magyar Építőművészet*nek volt ugyan néhány vidéki száma, de nem a legjobb épületeket közölték. Valószínű, hogy a vállalatok vezetősége döntötte el, mi kerülhet be ezekbe a számokba, s a „nehéz emberek” itt is rosszul jártak. Régóta gyűjtöm ismeretlen vi-

déki épületek képét, meggyőződése, hogy szinte újra lehetne írni e korszak történetét, ha kiderülne, mikor épültek és kik tervezték őket. Szerencsére a vidéki városok tervezővállalatainak és a megyei tervezőirodák-nak inkább megmaradt a tervtára, mint az országos hatáskörű nagyvállalatoknak. Képi forrásokban sincs hiány: a fortepan.hu rengeteg használható fényképet tartalmaz, és kutatható a Képzőművészeti Kiadó több ezer képeslapja is. Annak idején szinte minden új épülethez kiküldték a fotósait, akik között kiváló szakemberek akadtak (többek között Járai Rudolf, Czeizing Lajos, Bakonyi Béla, Tulok Ferenc és András, Dollinger Erhardt, Horváth Zoltán), az ő munkásságuk a fotótörténet számára is érdekes lehet.

Egy-egy vidéki város építészetének megjelenítése nem csak könyv, folyóiratcikk formájában képzelhető el. Hartmann Gergely 2011-ben létrehozott honlapja, a *Modern Győr* mutat jó példát arra, hogyan lehet sokkal szélesebb közönséget elérni, s mégis hiteles adatokkal tájékoztatni. Az építészetet posztoló bloggerek többnyire nem elég alaposak ahhoz, hogy forrásként kezelhetők legyenek.⁷⁰ Ugyanakkor vannak lelkes amatőrök által működtetett honlapok, mint például a *Köztérkép*, ahol a köztéri képzőművészeti alkotások közösségi adatbázisát együtt fejlesztik, egymással versengve keresnek újabb és egyre pontosabb adatokat.

Végül érdemes arra utalni, hogy a mai nemzetközi, azon belül az európai művészet- és építészettörténeti diskurzusban erős törekvés figyelhető meg a háború utáni kelet-európai művészet/építészet újrapozícionálására, Európa „újraegyesítésére” a történetírásban,⁷¹ s ennek részeként a nemzeti kereteken, sőt a politikai blokkokon túllépő kapcsolatok, hálózatok, illetve „diszsidens” magatartásformák vizsgálatára. Hallatlanul divatos kutatási téma lett például a kelet-európai szocialista országok tervezővállalatainak a Harmadik Világba irányuló exporttevékenysége. Erről szól a KÖZTI algériai és nigériai munkáit feldolgozó, Branczik Márta által írt fejezet is a KÖZTI 66 könyvben.⁷² Jobb helyzetben működő kutatók, mint a Manchesteri Egyetemen oktató lengyel Łukasz Stanek ezt a kutatást a hidegháborús világ vasfüggönyeinek átlépő bonyolult kapcsolatok hálójaként vizsgálhatja.⁷³ Egyik főszereplője a magyar Polónyi Károly, akinek afrikai működésére nyilván Mo-

70 Kivételt talán egyedül Mészáros Ábel *Late-Modern* blogja jelent.

71 E törekvés figyelemre méltó példája a Moravánszky Ákos által a zürichi ETH-n szervezett „East West Central: Re-building Europe, 1950–1990” című konferenciasorozat és a nyomában megjelent háromkötetes publikáció (ld. 51. j.).

72 BRANCZIK Márta: Exporttervezési munkák. In: KÖZTI 66 2015. (ld. 66. j.) 393–454.

73 ŁUKASZ STANEK: Architects from Socialist Countries in Ghana (1957–1967): Modern Architecture and Mondialisation. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 74. 2015. 4. sz. 416–442; ŁUKASZ STANEK:

rávánszky Ákos írása hívta fel a figyelmét.⁷⁴ Így kerülhetett be Moravánszky lengyel–magyar témájú tanulmánya a Stanek által társszerkesztett *Team 10 East* kötetbe (Polónyi ugyanis a CIAM kebelén belül alakult, erősen kritikus csoportnak is tagja volt).⁷⁵

Polónyi természetesen szerepelt az ugyanabban az évben, a Velencei Biennálé kapcsolt rendezvényeként szervezett *Lifting the Curtain* kiállításon.⁷⁶ A szervező közösség (TRACE – Central European Architectural Research Think-tank) azzal indokolta a projektet, hogy Közép-Európa szerepe nagyon kevésbé ismert a modernizmus kifejelesztésében és elterjesztésében. A vasfüggöny hosszú ideig elzárta ezeket az országokat a világ többi részétől, ez az oka az ismeretek hiányának, de annak is, hogy a fal leomlása után a modernizmussal kapcsolatos viták nacionalista színezetet öltöttek a posztoszocialista országokban.⁷⁷ A tematikus blokkokba rendezett kiállítás (Találkozások, Kísérletek, Kutatás, Transzfer, Közösségek, Nyilvánosság, Személyek) az országokon belül vagy közöttük létrejött együttműködések, munkaközösségek, nemzetközi kapcsolódási pontokat, a modern építészet és várostervezés szempontjából fontos eseményeket és eredményeket, a disszidenseket és emigránsokat, az alternatív nyilvánosság fórumait mutatta be. Minket Polónyi Károly, Weiner Tibor, a Miskolci Kollektívház, a „dániás” építészek, a Bercsényi 28-30, a KÉK, illetve az 1958-as Világkiállításon és a Varsói Konfrontációban való részvételünk képviselt. Sem a kiállításnak, sem a katalógusnak nem volt célja a fölvetett témák tudományos igényű feldolgozása – de szinte bármelyik alkalmas lenne erre. A MOME designelmélet szakos hallgatója, Végh Árpád alapszakon és mesterszakon is Weiner Tibort választotta témául. Előbb Dunaújváros főterének kialakulását vizsgálta,

majd a nagypaneles technológiára helyben fejlesztett lakóháztypust, mindkét téma érintette a hatvanas éveket. Az 1958-as brüsszeli magyar pavilonról Róka Enikő korábban már több komoly tanulmányt publikált.⁷⁸

Befejezésül néhány szó az *Ars Hungarica* jelen számáról és a benne szereplő írásokról. A tematikus szám ötlete Lantos Edittől származik, ő kereste meg azokat a művészettörténész és építész kutatókat, akik az 1945 utáni építészettel alapkutatás szinten foglalkoznak, és a hatvanas évek eddig alig kutatott részterületeiről eredeti elképzeléseik/eredményeik vannak. Lantos Edit a korszak templomépítészetét jellemzi, és három épületformát mutat be részletesen. Haba Péter az Iparterv jól ismert (vagy ismerni vélt) tevékenysége mögött háttérbe szoruló más, szintén ipari épületekkel foglalkozó tervezőirodák munkásságára hívja fel a figyelmet. Hartmann Gergely Pilt Rudolf győri építész életművét rekonstruálja. Kohut-Jankó Anna, akinek szakdolgozata a szocializmus idején készült, kerámia anyagú murális alkotások újrapozicionálásáról szólt, most e művek születésének körülményeit tárja fel esettanulmányokon keresztül. A tanulmányokat néhány recenzió egészíti ki. A kutatói érdeklődés felkeltésére a szerzők műlistákat tesznek közzé, illusztrációs anyagukat pedig főként a korszak ismeretlen alkotásaiból válogatták össze.

Ferkai András

építész, építészettörténész, tanszékvezető egyetemi tanár

Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Elméleti Intézete

ferkai@mome.hu

Architekturtransfer im Kalten Krieg: Der Beitrag der sozialistischen Länder zu den globalen Urbanisierungsprozessen. *Arch + 230*. Dezember 2017. 154–161.

74 Ákos MORAVÁNSZKY: Peripheral modernism: Charles Polónyi and the lessons of the village. *The Journal of Architecture*, 17. 2012. 3. sz. 333–359.

75 Ákos MORAVÁNSZKY: Humanizing Modernism: Oskar Hansen, Charles Polónyi and the art of sailing with the wind. In: *Team 10 East. Revisionist architecture in real existing Modernism*. Ed. by Łukasz STANEK. Warsaw, Museum of Modern Art in Warsaw, 2014. 35–64.

76 *Lifting the curtain. Central European Architectural Networks*. Ed. by Iris MEDER–Azra CHARBONNIER–Suzanne KRIZENECZKY–Gabriele RUFF. Salzburg, Mury Salzmann Verlag, 2014. Az együttműködésben magyar részről a KÉK, személy szerint Szemerey Samu vett részt.

77 Gabi Scardi szövege a könyv hátsó borítójáról.

78 RÓKA ENIKŐ: Az 1958-as brüsszeli világkiállítás magyar pavilonja. In: *Pavilon építészet a 19–20. században a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből*. Szerk. FEHÉRVÁRI Zoltán–HAJDÚ Virág–PRAKALVI Endre. Budapest, OMvH Magyar Építészeti Múzeum, 2001. 169–172; RÓKA ENIKŐ: A magyar pavilon Brüsszelben. In: *Mutató nélkül – B. A. úr X-ben*. Szerk. Uő. Budapest, BTM-Fővárosi Képtár, 2016. 35–57.

The Sixties

A New Approach to the Period

An introduction should be brief and to the point. This one, however, fails to meet these criteria, and has grown almost to the length of an essay. At the start of this thematic issue of *Ars Hungarica*, focusing on the architecture of the sixties, it seemed necessary to provide a comprehensive overview of the current status of research into this decade – and more broadly, into Hungarian architecture of the recent past – and of the related problems that have been encountered. After all, the sixties is now a fashionable subject in historiography and in art history writing, the furniture and interior design of the period have been discovered by the masses thanks to the trend for all things retro, in particular the “ruin pubs” of Budapest, and objects of applied art and design are now under the radar of art collectors and dealers. At the same time, however, the general opinion of 1960s architecture is at an all-time low. What is commonly referred to as “soc-real” (socialist realist) was in fact modern architecture, but few people today appreciate the simplicity in these buildings, their – now somewhat dubious – functionality, or the use of materials, which may appear quite poor by today’s standards; moreover, most people are unable to distinguish between unique, sophisticated designs and the banality of mass-produced, standardised constructions. In the last half century, due to poor maintenance, many buildings have fallen victim to inexperienced renovations or to the interests of real estate developers. This is a serious problem, because hardly any of the buildings from this period enjoy local or national protection, which means that even the most excellent buildings, which were widely acclaimed at the time and even honoured with distinguished prizes, may be subject to demolition, and many edifices of this kind have indeed been knocked down in the last decade and a half. There is no common consensus concerning what counts as a work of value, what ought to be protected, or how buildings should be renovated to meet today’s needs. It is hard to understand why this is so, because periodicals, books (from then and now) and architectural guides all highlight the greatest works of modern architecture, so we would expect there to be agreement on this issue at least among ar-

chitects and art historians. The present thematic issue came about out of the desire to fill a gap not addressed for many years in the specialist literature, in which the same stock of buildings keep turning up from book to book and from exhibition to exhibition, without any new ones being added. This introductory essay begins by examining why there is a lack of systematic cohesion when it comes to research into the architecture of the recent past. Who are the people who deal with this subject, and what are the frames within which they work? The next question pertains to the problematic canon: how can the concept of value be reviewed when research is no longer uncovering any new areas? Finally, the last main subject concerns the methodology of research: how can we move on from the style historical approach, which is based on movements or “isms”, and on the master-and-student relationships that prevail, even in the frame of state planning offices? What are the lessons to be learned from the latest research undertaken by historians, as well as literary and art historians, who tend to be years ahead of architecture historians? Occasionally, of course, there are some isolated and less publicised results emerging from research into the history of architecture. The greatest part of the introduction consists of a list of such results. We deemed it important to publish them, partly to assist and inform those who take an interest in the architecture of the period, and partly because they set examples of new areas waiting to be discovered and of new methods to be followed. The list also provides an almost complete bibliography of Hungarian history writing dealing with the sixties.

András Ferkaí

*architect, architecture historian, head of department
Moholy-Nagy University of Art and Design,
Institute for Theoretical Studies
ferkai@mome.hu*

TÁRGYSZAVAK

hatvanas évek, modern építészet, építészettörténeti alapkutatások, kutatási módszerek és eredmények

KEYWORDS

the Sixties, modern architecture, basic research in architecture, research methods and results

Logikai készlet

Új építésű római katolikus templomok (1960–1970)

Számok

Az 1945 és 1989 közti magyarországi templomépület-anyag, benne a hatvanas éveké, nagyjából ismeretlen. A korábbi szakirodalmak ugyan megadnak pontosnak vélt, illetve hozzávetőleges számokat, de ezek részben nagyságrendileg eltérőek, részben sajátos kitételekkel élnek. Vákár Tibor építész például 1982-ben azt írta, hogy „1980. december óta az Esztergomi Keresztény Múzeumban száz templomról készült fényképből álló kiállítás nyílt meg. Ez az ország több mint másfélszáz létesítményének közel felét mutatja be”.¹ Dr. Erdőssy Béla egy évvel később százhatvenet említ.² Rév Ilona tudomása szerint 1983 tavaszáig százhatvanöt római katolikus templom épült fel.³ Az 1988-as *Magyar Katolikus Almanach*-ban, Cserháti József statisztikájában háromszázkilenc (száznyolcvanegy új templom és százhuszonnyolc új kápolna, imaház) szerepel.⁴ 2008-ban Dóczy Erika „közel háromszáz új templom”⁵ felépüléséről ír. Kovács Dániel szerint „néhány száz új építésű templomról beszélhetünk a magyar határokon belül. Ez a szám csak elsőre tűnik soknak: valójában néhány tucatnyi az az épület, amely eléri az említésre érdemes nívót. A többi egy-egy közösség szorgos munkájának esztétikailag kevésbé, szociológiai szempontból viszont

annál figyelemreméltóbb munkája – amennyiben az idő kegyes lesz hozzájuk, egyszer akár ezek is bekerülhetnek a művészettörténeti kánonba, mint sok száz évvel előttük a román korban épült társaik”.⁶

A témánkkal foglalkozó Vukoszávljev–Urbán szerzőpáros úgy fogalmaz, hogy „összegző megállapításként kezelt axióma: az 1948-at követő politikai fordulat után negyven évig nem lehetett templomot építeni, a kivételesnek tekinthető esetek pedig legfőképp politikai propaganda céllal jöttek létre”.⁷ Tanulmányuk „Szintézisre törekvő megállapításainak tudományos alapját széles körű kutatás biztosítja, mely egy egyetemi tárgykursus keretein belül mintegy háromszáz épület rövid, monografikus feltárását valósította meg, amelyre alapozva hallgatói tudományos munkák készültek és egy aktuális doktori kutatás is ráépült – minden esetben a kapcsolódó társtudományok eredményeire támaszkodva építész-alkotói megközelítéssel”.⁸ Egy oldallal később „mintegy kétszáz emlék” megépültét olvassák ki a szakirodalmakból, hozzátéve, hogy „ezek jelentős részét felújítások, illetve alacsony építészeti minőségű munkák alkotják”. Majd a következő mondatukban azt állítják, hogy „az 1945–1989 között megépült (megítélésünk szerint) közel száz alkotás építészeti és értékelhető emlékegyiséget képvisel”.⁹ Az általuk

1 VÁKÁR Tibor: Templomépítés és környezet. *Magyar Építőművészet*, 1982. 3. sz. 60.

2 ERDŐSSY Béla: *Korunk magyar egyházművészete*. 2., bőv. kiadás. Budapest, magánkiadás, 1983. 11.

3 RÉV Ilona: *Templomépítészetünk ma*. Budapest, Corvina Kiadó, 1987. 7.

4 Az adatok 1945 és 1985 vége közti időszakra érvényesek. CSERHÁTI József: A magyar katolikus egyház anyagi helyzete. In: *Magyar Katolikus Almanach II. A magyar katolikus egyház élete 1945–85*. Szerk. TURÁNYI László. Budapest, Szent István Társulat, 1988. 686.

5 DÓCZY Erika: Míg kövekből templomot emelnek, kövekként maguk is templommá épüljenek... Szakrális építészet Magyarországon 1945–

1989. Utóirat – *Post Scriptum*. A Régi-Új Magyar Építőművészet melléklete, [IC.] 2008. 5. sz. 47.

6 KOVÁCS Dániel: Modern templomépítészlet Magyarországon a II. világháború után. In: *A mindenség modellje*. Szerk. WESSELÉNYI-GARAY Andor. Debrecen, MODEM, 2010. 17.

7 VUKOSZÁVLJEV Zorán–URBÁN Erzsébet: Magyarország templomépítészete 1945–1964 között. Vázlat az alkotóművészi értékeléssel megállapítható építészeti folytonosságról. *Építés – Építészettudomány*, 44. 2016. 3–4. sz. 247–315.

8 VUKOSZÁVLJEV–URBÁN 2016 (ld. 7. j.) 251.

9 VUKOSZÁVLJEV–URBÁN 2016 (ld. 7. j.) 252–253.

említett, a kutatás eredményeit publikáló honlapon¹⁰ hatvanhat templomot és két kápolnát mutatnak be.

Vákár a Keresztény Múzeum kiállítására hivatkozik adatai megadásakor. Erdőssy is az ezt a kiállítást életre hívó Cséfalvay Pál segítségét vette igénybe. Rév a számadat eredetét nem közli, csak azt, hogy könyvének anyagához a Keresztény Múzeum fotódokumentációja volt kiindulópontja. Dóczi egyik forrása szintén ez a kiállítás, illetve Rév Ilona könyve, másrészt pedig az 1991-es KÖH-kiállítás és a *Magyar Építőművészet* tematikus száma.¹¹ Kovács nem ad meg forrást.¹² A Vukoszávlyev–Urbán szerzőpáros a mintegy kétszázat Rév Ilona és e tanulmány szerzője 2009-es összefoglalásának számaiból (ami a szakirodalmak adatainak megadásával „165–309” volt),¹³ valamint egy, az Állami Egyházügyi Hivatalban született iratból, mely „összesen 169 templomot említ”,¹⁴ kalkulálták ki. Cserháti József hivatalos egyházi statisztikáját, mely a legpontosabb lehetett volna, egy szerző sem nevezi meg.

A fentiekből látszik, hogy még nagyságrendileg sincs pontos kép az épületállományról, csupán abban értenek egyet az építészettörténettel foglalkozó szerzők, hogy a felépült templomok nagyobb része nem képvisel építészeti értéket. Mindenképpen érdemes tehát tisztázni, hogy valójában mennyi templom is épült, amiben – ahogyan azt láttuk – a már meglévő szakirodalmak nem tudnak segíteni. Az értékelés pedig csak a teljesebb épületanyag ismerete után lehetséges.

Bár e tanulmányomban csak az 1960–1970 közt felszentelt épületek számát pontosítom, de a leadás előtt álló PhD-dolgozatomban szándékozom további évtizedek adatait is körvonalazni.

Alapkutatásom – a témával foglalkozó első írásom kapcsán megismert – egri főegyházmegyei építész, Vas-

kó Pál – mint később megtudtam, Cséfalvay felhívására készült – felméréséből, valamint egy 1989-es szakdolgozat mellékleteként közölt összesítésből indult ki.¹⁵ Ezután az egyházmegyei sematizmusok templomokra vonatkozó adatai következtek. Ezt bővítettem az egyházi sajtó (*Új Ember*, *A Kereszt*, *Katolikus Szó* stb.) építkezésekre utaló híreivel. A sematizmusok évszámai (ha voltak) nem jelentettek egyértelműen új építésű templomot, ahogyan a sajtóhírek sem fogalmaztak minden esetben világosan. Nem mindig lehetett pontosan kihámozni, hogy az építkezések pénzügyűjtés, illetve szentelésre utaló hírei valóban új építést takarnak-e, vagy csupán felújítást, bővítést. A helytörténetek gyakran jelentettek segítséget, de sajnos nem minden esetben. (A helyi emlékezet ugyanis nem feltétlenül őrzi meg például a tervező nevét.¹⁶) A források egy másik csoportja a visszaemlékezések, illetve az építészek tervhagyatékai. Azonban Árkay Bertalan és Csaba László esetében is azt láttuk,¹⁷ hogy a tervek, épületek keletkezési ideje és a visszaemlékezések közt eltelt idő jelentősen tudja befolyásolni a számunkra lényeges tényeket. A források legfontosabb csoportját az egyházmegyéek plébániai iratanyagai, a Magyar Nemzeti Levéltár megyei levéltárainak egyházügyi, valamint az Országos Levéltárának az Állami Egyházügyi Hivatal általános, és kifejezetten a plébániákra vonatkozó iratfolyómétereit jelentik. Nemcsak ezek azok, amelyek valóban egyidejűek az építkezésekkel, de szerencsés esetben több oldalról is megvilágítják ugyanazt az építkezést. Fontos forrást jelentett a Keresztény Múzeum már említett 1980-as kiállítással kapcsolatos iratanyaga.¹⁸ A kiállítás és a hozzá készült kiadvány (*Neue Kirchen in Ungarn 1945–1980*) célja a Németországból érkező templomépítési támogatások felhasználásának dokumentálása volt. A kiállí-

10 URL: <https://egyhaziépiteszet.wordpress.com/> A másik említett honlap (www.szakralis.hu) a dolgozatomban írásakor nem élt. (Letöltve: 2018. 05. 26.)

11 Dóczi keveri a kiállítást és az ahhoz készült kötetet: *Neue Kirchen in Ungarn 1945–1980*. Esztergom, Keresztény Múzeum, 1980. Dóczi 2008 (ld. 5. j.) 51.

12 Irodalomjegyzékében Erdőssy 1983 (ld. 2. j.) és Rév 1987 (ld. 3. j.) szerepel.

13 Lantos Edit: Római katolikus templomépítészet Magyarországon 1945 után. Az 1945 és 1957 közötti időszak. *Művészettörténeti Értesítő*, 58. 2009. 2. sz. 223. és 239. 4. jegyzet.

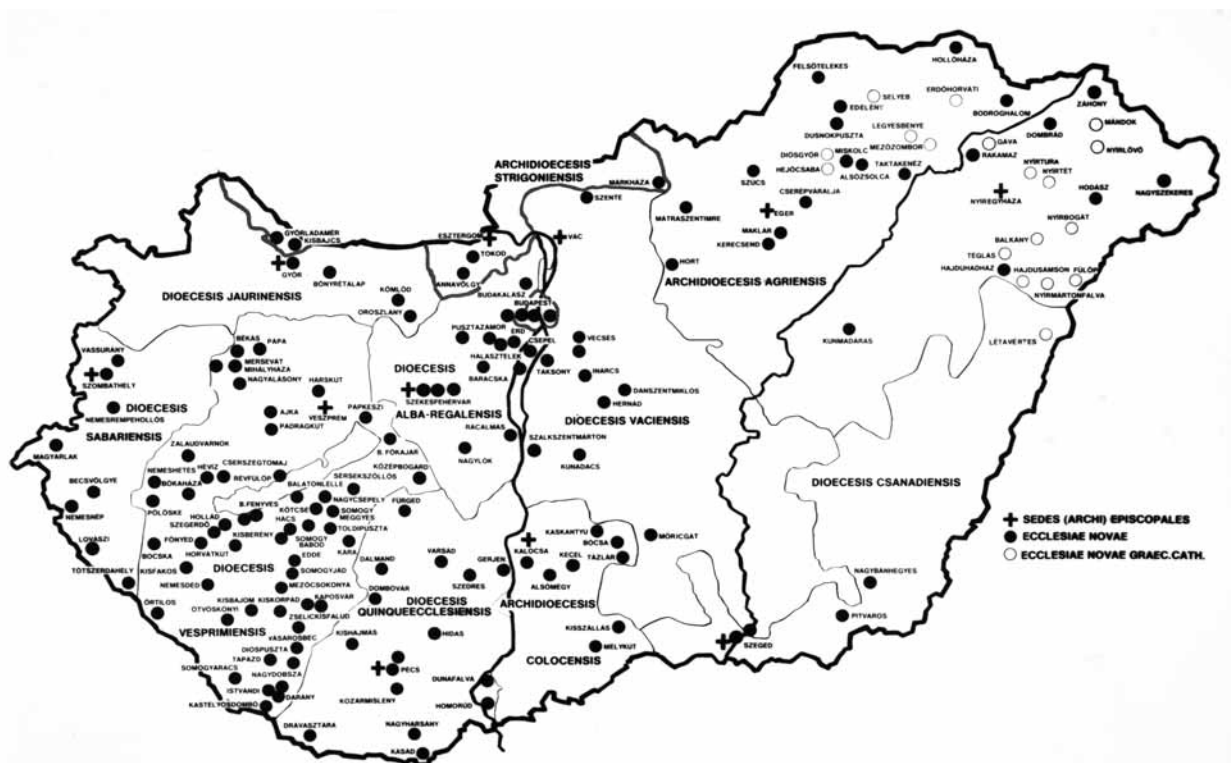
14 Vukoszávlyev–Urbán 2016 (ld. 7. j.) 252. Cikkük hivatkozásától az adatok és fogalmak problémáinak nagy száma miatt a továbbiakban eltekintek.

15 Lantos Edit: *Emberé a munka*. Szűcs, plébániatemplom. *Régi-új Magyar Építőművészet*, 2003. 6. sz. 25; Bánvai Judit: *Templomépítészet Magyarországon 1945 után*. Szakdolgozat. Budapest, ELTE Művészettörténet Tanszék, 1989.

16 Danis György: *Gerjen*. Gerjen, Gerjen Község Önkormányzata, 2001. 104. szerint a templom tervezője Prajda Vendel tolnai építész, holott Árkay Bertalan. Zsilinszky Ádám: *Az ötven éve épült pitvarosi templom története*, Makó, 2000. 11. Csala Ferenc makói kőműves vállalkozóról és Szabó Imre makói városi főmérnökről ír, a Keresztény Múzeum Adatgyűjtése 1980–1981. (Továbbiakban: KMA) 44/1981. azonban Árkay Imre építész-mérnököt nevezi meg.

17 Árkayról részletesebben lásd Lantos Edit: *Bauhaus? Modern barokk?* Árkay Bertalan Horton (1954) és Taksonyban (1958) épült templomainak építészettörténeti és tervei. *Művészettörténeti Értesítő*, 65. 2016. 2. sz. 319–343. és Uő: *Enumeratio és ékesség*. Árkay Bertalan 1945 utáni (usque) 12 temploma. *Művészettörténeti Értesítő*, 66. 2017. 2. sz. 243–272. [=Lantos 2017a] különösen: 257–258; Csaba Lászlóról: Uő: *A Salzburgi vázlat és a csonkolt téglatest*. Két esettanulmány Árkay Bertalan (1901–1971) és Csaba László (1924–1995) életművéből. *Ars Hungarica*, 43. 2017. 2. sz. 215–233. [=Lantos 2017b] 230.

18 Ezúton is köszönöm Kontsek Ildikó igazgató és Mudrák Attila fotóművész segítségét.

1. Cséfalvay Pál: Összesítő térkép

In: *Neue Kirchen in Ungarn 1945–1980*. Esztergom, Keresztény Múzeum, 1980. 1.

tást 1981-ben egy felmérés követte, amikor is Cséfalvay formanyomtatványt juttatott el az egyházmegyékhez, plébániákhoz. A kitöltendő adatok a következők voltak: helység (egyházmegye),¹⁹ az új létesítmény jellege, titulus, a tervező építész neve, a tervezés éve, az építés kezdetének és befejezésének éve, (a létesítmény alapterülete m²-ben, az esetleges toronymagasság) az új létesítmény előtt milyen kultuszhely (misézőhely) volt, az egyházművészeti alkotások az alkotók nevével, van-e kép az előző kultuszhelyről (az esetleges új plébánia építési éve, „modern-e?”). Az iratanyag számadatai eltérőek. A kiállításához köthető száztizenkét (valószínűleg) képcédulán hetvenegy, az évszám nélküli listán háromszáztizenhét, az 1981-es összesítésen százötvenkettő, egy 1986-oson száznolcvanöt helységnév szerepel. Az

elkészült albumban a térképeken százötvenöt római és tizennyolc görögkatolikus templom szerepel, közülük ötvenhét római katolikus templomról közöltek hetvenhat fotót. Az adatgyűjtés iratai összesen háromszázötvenegy helynevet tartalmaznak. Ám vannak olyanok (például Kömpöc, Szalaszend), amelyek kimaradtak, mutatva, hogy még egy ilyen – az építkezésekhez időben közelebbi – alapos kérdőíves megkeresés sem járt 100%-os eredménnyel (1. kép).

A templomok megtekintésekor az épületek részletei, az esetleges feliratok és az emléktáblák is szolgálhatnak érdekes adalékokkal. 2015-ben az *Új Ember* című katolikus hetilapban pedig amiatt jelentettem meg egy négy részből álló, kilenc templom építéstörténetét bemutató ismeretterjesztő cikksorozatot,²⁰ hogy az olvasók közt

19 Kétféle adatlap volt, a zárójelben levő kérdések csak a részletesebben voltak rajta. KMA 108/81.

20 LANTOS Edit: *Templomépítések 1945 és 1989 között*. I. Bevezető. Budapesti–Makkosmária, 1768–1946, Megyaszó, 1946–1951. *Új Ember*,

2015. 08. 02. sz. 14; II. Szedres, 1947–1956, Hort, 1949–1954, Cserépváralja, 1958–1961. *Uo.* 08. 09. sz. 14; III. Mórícgát, 1958–1959, Bodrogalom, 1966. *Uo.* 08. 16. sz. 13; IV. Hollóháza, 1957–1967, Szűcs, 1966–1968. *Uo.* 08. 23. sz. 13. [=LANTOS 2015a]

2. **Vass Zoltán–Valuch István:** Kunmadaras, Templom külső, homlokzati sgraffitto a bejáratnál
Eger, Főegyházmegyei Múzeum, archívum, 34. sz.
Fotó: Szederkényi Györgyné, 1968

3. **Vass Zoltán–Valuch István:** Kunmadaras, részletek a hajóból, padok, gyóntatószék
Eger, Főegyházmegyei Múzeum, archívum, 20, 15. sz.
Fotók: Szederkényi Györgyné, 1968

az esetleges szemtanúkat megszólítsam. A kísérlet szerény eredménnyel járt. A megcélzott réteg vagy nem olvasója az adott lapnak, vagy nem levelezik.

Az épületeinkkel egyidejű források és irodalmak, a későbbi iratok, felmérések, összesítések és visszaemlékezések egy sokdarabos kirakós néhol pontos, másutt elnagyolt – vagy épp ellentmondó – darabkái. Összevetésük feltétele a folyamatos kételkedés, de az egyes épületek történeteinek kinyomozása, az adatok logikus sorba rendezése megköveteli az előítélet-, sőt izlésmentes megközelítést is.

A fenti módszertani kitérő azt bizonyítja, hogy – amint egyetlen korszaknál – úgy az 1945 utáni időszaknál sem lehet megkerülni az alapkutatásokat és a szigorú forráskritikát, akár egy építész tervezői gyakorlata, akár az épületek formai megoldásának nemzetközi kontextusba helyezése, akár az egyes épületek fogadtatástörténete felől közelítünk az épületanyaghoz.²¹ Félrevezető azt hinni, hogy az időbeli közelség bármiféle könnyebbéget jelentene a kutatónak. Az iratselejtezések nemcsak az építészirodákban, de a plébániákon sem ritkák, a tervezők hagyatékai itt is kerülhetnek szemétkébe, az emlékezet elhalványul vagy éppen eltorzul. További

problémát jelent a korszakkal kapcsolatos (lenéző) előítéletek, prekoncepciók, közterek masszív továbbélése. Vagy az olyan hétköznapi nehézségek, mint a Magyar Országos Levéltár évek óta húzódó költöztetése, illetve az egyházmegyei levéltárak változatos elérhetőségei.

Az 1945 és 1989 közti épületanyag számának pontosítása a kutatás jelenlegi állása szerint még nem végleges, ám az arányok és nagyságrendek már láthatóak. A feldolgozás nagyjából 80%-os késztsége mellett, a források megbízhatóságának mérlegelése és az épületek megtekintése után is csak akkor számítom az adott épületet tárgyunkhoz, ha egynél több forrás utalt valóban új templom létrejöttére, illetve ha a másodlagos forrásokat az épület megtekintése visszaigazolta.²² A számok meghatározásánál külön kategóriát jelentenek a kialakítások, ahol ugyan az egyház a felszentelés tényével miszésre alkalmasnak ismeri el az épületet, építészetiileg mégsem jelentenek új objektumot, hiszen túlnyomórészt csak arról volt szó, hogy közfalak kiverésével, átrendezéssel miszésre alkalmassá tették az épületet. Az új építésű templomok datálásánál az elkészülés, vagyis a minden évszakban használható, véglegesen fedett és zárható épületek felszentelési idejét (használatba vé-

21 Árkay tervezői gyakorlatát két cikkben (LANTOS 2016 és 2017a *ld.* 17. j.) is tárgyaltam. A korábbiiban taksonyi templomának nemzetközi kontextusba helyezésére is hoztam példát. Csaba László Cserépvár-alján emelt temploma külföldi párhuzamait, Hollóházának pedig fogadtatástörténetét vizsgáltam az építésre vonatkozó adatok összegzése után. (LANTOS 2017b *ld.* 17. j. és LANTOS Edit: Templom, idegenforgalmi érdekesség, bunker? Hollóháza templomának építés- és

fogadtatástörténete 1959–1967. *Ars Hungarica*, 41. 2015. 1. sz. 64–73 [=LANTOS 2015b].)

22 Emiatt kimaradt Székesfehérvár–Öreghegy temploma, amiről a kialakítás és új építés egyaránt elhangzik, és maga az épület megtekintése sem egyértelműsít. Itt a későbbi levéltári kutatás döntheti el a kérdést.

telét) veszem alapul. (Előfordulhat, hogy a megadott évszámnál később fejezték be a külső vagy belső vakolást, festést, belső kialakítást, illetve a berendezést.)

Eszerint 1945–1949 közt ötvenhárom, 1950–1959 közt harminckettő, 1960–1970 közt húsz, 1971 és 1989 közt tíz helyen alakítottak ki kápolnát, misézőhelyet vagy templomot már meglévő épületből. (Összesen száz-tizenöt hely.) Forrásaink a háború befejezése és 1949 közt negyven,²³ 1950–1959 közt hetvenhat, 1960–1970 közt ötvenegy, 1971–1989 közt pedig száznyolc új építésű egyházi rendeltetésű épületet említenek. (Összesen: kétszázhetvenötöt.) A számokból jól kivehető az építkezések mennyiségi alakulása. 1945 után és még az ötvenes években is nagyobb számban alakítottak ki és építettek templomokat, mint a későbbi évtizedekben. Ezt okozhatta többek közt az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) 1958-as rendelkezése²⁴ is, amellyel egyházi építkezések esetén az építési engedélyek kiadási feltételeként szabták meg az ÁEH elvi hozzájárulását.²⁵ Ezzel együtt sem elhanyagolhatóak azonban az egyes évtizedekre kapott számok. Érdekes kérdés lehet, hogy mi okozza a közvélekedés és a történeti tények közti diszcrepanciát,²⁶ itt és most azonban elsősorban az épületanyag tipologizálására és néhány figyelemre méltó templom építészettörténeti ismertetésére törekszem.

Formák

Ebben az évtizedben huszonegy misézőhely jött létre kialakítással. Nagyobb része lakóházból: Edde (1960), Borsosgyőr és Ruzsa (1961), Noszvaj és Márkháza (1962), Moha és Drávaszabolcs (1963), Zemplénagárd (1966),

4. **Lupsa Sándor:** *Terem*, befejezés előtt, 1960. május 5.
Eger, Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Novum Acta
Parochiarum, Szatmári Részek. Par. Terem 284/1960. (330/1960)

Adorjánháza, Répáshuta (1970). Zaláta kápolnája (1961) és Dorkótanyáé (1964) istálló, Szentiváné (1967) gazdasági épület, Mélykút–Öregmajoré (1969) óvoda, Tiszacsermelyé (1968) tanterem, Újszentiváné (1961) plébánia, Mánfa kápolnája (1970) a plébánia gazdasági épülete volt.²⁷ Az épületek itt az eredeti funkció formai jegyeit viselik, vagyis építészeti szempontból számunkra nem relevánsak. A kialakítások közt két kivétel azonban van. Az egyik az 1928-ban épült lakóházból létrehozott, bő 100 m² alapterületű Székesfehérvár Almácsszabasi templom (1954–1960), melynek belsőépítészeti megoldásai (1968) jelentősebbek. A berendezés (hímekő) falikép: Mattioni Eszter; oltár, ambó: Borsa Antal; egyedi asztalosmunka: Kornsee Jenő) – mellett a lakatosmunkák és az álmenny-

23 Ebbe nem számoltam bele a háború előtt megkezdett és 1945 után befejezett templomokat. Például Gemze (1940–1946), Baracska (1942–1957), Budapest IV. Újpest-Rákospalota-Kertváros (1942–1946) stb.

24 ÉM. Építőipar Ig. Főosztálya 3.196/1958. sz. rendelkezése. Idézi: az 1959 évi ÁEH utasításra készült Baranya megyei felmérés. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-A-21-b 31. 1959.

25 Erről részletesebben: Lantos Edit: 1958 és a templomépítés divatja. In: *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Szerk. Ö. Kovács József–Kunt Gergely. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2009. 30–42. Már 1958 előtt is vannak adatok arról, hogy egyházak nem kaptak építési engedélyt, sőt építőanyag-kiutalást sem az ÁEH hozzájárulása nélkül. Egri Főegyházmegyei Levéltár Archivum Novum Acta Parochiarum (a továbbiakban: EFLAN AP) Rakamaz 2351/1954.

26 Ennek megválaszolására fogok majd kísérletet tenni az *Örökség, történelem, társadalom. Egy képzelet múlt felé? A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 32. konferenciáján* (Szentendre, 2018. augusztus

30. – szeptember 1.) az Épülhettek-e katolikus templomok Magyarországon 1945 után? És ha nem, akkor mennyi? című előadással.

27 Az adatok forrása a Keresztény Múzeum adatgyűjtése. Kivéve Ruzsa: MNL OL XIX-A-21-b Ruzsa 1961. Noszvaj: *Az Egri Főegyházmegye névtára 1975*. Szerk. Bánk József. Eger, Egri Főegyházmegyei Hatóság, 1975. 26; Kunszerv Gyula: *Lakóházból – Isten házacskája. Új Ember*, 18. 1962. 44. sz. 4. Márkháza: *Az Esztergomi Főegyházmegye névtára és évkönyve*, Esztergom, 1982. 234. Moha: URL: <http://www.szfv.katolikus.hu/adattar/plebaniak/szentharomsag-plebania-iszkaszentgyorgy-> (Letöltve: 2018. 06. 28.) Drávaszabolcs: *A Pécsi Egyházmegye Schematizmusa*. Pécs, 1981. 185. Zemplénagárd: EFLAN AP Kassai Részek, Par. Zemplénagárd 733/1966. Répáshuta: Vasadi Péter: *Harmadszorra lesz templomuk? Új Ember*, 25. 1969. 36. sz. 3. Szentiván: *A Kaposvári Egyházmegye Névtára*. Szerk. Fliszár Béláné. Kaposvár, Római Katolikus Püspöki Hivatal, 2003. 14). Tiszacsermely: Bánk 1975 (ld. 27. j.) 181; MNL OL XIX-A-21-b Tiszacsermely 1958. Újszentiván: *Új Ember*, 17. 1961. 29. sz. 4; MNL OL XIX-A-21-b 1965. Mánfa: *A mánfai egyházközség. Új Ember*, 26. 1970. 50. sz. (1275) 4; Pécsi 1981 (ld. 27. j.) 213.

5. **Sámson József:** *Érd-Tusculanum*
In: *Liturgikus megújulás*. Összeáll. FARKAS Attila. Budapest, OKGyK, é. n. [1968 után] 47.

6. **Sámson József:** *Érd-Tusculanum*
In: *Liturgikus megújulás*. Összeáll. FARKAS Attila. Budapest, OKGyK, é. n. [1968 után] 47.

nyezet is egyedi.²⁸ Másik a méretében és homlokzati megoldásában a kialakítások szokványos léptékétől eltérő Hollád temploma (1969), ahol a megvásárolt iskolaépületet hosszabbították és magasították meg.²⁹

Az új épületek méreteik alapján misézőhelyek, kápolnák, illetve templomok lehetnek, formai kialakítás szempontjából viszont szélesebb a skála. Az egyik véglet Csaba László építészettörténetben is jegyzett két temploma. Cserépváralja és Hollóháza mérnöki pontosságú, eredeti megoldású épületei mellett ott van azonban a másik véglet is: a lakóház kinézetű templomok, amelyek közt a legegyszerűbb, téglány alaprajzú, nyereg- vagy kontyolt tetős lakóházforma van többségben.³⁰ Ámbár akad pár egyedibb kialakítású is. Harkakötőnynél például megvan a téгла alaprajz, és a nyeregtetősfedés, viszont oldalai falpillérekkel tagoltak, főhomlokzatát pedig ötszögben áttörve alakítottak ki szélfogót. A belsőt közfalakkal tagolták szentélyre és mellette oldalkápolnákra, sekrestyére. Kalocsa Szőlőhegy részén álló Szent Péter-temploma az utcafront felől egyemeletes lakóház, jobb oldalra húzott bejárattal. Oldalhomlokzata azonban azt mutatja, hogy az épület nagy belmagasságú belső teret rejt. Kunmadaras temploma az alapjaitól épült újjá, de

formájában megtartotta a nyeregtetősfalusi ház alakot. A főhomlokzat sgraffittóján és az oldalsó üvegfallal betéten kívül semmi sem utal eredeti megoldásra, amíg be nem lépünk az épületbe, ahol az eredeti kialakítás szerint raszteres álmennyezet, végig gondolt és igényes berendezés fogadott (2–3. kép).

A leggyakoribb templomforma azonban az egyhajós, nyeregtetősf, egyenes vagy szögletes szentélyzáródású épület. Ezek környezetéhez képesti épületmagassága mellett főhomlokzatán vakolatdíszítés, illetve torony jelzi a funkciót.³¹ Ennek az egyszerű falusi templomformának homlokzati tornyos verziói épültek meg Felsőberekkin, Pölöskén, Ricsén, Inárcson és Tiszaeszláron. Oldalra húzott torony épült Magyarlakon, Szalaszen-den és Tárnokligeten.

A történeti formák egyszerűsítésével, hagyományokon belüli átfogalmazásával él – ha akarjuk, a háború előtti templomépítészeti megújulás irányát folytatja – a bócsai Szent Margit- (Vörös István lelkész), a mélykúti Szent Erzsébet-templom (Mező Mihály építész-mérnök), illetve Budapest–Csákyliget (Straubinger József építész-mérnök), Kerecsend (Márkus Béla építész), Tabdi (Thomas Antal építész) és Terem (Lupsa Sándor kőművesmester)³² templomainak tervezője. Kerecsend,

28 Kápolna felújítás. *Új Ember*, 24. 1968. 48. sz. 3. Az átalakítást Borsa Antal (belsőépítész, iparművész) tervezte. KMA-kimutatás 863/1980.

29 FLISZÁR 2003 (ld. 27. j.) 94. A homlokzat elé 1977–1978-ban került az összetámasztott lapokból álló „torony”. KMA 85/1981.

30 Ömböly, Kisharsány, Lökösháza, Igrici, Dubicsány, Budapest

Csepel–Királyerdő.

31 Benczúrfalva, Berkesz, Budakalász–Szentistvántelep, Ilk, Kisbajom, Marakodi–Lászlóvölgy, Mihályháza, Nagyláng, Nyírszőlős, Örtilos, Parádsasvár, Pátroha, Vágáshuta, Várasz.

32 EFLAN AP Sztármári Részek, Par. Terem 330/1960.

7. **Zsanda János:** *Rakamaz*
Keresztény Múzeum Adatgyűjtés, 1980–1981. Fotó: Mudrák Attila, 1980

Tabdi és Csákyliget temploma háromhajós, Bócsán széles, csúcsíves, Mélykúton pedig félköríves árkádsor köti össze a templomot és a plébániát. Terem temploma (4. kép) portikusszal és kis kiüléssű kereszthajóval épült. Az összetettebb épülettömeg és aprólékosabb formai kialakítás tervezőik képzettségétől függetlenül jelenik meg az egyes épületeken.

A templomépítészet 1945 utáni megújítása érhető tetten Árkay Bertalan erre az időszakra eső két templomán is.³³ Az oromfal egyedi megoldásai mellett Hernádon a teremtemplom megoldását is kipróbálta.

Új részletformákkal kísérletezik Érd-Tusculanum és Padragkút temploma. Sámson József (építésmérnök) tervezte az Érd-tusculanumi templomot, ahol az eredetileg helyreállításra (födémcserére) kért engedélyt meg-

kerülve, hatméteres félköríves szentéllyel bővítették az épület végfalát és a főhomlokzatot is átfogalmazták.³⁴ A keskeny keretezésű ablakok sorával koronázott főhomlokzati megoldás és a szentély kör alaprajzú megemelése a kortárs építészethez közelítik az amúgy csúcsíves ablakokkal és pilaszteres faltagolással megoldott épületet (5–6. kép).

Padragkút terméskő falazatú, egyhajós, szögletes szentélyzáródású templomának (Hoppál Dezső építésmérnök) főhomlokzatát egy széles betonfelület és az annak két oldalán lefutó visszaugratott ablakok osztják három sávra. Ez a hármas tagolás folytatódik a belsőben is. A mennyezet két szélső sávja alacsonyabban fut, míg a középső magasabban, keskeny ablaksávok közt „lebeg”.

³³ Hernád, Vecsés–Ófalu.

³⁴ MNL OL XIX-A-21-b 1964. Az eddig elért szövegek alapján nem egyértelmű, hogy mekkora részben történt átépítés, illetve új épület felhúzása. A Keresztény Múzeum adatgyűjtése alapján, illetve a *Neue*

Kirchen in Ungarn 1945–1980 kötetben való szereplése miatt tekintem új építésűnek. Ugyanezek miatt került be az adattáramba Rétalap is új építésűként.

Néhány helyen azonban többről beszélhetünk, mint megfelelő arányokról, vagy egy-egy jól kitalált klasszikus, illetve újító részletmegoldásról. Az alábbi templomoknál a tömegformálásban és a részletek kialakításában is tetten érhető az egységre törekvő, és a kortárs templomépítéssel irányait ismerő tervezői koncepció.

Négyszög: Rakamaz, Dunaharaszti, Kaskantyú, Hévíz

A szabályos négyszögű kubusok dominálják Zsanda János (1958-ban Debrecen városának főmérnöke) Rakamazon épült templomának épülettömegét. Az eredeti templomot 1944-ben robbantották fel. Az új terveit 1948-ban készült el. Az építkezés 1949-ben meg is indult, ám építőanyag-hiány miatt a falak nyolcméteres magasságánál 1951-ben leállt. 1958-ban tudtak újra hozzáfogni, és 1960-ban kaptak használatba vételi engedélyt. Ezután évekig csak kis lépésekben haladtak tovább a csatornázással, a padló és a berendezés kialakításával. 1968-ban végeztek a külső és belső vakolással.³⁵ Rakamaz temploma négyzetes alaprajzú, kilencosztatú hajóval, félköríves szentéllyel, két oldalról alacsonyabb kiszolgáló épületrészek bővítik. Az egyenes lezárású és nagy ablakfelülettel megnyitott főhomlokzati építmény jobb oldalán áll a négyzetes hasáb torony. A tervező – a szentély és a sekrestye kivételével – minden egyes tömegszakaszon nagy méretű ablakot nyitott (7. kép).³⁶

1958-ból és 1961 előttről való az a két terv, mely Dunaharaszti-Rákóczipalota templomához készült. Az eredeti 1938-as épületet a második világháború idején a németek lőszerraktárnak használták, majd visszavonuláskor, 1944 decemberének elején felrobbantották. Az újjáépítés ugyan megindult, de az 1956. januári földrengés miatt ledőlő torony átszakította a mennyezetet.³⁷ Az újbóli felépítés érdekében még Kádár Jánosnak is írtak, és 1958 júliusában elkészítették a terveket Laczkovics András

okleveles építészmérnökkel. A műleírás szerint az eredeti alapok egy részét felhasználnák volna a 10 méter magas, 28,84×11 méter alapterületű teremtemplomhoz. A körbejárható oltárral tervezett szentélyből nyíló sekrestye magassága csupán a hajó kb. egyharmada. A főhomlokzat (és azt követve belső berendezése is) aszimmetrikus, a bejárat balra (belül a padsor jobbra) húzott. A kapu fölött földéig futó ablaksáv, körülötte pengéfalas keretezés látható. A hosszanti homlokzatok felső sávjában tizenhat négyzetes ablak, az oltár fölött íves lezárású tetőnyílás látható³⁸ (8. kép).

Az építkezés engedélyezése azonban elhúzódott. 1963-ban a plébános az ezt sürgető leveléhez egy újabb tervet csatolt, és azt írta, hogy a templom meglévő alapjaira építkeznének. „Egyszerű modern vonalakkal, hogy a költségeket csökkentsük.”³⁹ Az újabb terven egyhajós, T alaprajzú templom látszik, a szentélyből balról nyíló sekrestyével, mögötte pedig egy alacsonyabb tömegű további helyiséggel. A terv aláírója Laczkovics András építészmérnök, a statikus: Szerbák Elek.⁴⁰ A lapos tetős épület szürkés-kék és fehér dörzsölt nemes vakolatként jelzett homlokfalait aszimmetrikusan osztják a nagy méretű ablak- és ajtónyílások, illetve a tömegre merőlegesen beszúrt keskeny, magas pengéfal, mely a keresztet, illetve (feltehetőleg) a harangokat is hordozza. A szentély földéig kívül üvegbeton felülvilágító, belül opál üvegmennyezet (9. kép). Az építési kérelmet azonban elutasították, így a misézés helye a korábbi plébániaépület maradt.

Kaskantyún az iskolakápolna kiváltása érdekében már 1958-tól tervben volt a templomépítés. Engedélyt azonban csak 1963-ban kaptak. Az *Új Ember* 1965-ben írt cikke „Magyarország legújabb és legmodernebb temploma”-ként ünnepelte a „célszerű, modern” templomot, mely „az első emeletes épülete a falunak”, és ahol a „Tűzelőt is felvonóval lehet az emeletre szállítani”.⁴¹ Kovács Attila (építészmérnök) kubus tömegű épületén az aszimmetrikus bejárat és ablak megoldású homlokzat mögé kétszintes belsőt tervezett, ahol a földszinten templomot, az emeleten plébániát helyezett el (10. kép).⁴²

35 EFLAN AP Rakamaz 6703/1949, 2184/1954, 3059/1958, 4045/1960, 2215/1968. Zsanda a Debrecen Városi Tanács VB tervosztálya főmérnöke volt, 1961-ben „Szocialista Munkáért” érdemérmeket kapott. *Magyar Közlöny*, 1961. 49. sz. 1.

36 Az ablakok előtti betonrácsok 1980 utániak. KMA Mudrák Attila fotója.

37 Élő hit–halott templom. *Új Ember*, 16. 1960. 45. sz. 2; Dunaharaszti templomáért. *Uo.* 12. 1956. 42. sz. 4.

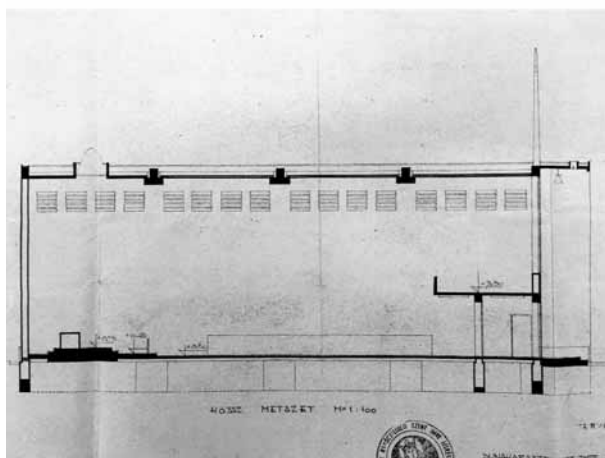
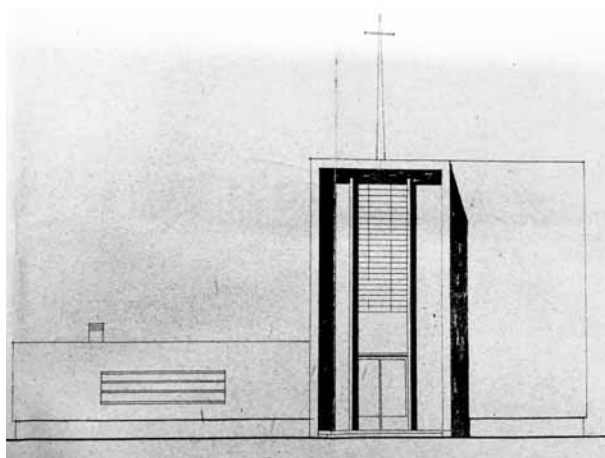
38 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL PML) XXIII. 23-a 66.148/1958. és 74/556/1959.

39 MNL OL XIX-A-21-b 1957. 2543-2/60/1957.

40 MNL PML XXIII. 23-B Dunaharaszti-Rákóczipalota romtemplom újjáépítése (3551/1964) Laczkovics András (Bp., VIII. Horváth Mihály tér 5.). Statikus tervező: Szerbák Elek (Bp., XI. Tarcali u. 13.). A terv datálatlan, de a maketről készült rajzot D. Takács J. 1961. I.-re keltezte.

41 MÁRKUS László: Új templom épült Kaskantyún. *Új Ember*, 21. 1965. 47. sz. 2.

42 Ugyanez volt az elképzelés Görbeháza templománál is. Az 1939 óta húzódó építkezéshez 1966-ban készült tervdokumentáció szerint két szintre osztották volna a templomot. A terv aláírói: Fajta Mihály építész-mérnök és Némethy Sándor statikus tervező, Debrecen. EFLAN AP Görbeháza 529/1968, 1966. (sic!)

8. **Laczkovics András:** *Dunaharaszti*, templomterv, 1958
Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára XXIII.23-a
66.148/1958.

Hévíz-Fürdőtelep egyházközség eredeti, 17x7 méter alapterületű Szent Taszilo-kápolnáját⁴³ még a Festeticsék építették. 1957-ben, amikor azt bővíteni szerették volna, meg is kapták hozzá a bontási engedélyt, az ekkor készült kváder falazatú, bal oldali homlokzati tornyos templom tervét Vándor Ferenc (építésszámárnök) írta alá.⁴⁴ Csak hogy közben megindult a fürdő bővítése is, amivel az egyházközség és az Állami Egyházügyi Hi-

9. **Laczkovics András:** *Dunaharaszti*, templomterv, 1961 körül
Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára XXIII.23-a
66.148/1958.

vatal mellett az Egészségügyi Minisztérium is érdekelt féllé vált, és fel is ajánlott 250 000 forintot az egyházközségnek a templom áttelepítésére. A telekkérdés, az egyházközség és az egyházmegye eltérő elképzelései miatt az ügy hosszan elhúzódott.⁴⁵ Végül az építkezést 1963-ban kezdték el Hévíz szentandrási részén. Az alapozás 1964-ben indult, és 1965-ben vették használatba az altemplomot, 1967-től pedig már a felsőtemplom is kész volt annyira, hogy ott misézhettek. Az elkészült épület felszentelése 1969. június 8-án volt. „A kórház költségén történt a lebontás, a használható bontási anyagok átszállítása és 280 000 Ft-ot adott az állam a munkálatok lebonyolítására. [...] Adakoztak a helybeli hívek és nyaralók, segítséget kapott a Szentséges Atyától, az egyházmegyei hivataltól, az Actio Catholictól, az *Új Ember* olvasóitól és külföldről. Egy névtelen adakozó 12 000 Ft-ot adományozott.”⁴⁶ A 22,5x12 méter alapterületű templomot szintén Vándor Ferenc, a liturgikus terét Sedlmayer Jánosné (építésszámárnök) tervezte.⁴⁷ A középkori templom helyén, tornyának felhasználásával, a környék rétegelt kőzetét felhasználva felépült központi fűtéses épület alaprajza egy trapéz hajóból és közvetlen folytatásaként egy félköríves szentélyből állt. A szentély félhengeréből és a hajó trapéz

43 KMA Dr. Körmendy József levele 20/1981.

44 MNL OL XIX-A-21-b 1958. 37/1958.

45 MNL OL XIX-A-21-b 1961. 20.561/1961; 1963. 12.684/1963, 14.396/1963.

46 S. B.: Imádságos közösség a hévízi [sic!] „altemplomban”. *Új Ember*,

23. 1967. 23. sz. 2; PÉNZES Balduin: Felszentelték a hévízi templomot. *Új Ember*, 25. 1969. 24. sz. 3. Az 1965-ben lebontott templom helyére a téli fürdő épült fel.

47 KMA Dr. Körmendy József levele 20/1981. Az új templom patrociniuma Trefontanei Szent Szűz Szíve lett.

10. **Kováts Attila:** *Kaskantyú*
Keresztény Múzeum Adatgyűjtés, 1980–1981
Fotó: Mudrák Attila

alapú hasábjából összeállított épülettömeg fekvő téglalap alakú főhomlokzatába közepén ékelődött be a négyzetes hasáb torony. A templom két oldalán pedig egy-egy alacsonyabb és aszimmetrikus méretezésű kubus (sekrestye és keresztelőkápolna) csatlakozott szinteltolással (11–12. kép). A vízszintesen osztott főhomlokzat

üvegfelületű, az oldalhomlokzaton pedig a tető alatt egy keskeny ablaksáv futott. A szimmetrikusan elrendezett belsőben a hajót és sekrestyét a szintmagasság mellett a padló eltérő márványborítása is elkülönítette a szentélytől és a keresztelőkápolnától.⁴⁸ A mennyezetet hosszanti és keresztirányban is gerendák tagolták. A templomot 1989 után lebontották, 1996-tól ismét új helyen (az üdülőközpontban) épült fel helyette az ún. Kék templom.⁴⁹

Mindegyik példánkat a kubusokból való építkezés, illetve a szabályos négyszögű fal- és ablakfelületek hangsúlyozása jellemzi. Ez a tervezői metódus, amikor egy épületet szabályos hasáb(ok)ból állítanak össze, homlokzatait pedig nagy ablakfelületekkel és/vagy a tető alatti ablaksávval nyitják meg, a korabeli templomépítészetben gyakori. A számos lapos tetős, „kocka”-épület alapképlete a kápolna hasábbá redukálásával és a főhomlokzat nagyobb részének üvegfalas megnyitásával, a Mies van der Rohe tervezte 1952-es, chicagói Robert F. Carr-émlékkápolna.⁵⁰ Az épülettömeg felosztása az egyes épületrészek funkciói szerinti eltérő méretű hasábokra és a földem keskeny ablaksávra állítása már a második világháború előtt is jelen volt (például Fritz Metzger luzerni Szent Károly-temploma, 1932–1938), és végigkíséri korszakunkat. Így közvetlen előképek keresése helyett pontosabb magyarázatnak tűnik ezekben a példákban a modern tömeg- és felületképzés 1945 utáni (Zsanda) és hatvanas évekbeli (Laczkovics, Kováts, Vándor) templomépítészeti alkalmazását látni. S nincs semmi meglepő a magyar építészek tájékozottságában, ha figyelembe vesszük, hogy a Magyar Építőművészek Szövetségének Könyvtárába már az ötvenes évek elejétől járt a nagy nemzetközi építészeti lapok legtöbbje. Tehát elérhetőek voltak az *Architecture Française* (Párizs), a *Baukunst & Werkform* (Frankfurt am Main), a *Der Aufbau* (Bécs), a *Bauwelt* (Berlin) vagy a *Byggekunst* (Oslo) templomépítészeti különszámai is.⁵¹ De egyházi kiadású tanulmányok is sűrűn hivatkoztak nemzetközi egyházművészeti folyóiratokra.⁵² Bár az olvasottság nehezen

48 A főhajó fényezett süttői kemény mészko volt, hálós fektetéssel, a szentély és a keresztelőkápolna pedig tardosi vörös márvány pókhálós fektetéssel. Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár I.4.d.1. Hívíz I. Kápolna, kőlapburkolat, 1967.

49 URL: <http://miserend.hu/templom/122> (Letöltve: 2018. 06. 24.)

50 Albert CHRIST-JANER–Mary Mix FOLEY: *Modern Church Architecture: A guide to the form and spirit of twentieth century religious buildings*. New York–Toronto–London, McGraw-Hill, 1962. 187. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015006735974;view=1up;-seq=199> (Letöltve: 2018. 06. 30.)

51 *Architecture Française*, 1952. 121–122. sz., 1958. 191–192. sz., 1962. 239–

240. sz., 1964. 263–264. sz.; *Baukunst & Werkform* 1955. 2. sz., 1957. 3. sz.; *Der Aufbau* 1961. 6. sz.; 1967. 1. sz.; *Bauwelt* 1968. 9. sz.; *Byggekunst* 1955. 2. sz.; 1964. 7. sz. A könyvtár leltári jegyzékét Susán Lajosné könyvtáros bocsátotta rendelkezésemre. Ezúton is köszönöm értékes segítségét.

52 *Christliche Kunstblätter* (Linz), *Das Münster: Zeitschrift für christliche Kunst und Kunstwissenschaft* (München), *Art d'Eglise* (Monastère Saint-André, Bruges). A Katolikus Egyház liturgikus reformjainak műszaki vonatkozású problémái. Összeáll. DÜMMERLING Ödön. Budapest, 1966. 61; LŐRINCZ Imre: A liturgikus tér kialakítása. In: *Liturgikus megújulás*. Összeáll. FARKAS Attila. Budapest, OKGyK, é. n. [1968 u.] 9. és FARKAS Uo. 16–18.

11. **Vándor Ferenc:** *Hévíz*
Keresztény Múzeum Adatgyűjtés, 1980–1981. Fotó: Mudrák Attila

bizonyítható tényező, az kétségtelen, hogy a tájékozási lehetőségek – a köztudatban levőnél – szélesebb horizontjával érdemes számolni.

Vándor Ferenc a Veszprémi, Kováts Attila a Kalocsai Egyházmegye alkalmazásában állt. Vándor hárskúti (1949–1950) és pölöskei (1949–1960) egyhajós, szögletes szentélyzáródású templomai után a hévízi (és az 1966-os megvalósulatlan padragkúti templomtervei⁵³) az új idők szavának értését jelzi. Az üveg- és falfelületek, a kubusok kombinálásának egyedi verziója a korabeli

formanyelv alkalmazását mutatja,⁵⁴ ahogyan Kováts Attila későbbi templomain is ezt látjuk.

Zsanda János és Laczkovics András életéről és munkásságáról egyelőre nincs több adatunk, így az itt ismertett művek bizonyítják csak tehetségüket. De egy későbbi kutatás feltárhatja további tevékenységüket, akár azt is megmutatva, hogy milyen építészeti színvonalat képviseltek „névtelen” mesterekként.

Négyük templomai, illetve tervei azonban akkor is megérdemlik a figyelmet, ha a profán építészet területén a kockákból szerkesztés kortárs hétköznapiak gyakorla-

53 Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár I.4.d.1. Hévíz II. Kápolna ált. terv. 1966. 06. 04.

54 Charles-Gustave Stoskopf Vernouillet-i temploma (1958) mutat homlokzatában hasonlóságot. Joseph PICHARD: *Les églises nouvelles à travers le monde*, Paris, 1960. 141. kép.

12. **Vándor Ferenc:** *Hévíz*
Keresztény Múzeum Adatgyűjtés, 1980–1981. Fotó: Mudrák Attila

ta volt. A magyarországi templomépítészetben ugyanis Zsanda templomának monumentalitásával, Laczkovics szellemes szerkesztéseivel, Kováts gyakorlatiasságával, Vándor pedig a környezethez, terepviszonyokhoz alkalmazkodó tömeg- és homlokzat kialakításával lépéseket tettek a korabeli modern formanyelv templomokra alkalmazására.

Kör: Szúcs

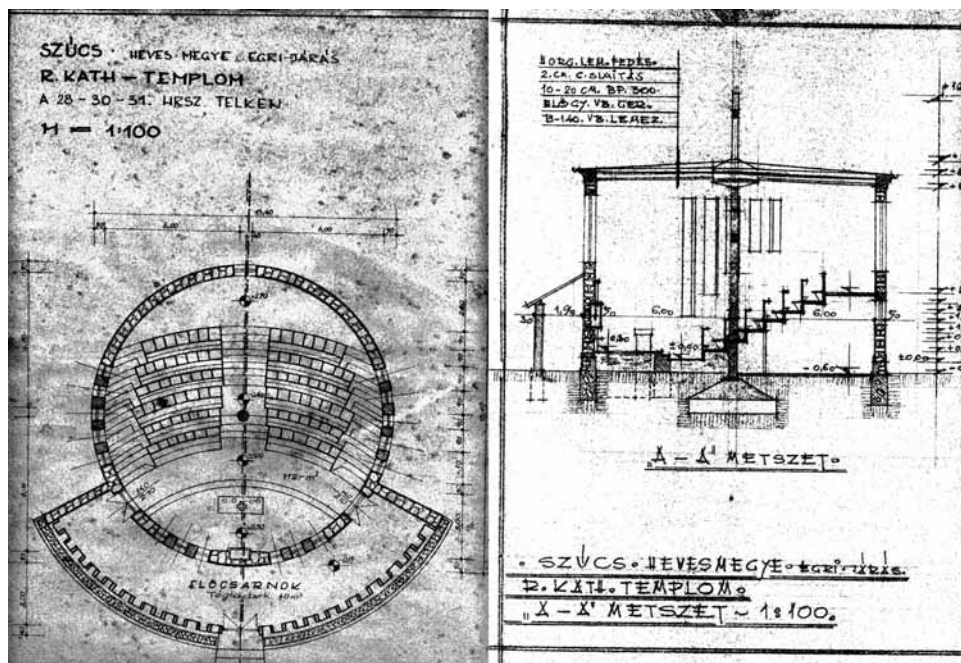
Szúcs temploma nem teljesen ismeretlen az építészeti irodalomban, mert Vákár Tibor 1982-es cikke és néhány ismeretterjesztő jellegű írás is tárgyalta már.⁵⁵ (13. kép) A település eredeti templomát 1948-ban renoválták, 1949-ben pedig a különálló fa harangláb helyett egy be-

55 VÁKÁR 1982 (*ld. 1. j.*) 63; LANTOS 2003 (*ld. 15. j.*); VUKOSZÁVLYEV Zorán: Munkás Szent József római katolikus templom, Szúcs (1967–1968):

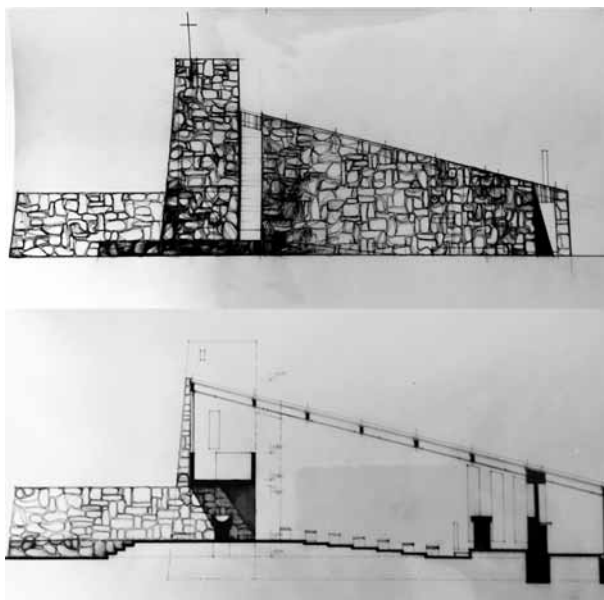
Építész: Vass Zoltán. *Metszet*, 2011. 4. sz. 11; LANTOS 2015a (*ld. 20. j.*) 08.23. sz. 13.

13. Vass Zoltán–Valuch István: Szűcs
Fotó: Bócsi Krisztián, 2003

14. Vass Zoltán–Valuch István: Szűcs, tervrajzok
Eger, Egri Főegyházmegyei Tervtár, Vaskó Pál kópiái

15. **Ismeretlen tervező:** *Templomtervek*, 1966 előtt
Eger, Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Novum Acta
Parochiarum, Kassai Részek, Par. Gönc, Zsujta 457/1966

tonalapú homlokzati tornyot kapott. Mindkét munka terveit Vass Zoltán készítette.⁵⁶ Az ötvenes évek közepétől az alábányászás miatt a templom állapota folyamatosan romlott. Az egyre veszélyesebb épületből 1961-től az iskolába helyezték át a misézést. Az Egercsehi Bányagazgatóság (Özvidéki Szénbányászati Tröszt) ugyan felajánlotta az anyagi kárpótlást, de a templom renoválásának 1958-tól napirenden lévő kérdése évekig elhúzódott. 1966-ban, a bányaművelés befejezésével kezdtek el tárgyalni azokról a tervekről, amelyek a templomot eredeti állapotába állították volna helyre. A munka becsült költsége 4-500 000 forint volt. A bá-

nyatröszt javasolta, hogy vagy saját kapacitása keretében elvégzi a renoválást, vagy kifizeti a szakértők által megállapított összeget (ami 424 000 forint lett). Ám végül egyetértett azzal, hogy a romos templom helyén ravatalozó legyen, az egyházközség temploma pedig új helyen, a település központjában épüljön fel.⁵⁷ Az Állami Egyházügyi Hivatal megyei megbízottja, Borai Emil szóbeli ígéretet tett, hogy mindkét építkezéshez megkapják az elvi hozzájárulást és az építési engedélyt is.⁵⁸ 1967-ben Vass Zoltán elkészítette az új templom (1968-ban pedig a berendezés, a vörösmárvány oltár, pasztofórium, keresztelőkút, ajtórácsok feliratainak) terveit.⁵⁹ (14. kép) 1968 tavaszán Valuch István érseki titkár már Huszár István rakamazi festővel tárgyalt a homlokzat és a belső sgrafittóiról. A rézdomborítású keresztutat Lavotha Géza erdőbényei tanár készítette.⁶⁰ A templomot 1968. november 10-én szentelték fel.⁶¹ A ravatalozó használatba vételi engedélyének megérkezésétől 1969 júniusában értesítette dr. Balpataki Béla plébános a Főegyházmegyei Hatóságot.⁶²

A templom eredeti műleírása szerint az épület „Egyhajós, kör alaprajzi elrendezésű templom, mely magába foglal 1 templomteret, 1 előcsarnokot, 1 sekrestyét, 1 lelkési pihenőt, 1 raktárhelyiséget. [...] A templomtér [...] padlóvonala lépcsősen emelkedik +2,70 m-ig. A templomtér belmagassága 8,00 m, a kisegítő helyiségek belső magassága 3,00 m. [...] Főpárkány magassága +9,00 m. Kereszt teteje +12,00 m.” A felmenő falazat terméskő, réteges és soros falazással. Az alacsony kúptető alátámasztására a templom középpontjában kialakított vasbeton pillért eredetileg keresztnek kialakítva tervezték, gombafejezettel.⁶³ Ehelyett végül egy függesztett vasból és drótüvegből készült kereszt függött, rajta bronzdomborítású korpussszal.

A kör alaprajzú, hengeres tömegű templom egyedülálló ebben az évtizedben a magyar templomok közt. És bár voltak előzményei az oltár felé lejtő padosor kialakí-

⁵⁶ EFLAN AP 2967/1948, 84/1967.

⁵⁷ EFLAN AP Par. Egercsehi 2908/1958, 964/1961, 1512/1966, 2419/1966, 2778/1967.

⁵⁸ EFLAN AP Par. Egercsehi 1987/1967, 2778/1967.

⁵⁹ EFLAN AP Par. Egercsehi (2728/1967, 1752/1968, 1987/1967). A keresztelőkút, pasztofórium és az oltár kópiája Kunmadarasra is megjelenik. (EFL Valuch-anyag E16; EFL Képgyűjtemény, Kunmadaras 15–18, Szűcs 43–44, 60, Fotók: Szederkényi Györgyné, 1968, 1969.) Kákonyi Asztrik és Valuch István több levelet is váltott a kunmadarasi templom kifestésével és berendezésével kapcsolatban. A csatolt rajzok közül a pasztofórium és oltáré közvetlen hatással volt Vass Zoltán kunmadarasi és szűcsi terveire. EFL Valuch István anyaga, Górbéháza feliratú dosszié.

⁶⁰ EFLAN AP Par. Egercsehi 1822/1968, 2622/1968.

⁶¹ Bányásztemplom Szucson [sic!]. *Új Ember*, 24. 1968. 50. sz. 2.

⁶² Eredetileg a korábbi templom lebontását tervezték, és azt, hogy az új ravatalozó a „mikófalival azonos kivitelben” készül, de végül nem lebontották, hanem átalakították a korábbi templomot úgy, hogy a szentélyből lett a ravatalozó, a sekrestyéből pedig a mellék helyiség/boncoló. A helyi tanáccsal kötött megegyezés alapján az épületet, „amikor azt a Községi Tanács kéri”, használhatta ravatalozónak. (Ami azt is jelenti, hogy itt a korábbi egy egyházi létesítmény helyett kettő lett.) EFLAN AP Par. Egercsehi 1606/1969, 3146/1970.

⁶³ A templom alapterülete: 121 m², az előcsarnoké: 48 m², a sekrestyé: 20 m², a lelkési pihenő és a raktár: 14, illetve 10 m², ami összesen 213 m² hasznos terület. EFLAN AP Par. Egercsehi Vass Zoltán anyaga, Templomépítés iratai.

tásnak (15. kép),⁶⁴ ilyen meredek megoldással más nem kísérletezett. Újdonság a hajó szentély felőli megközelítése is. Ugyan a nemzetközi anyagban vannak kör alaprajzú templomok karéjos bővítménnyel, például Georges-Henri Pingusson Boust (1955–1963) településre tervezett temploma, melynek domináns eleme az ablaksorra ültetett, kör alaprajzú lapos kúptető,⁶⁵ vagy Gottfried Böhm saarbrückeni St. Albert-temploma (1957) és Sep Ruf müncheni St. Johan von Capistran-temploma (1960), de azok léptékükben és belső kialakításukban is mások. A korabeli építészeti sajtóban megjelenő centrális templomalaprajzok közül Otto Bartning 1958-ban közölt terve számíthat közelebbi párhuzamnak. Ott öt bejárat nyílik a kör alakú templomtérbe, ebből kettő az oltár mellé vezet. Bartning azonban a harmadkaréjba kápolnát és kiszolgáló helyiségeket tett.⁶⁶

Érthetőbbé válik az elrendezés unikális volta, ha figyelembe vesszük az Egri Főegyházmegye Képgyűjteményének a szűcsi templomról szóló leírását, mely szerint „A modern templom tervét Valuch István érsekségi titkár elgondolásai alapján Vass Zoltán egri építész készítette”.⁶⁷ Valuch István művelt, kora történeti, művészeti kérdései iránt érdeklődő pap hírében állt.⁶⁸ Abbéli szándékát, hogy Szűcsön a korabeli templomépítészet kihívásaira válaszoló épület szülessen, az is mutatja, hogy Valuch már 1966-ban, a bányával folytatott kártalanítási tárgyalások idején konzultációt tervezett Dümmerling Ödön építész-mérnökkel (aki az évben fejezte be *A Katolikus Egyház liturgikus reformjainak műszaki vonatkozású problémái* című munkáját), és Csaba László megkeresése is felmerült.⁶⁹

Ezek alapján elfogadhatónak tűnik a fenti megjegyzés, mely szerint a szűcsi templom eredeti megoldása az ő tájékozottságához, illetve a II. Vatikáni Zsinat liturgikus térre vonatkozó elképzeléseinek helyi alkalmazásához köthető. A templomtér új liturgia szerinti kialakításáról a Liturgikus Konstitúció és az 1964-es

16. **Vass Zoltán–Valuch István:** Szűcs, templomszentelés
A Vass család építőmesteri tevékenysége 1875-től 1993. évig. Album (magántulajdon) o. n.

Instrukció is csak annyit ír: „Templomok építésekor [...] gondosan ügyelni kell rá, hogy azok alkalmasak legyenek a szent cselekmények igazi természetük szerint való végzésére, és a hívek cselekvő részvételének megvalósítására.”⁷⁰ E szűkszavú mondat értelmezésével és

64 Árkay Bertalan taksonyi templomában a hajó és az oratórium padlója is a szentély felé lejt. Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Építészeti Gyűjteménye 68.138.32.11, 19; Ismeretlen tervező: templomtervek EFL AN AP Kassai Részek, Par. Gönc, Zsujta 457/1966.

65 Cité de l'Architecture & du Patrimoine. Archiwebture. Fonds Pingusson, Georges-Henri (1894–1978). 046 Ifa. Eglise Saint-Maximin, Boust (Moselle) URL: https://archiwebture.citedelarchitecture.fr/fonds/FRAPNO2_PINGU/inventaire/document-32223 és <http://institut-aktuelle-kunst.de/kuenstlerlexikon/pingusson-georges-henri> (Letöltve: 2018. 03. 24.)

66 Kirchenbau in unserer Zeit. *Bauen und Wohnen*, 1958. 13. 11. 354–358. URL: http://www.nrw-architekturdatenbank.tu-dortmund.de/obj_detail.php?gid=2152 (Letöltve: 2018. 06. 30.) A cikk több kör alaprajz példát hoz. A lap 1953-tól járt a Magyar Építőművészek Szövetségének könyvtárába (ld. 51. j.).

67 EFL Képgyűjtemény, Szűcs. Cséfalvay is Vass és Valuch összmunkájának tekinti a templomot. CsÉFALVAY Pál: Egyházi építészet. In: TURÁNYI 1988 (ld. 4. j.) 462.

68 Urbán Márta történész, egri főegyházmegyei levéltáros szíves közlése.

69 EFL Valuch István anyaga E16. Függőben levő ügyek. Dümmerling és Csaba megkeresésére nincs adatunk. Azt tudjuk, hogy végül Vass Zoltánnal együtt tárgyaltak a bányatrószttal a kártalanítás–új templom kérdéséről. Illetve ugyanitt az is kiderül, hogy Valuch személyesen konzultált a kunmadarasi építkezés megkezdése előtt Dümmerlinggel és Kákonyi Asztrikkal.

70 Liturgikus Konstitúció 124. art. és az 1964. szeptember 24-i Konstitúció 90. Idézi: LŐRINCZ [1968 u.] (ld. 52. j.) 2.

17. **Engelberth György:** *Bodroghalom*
Eger, Főegyházmegyei Múzeum, archívum, 842. sz. Fotók: Valuch István, 1969

gyakorlati alkalmazhatóságával egyházi körlevelek,⁷¹ de belső használatra készült tanulmányok is foglalkoztak. Az egyik ilyen, Dümmerling Ödön írása hangsúlyozza, hogy „Az új rend szerint a templom középpontjába – ami szükségszerűen nem mindig jelenti a geometriai középpontot – kerül a »Liturgia Eucharistiae« helye; az oltár és e körül alakul ki a »Liturgia Verbi« helye, az oltár körüli cselekmények, szertartások végzésére szolgáló tér, s ezt veszi körül a hívők serege”.⁷² A Farkas Attila által összeállított⁷³ 1968 utáni album egyik javasolt alaprajzi megoldása is a kör. Valuch koncepciója tehát

az oltár körbevételére, a hívek szertartásban való aktívabb részvételére buzdító elméleti kihívásra adott válasz, amit Vass Zoltán fordított le tervrajzokra (16. kép).

Vass építőmester-család sarja volt. Apja, Vass László építő kőművesmester, fia pedig a Budapesti M. Kir. Áll. Felső Építő Ipariskolában végzett 1939-ben. (Ez 1945 után a Magántervezői Névjegyzék „B” osztályának felelt meg.) 1946-tól részt vett Eger és az érsekség helyreállítási munkáiban, de állami építkezéseken (például mezőkövesdi gabonátárház, 1950–1951) is dolgozott építésvezetőként, műszaki ellenőrként. Szűcs templo-

71 Az Esztergomi Érseki Főhatóság 1965. március 20-i körlevele 1055; A Magyar Püspöki Kar 1966. szeptember 14-i levele; Egri Főegyház-megye 1970. IX. 3496. körlevele.

72 DÜMMERLING 1966 (*ld. 52. j.*) 5, 23. Ezt hangsúlyozza LŐRINCZ [1968 u.] (*ld. 52. j.*) 4. is.

73 FARKAS [1968 u.] (*ld. 52. j.*) 11. A kötet Alexander Freiherr von Branca München-Fürstenriedben 1963–1964-ben épült Szent Mátyás templomát hozza példaként. Ott az alacsonyabb, négyzetes alaprajzba foglalt középső, magas, hengeres tömegű épületrészt oszlop-sor tartja.

ma (és az ugyanekkor készült kunmadarasi templom) tervezésekor kellő gyakorlattal rendelkező, megbízható tervezőnek és építészvezetőnek számított.⁷⁴ Formakészletében rutinosan használta a történeti elemeket (például Csány templomának nagymértékű helyreállításakor, 1947–1949) és az olyan bevett kortárs megoldásokat is, mint az üvegtégla falszakaszok, az egyedi fémkeretes ablakfelületek, illetve az egyházművészeti alkotások építészeti alkalmazása.⁷⁵

Háromszög: Bodroghalom

A háromszögű homlokzat és a sátorforma tömegszerkesztés legismertebb példája itthon Csaba László Hollóháza épült temploma. Az 1963-as tervek⁷⁶ alapján 1966–1967-ben felépült hollóházi templomot időben megelőzi Engelberth György okleveles építésmérnök⁷⁷ Bodroghalmon 1966. május 15-én felszentelt épülete.⁷⁸ Engelberth a hosszanti falakra magas nyeregtetőt ültetett, az oldalhomlokzatokat pedig a tető vonalát folytató hat-hat támpillérrel tagolta, amivel a főhomlokzat és a szentély felőli nézet is háromszögű lett. A véghomlokzatok tetővonaláig tartó terméskő felülete fölött az oromfalakat eredetileg üvegfelülettel töltötte ki. A templom 1964–1966-ban épült fel.⁷⁹ A datálatlan tervhez írt 1962. októberi műszaki leírás úgy fogalmaz: „Esztétkailag igyekeztem egy olyan modern imaházat létrehozni, mely ugyan a huszadik század formaképzését igyekszik megvalósítani, de ugyanakkor a falusi ember számára megszokott formákat is alkalmazza. Ezen, valamint a gazdasági megfontolások alapján választottam az alacsony kőfalat, és a magas tetőszerkezetet. A szerkezetek kialakításában tekintetbe vettem a helyi anyagokat, valamint a korlátozott kivitelezési felkészültséget. [...] Az egyszerű tető faszerkezetű, a vízszintes mennyezetet

18. Engelberth György: Bodroghalom

Fotó: Lantos Edit, 2005

teljesen mellőztem, mely által nemcsak jelentős mennyiségű anyagot takarítottam meg, hanem a tető terét is felhasználtam az imaház belső tere számára. Ez a körülmény tette lehetővé, hogy mindössze 2.55 m magas oldalfallal 9.50 m belmagasságot értem el.”⁸⁰ (17. kép)

A tervet 1963. március 29-én azzal terjesztette fel Kiss József, a Sátoraljaújhelyi Tanács Építésügyi csoportvezető főmérnöke, hogy „a csatolt műszaki tervek szerinti imaház modern megjelenésével teljes mértékben érvényesülni fog és emeli a község utcaképének kialakítását”.⁸¹

Hollóháza és Bodroghalom templomának első pillantásra meghökkentő hasonlósága kissé félrevezető. Csaba és Engelberth épületeiben csupán annyi a közös, hogy mindketten a korban népszerű – az 1945 utáni templomépítészetben világszerte feltűnő – háromszög formához nyúltak. A háromszögű homlokzatot és épület-keresztmetszetet templomformaként a háromszög,

74 A Vass család építőmesteri tevékenysége 1875-től 1993 évig. Album, magántulajdon.

75 Például a váraszói (1965–1966) terveken és nagyszekeresi (1970–1975) templomán is.

76 1963. márciusi keltezésű a hollóházi templom tervei közül a Kitzési-tetőalaprész, a Kápolna földszinti alaprész, a Négy oldali homlokzatok és a keresztmetszeti rajzok. MNL OL IPARTERV XXIX-D-10-b 1074 téka, 3314. 27-3314-1. É-1-2. 4-7.

77 Engelberth 1944-ben érettségizett a sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnáziumban. A sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium és Szakközépiskola évkönyve 1999. Szerk. JUHÁSZ Istvánné. Sátoraljaújhely, 1999. 144. 1945-ben a Műegyetem Építésmérnöki Osztályának rendes hallgatója volt, csakúgy, mint Csaba László. In: A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem 1945/46. tanévi Évkönyve. Budapest,

1948. 121; A tervek keletkezésekor címe: Budapest, I. Harkály u. 4b. volt. Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára XXIII. 432. Sátoraljaújhelyi Járási Tanács VB Ipari-Műszaki Osztályának (Ipari, Kereskedelmi, Építésügyi és Közlekedési Osztály, Város és Községgazdálkodási Csoport) iratai 1950–1971. (Továbbiakban: MNL BAZML XXIII. 432.) 28.382/1962. (17.410/1964.)

78 MNL BAZML XXIII. 432. 28.382/62 (29.436). (M. K.): Új templom Bodroghalmon. Új Ember, 22. 1966. 23. sz. 4.

79 Az ÁEH elvi engedélyét 1963-ban kapták meg (EFL AN AP Kassai Rézsék, Par. Alsóberecki 1964. 49/1964). Egy 1968-as egyházmegyei felmérés még a bütök üvegfelületes kialakítását örököltette meg. EFL Képgyűjtemény Bodroghalom 842.

80 Terv- és műleírás: MNL BAZML XXIII. 432. 28.382/62 (29.436).

81 MNL BAZML XXIII. 432. 28.159/63 (17.410/1964).

19. Eugène Voltz–Charles Sommermatter–Jean Prouvé: *Église Notre-Dame-de-Fatima à Cretzwald*
Fotó: Pierre Lebrun, 2001

illetve a sátor bibliai jelentései teszik népszerűvé. Előbbi a Szentháromság, az imára összetett kezek, utóbbi a Bibliában a földi és az égi lakhely⁸² jelentésekkel bír. Frank Lloyd Wright szerint pedig „ahogyan a négyszög mindig az integritást, a kör pedig az univerzalitást jelenti, a háromszög a törekvése utal”.⁸³

Az Egyesült Államokban Frank Lloyd Wright 1947-es, Madisonban épült Unitárius temploma a háromszög koncepciójú templom gondolatának elindítója.⁸⁴ Wright épületét az 1952-es, követőit az 1954-es *Architectural Forum* is ismertette. (Utóbbi bevezetőjében a sátort mint a ma gótikus formáját nevezte meg.⁸⁵) A háromszög-koncepció egyik verziója a háromszög alapú fekvő hasáb lett, a másik a magas nyeregtetős épület, a tető vonalát követő támpillérekkel. Előbbi variációja Felix Candela La Virgen Milagrosa temploma (1955),⁸⁶ ahol az épülettömeg befoglalója a háromszögű ha-

sáb, de a nyeregtetőt gyúrt lapokkal bővítették, és ide köthető Csaba László hollóházi temploma is. A másik irány nevezetes példája Eero Saarinen Concordia Senior College-ának kápolnája (Kramer Chapel, Fort Wayne, 1957),⁸⁷ ahol az alacsony falak sűrű elhelyezésű támpillérei tartják a meredek tetőt. Ezt a formát választotta Engelberth György (18. kép).

E második megvalósulási formára korszakunkban bőségesen találhatunk példákat. Technikai megoldásának két véglete közül az egyik az ahrenshoopi Schifferkirche (1949), ahol is a faszervezetű épületet nádtető fedi, főhomlokzatát hosszú, keskeny fakeretes ablaksávok tagolják, az alacsony hosszanti falakat támasztó pillérek szintén fából vannak.⁸⁸ Másik a Justus Dahinden által bemutatott afroázsiai missziós területre szánt templomforma, melyet J. Thomkins tervezett.⁸⁹ Az épületet hálós vasszerkezet tartja, de a sátorlapok itt sem érik a földet, mivel a vasszerkezet alsó paneljeire támaszkodnak. E két építéstechnológiai véglet közt jöttek létre a bodroghalmi templom kortársai. Theo Burlage és Niebuer tervei alapján 1949–1951-ben épült fel Püßelbüren-Esch temploma. Háromszög alakú főhomlokzatán három félköríves árkád fölött további hét félköríves ablak nyílik három sorban. A küklpsz falazatú épület hosszoldalait hét-hét, a tető vonalát követő támpillér tagolja. A szentély felőli oldal nyeregtetős, hasáb forma bővítmenyt kapott.⁹⁰

Formai párhuzamként értelmezhető az ún. Nomád templom is, melynek statikus tervezője Jean Prouvé.⁹¹ A nomád sátorhoz hasonlóan felszedhetőnek, és új helyen felépíthetőnek szánt templom 400 férőhelyes, könnyűszerkezetes, a tető deszka- és alumíniumburkolatú, szigetelőanyaggal bélelt paneljeit fémkeretek kapcsolják össze, az acélszerkezetes szarufák pedig vasbeton támasztékkal viszik le a terhelést. A hajó

82 Zsid. 9:2–9.

83 CHRIST-JANER–FOLEY 1962 (ld. 50. j.) 273.

84 PICHARD 1960 (ld. 54. j.) 108–109. kép; CHRIST-JANER–FOLEY 1962 (ld. 50. j.) 272–279. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015006735974;view=1up;seq=285> (Letöltve: 2018. 07. 07.)

85 Seven recent United States churches described & illustrated, introductory article „Anarchy in our churches”. *Architectural Forum*, 1952. 12. 93–111. (Wright: 85–92); 5 small American Protestant churches with steeply-pitched roofs. *Uo.* 1954. 12. 128–131. The Tent Form – A Village Gothic for Today. *Uo.* 128. Az amerikai szakirodalomban Buggeln a helyi templomépítészet ötvenes évekbeli sajtóságaként értelmezi az „A-frame” forma templomot. The A-Frame Church: Symbol of an Era. In: Gretchen BUGGELN: *The Suburban Church. Modernism and Community in Postwar America*. Minnesota, University of Minnesota Press, 2015. 85–124.

86 CHRIST-JANER–FOLEY 1962 (ld. 50. j.) 22–28.

87 CHRIST-JANER–FOLEY 1962 (ld. 50. j.) 308–319. Képek: M. A. Sullivan: *Concordia Theological Seminary (originally Concordia Senior College) Eero Saarinen*. 1953–1958. URL: <https://www.bluffton.edu/homepages/facstaff/sullivanm/concordia/concordia.html> (Letöltve: 2018. 05. 01.)

88 K. BERKEMANN: Die „Selbsthilfekirche”. A templomot egy művésztelep művészei építették önerőből. URL: <http://www.strasse-der-moderne.de/portfolio/ahrenshoop-schifferkirche/> (Letöltve: 2018. 04. 19.)

89 JUSTUS DAHINDEN: *New trends in Church Architecture*. New York, Universe Books, 1967. 61. 78–79. kép, 141.

90 R. P.: Die Katholische Landkirche in Esch bei Ibbenbüren/Westfalen (Eine „Notkirche” nur bezüglich der Baukosten) *Baumeister*, 1952. 49. 1. 14–15. URL: http://www.nrw-architekturdatenbank.tu-dortmund.de/obj_detail.php?gid=329 (Letöltve: 2018. 07. 04.)

91 Pierre LEBRUN: Le complexe du Monument. In: *Architecture Religieuse au XXe siècle en France. Quel patrimoine?* Ed. par Céline FRÉMAUX. Rennes, Presse Universitaires de Rennes, 2007. 57–63.

20. **Eugène Voltz–Charles Sommermatter–Jean Prouvé:** *Église Notre-Dame-de-Fatima à Cretzwald*;
Engelberth György: *Bodroghalom*, Oldalhomlokzatok
 Fotó: Pierre Lebrun, 2001; Lantos Edit, 2005

alacsony falait helyben vagy előregyártással képzeltek megoldani.⁹² A homlokzat tervezését Eugène Voltz, a végső kivitelezését Charles Sommermatter végezte. Ezen tervek felhasználásával három helyen épült templom: a Christ-Roi de Bellevue (Forbach, Rue Bellevue), a Notre-Dame (Behren-lès-Forbach, Rue Saint Blaise, ma könyvtár)⁹³ és a Notre-Dame-de-Fatima (Creutzwald) (19–20. kép).

Számos példa hozható még a világ minden részéről a háromszög alakú főhomlokzat mellett a tető vonalát folytató támpillérsorra, a hangsúlyos nyeregtetőre és az alacsony falak felső részén elhelyezett keskeny ablakokra. A támasztékok megoldásai, vagyis a fa vagy beton szarufák, illetve a támpillérek, támfalak megoldásai jelentik csupán az eltéréseket.

A fentiek alapján egyértelmű, hogy Engelberth György egy, a nemzetközi templomépítészeti gyakorlatban is népszerű forma helyi variációját tervezte meg,

azzal egykorúan. Így azokhoz hasonlóan az ő helyét is érdemes kijelölni a korabeli építészet térképén.

Befejezés

Egy templomépület minőségének megítélésekor funkcionálisan három szempontot vehetünk figyelembe. Hogyan szolgálja a liturgiai elvárásokat, mennyire alkalmas a magánáhitat végzésére, illetve képes-e létrehozni szakrális élményt? Míg a liturgiának megfelelés jól szabályozott és számon kérhető, addig a vallási és szakrális igények teljesülése sokkal inkább az adott templomba járó saját hitéleti elképzeléseinek, ízlésének kérdése. Az építészettörténet a funkcionalitás teljesülése helyett a formai megoldásokra koncentrált.⁹⁴ Sőt valójában az elvárás még szigorúbb, hiszen gyakorla-

92 Pierre LEBRUN: *Le complexe du monument: les lieux de culte catholique en France durant les trentes glorieuses*. Thésis. Université Lumière Lyon, 2001. URL: http://theses.univ-lyon2.fr/documents/getpart.php?id=lyon2.2001.lebrun_p&part=48386 (Letöltve: 2018. 05. 01.) Chapitre II. C. 2. Végül egyik megépült példánya sem változtatta a helyét.

93 *Transformation de l'église Notre-Dame en bibliothèque municipale – Behren-*

lès-Forbach. 2015. URL: <https://www.itinerairesdarchitecture.fr/fr/fin-cheop.php?id=617> (Letöltve: 2018. 07. 01.)

94 Hollóháza jó példa arra, amikor az építészeti kiválóság alapján megválasztottak tekintjük a magánáhitat és szakrális élmény teljesülésének kérdését is. Ezt azonban a korabeli fogadtatástörténet kétségbe vonta. LANTOS 2015b (ld. 21. j.).

tilag csak azok az épületek kerülhetnek be a kánonba, melyek diktálták az adott időszak építészeti ízlését, illetve – a trendek keletkezésétől keletre – azok, melyek ezeket a divatokat a leginkább követték. (Lényegében az itt ismertetett épületanyag túlnyomó részének, legyen bár funkcionálisan megfelelő, a helyi adottságokhoz alkalmazkodó, településképbbe illő, vagy éppen a hagyományos templom- és kápolnaforma 20. századi átfogalmazásai – ami pedig lehetőséget adhat az épülettípus korszakokon átívelő építészettörténeti vizsgálatára – tanulmányozása sem aktuális.)

A nemzetközi építészeti szakirodalom a szakrális élményt meghatározó tényezőként emeli ki azokat a templomokat, melyek formai (tömeg- és alaprajzi), anyaghasználatbeli (beton) és fénykezelési újításokat hoztak.⁹⁵ A hatvanas évek templomépítészeti írásaiban az új anyagok (acél, vasbeton, laminált fa, az üveggyártás új formái és a műanyagok) épületszerkezeti és fénykezelési lehetőségeinek kihasználása,⁹⁶ a liturgia változásának hatása az építészetre,⁹⁷ az új templomformák kialakulása⁹⁸ és a kortárs művészet szerepe⁹⁹ hangsúlyos. A konkrét formai megoldásokban ez a hosszanti alaprajz és a hagyományos tömegformák primátusának megszűnését hozta. A bejárat, az oltár és a kórus elhelyezése mellett a templom és kiszolgáló helyiségeinek elrendezése is változatosabb lett. Nagyobb szerepet kapott a templom és környezetének összehangolása, illetve a természetes fény beesésének belső teret alakító hatása is.¹⁰⁰ A kísérletezés szabadságának ez az időszak láthatólag Magyarországot is jobban érintette, mint azt eddig véltük. Kaskantyú, Hévíz templomainak és Dunaharaszti terveinek kiállása az új épületformák mellett, Szűcs merész belső megoldása és Bodroghalom szakítása a hagyományos falusi templommegjelenéssel kiválóan mutatják: a korszak építészeti nyelvé jól beszélő tervezők dolgoztak szerte az országban.

A fenti (és e lapszám további cikkeinek) kutatási eredményei is jelzik, hogy megérett korszakunk hazai építészettörténeti kánonja a felülvizsgálatra. Ahogyan érdemes átgondolni a centrum–periféria rostját is. Nem csak azért, mert annak nemzetközi verziójára helyezve anyagunkat nincs olyan, ami ne hullana át rajta. Wolfgang Jean Stocknak (aki eljutott Magyarorszáig, és a helyszínen fotózta útikönyve anyagát) Cserépváralja a regionalizmus reminiscenciáit hordozza, Hollóházát pedig 1997-es épületként ismeri¹⁰¹ – vagyis templomunknak esélye sincs a saját korszakával való egybevetésre. De azért sem haszontalan felülvizsgálni a korábbi sablonokat, mert a centrum–periféria szerinti gondolkodás helyi verziója – a főváros–vidék megkülönböztetés – láthatatlanná tesz olyan épületeket és alkotókat is, akiknek csak annyi a hibájuk, hogy nem voltak a hazai építészeti sajtó látóterében.

A trend diktálás és követés hierarchiája megkérdőjelezhető az alkotók tájékozódási lehetőségeinek vizsgálata felől is. Azonban plasztikusabb az a kép, amely az egyidejű épületállományból való teljes/átfogó, nemzetközi és hazai merítések¹⁰² összevetésével keletkezik. A korszak építészeti, anyaghasználati és formaproblémáira adott válaszok alap kutatásai a teljesebb képhez, a prekoncepciók nélküli mérlegelés a korszak alkotásainak és alkotóinak megismeréséhez vihet közelebb, akár az épületkonceptiók, akár a modernitáshoz viszonyulás, akár a formai párhuzamok, illetve az épülettípológia (vagy más szempontok) felől vizsgálódunk.

Lantos Edit

művészettörténész, PhD-hallgató / könyvtáros

ELTE Művészettörténeti Doktori Iskola / MTA-KIK MTMT

lantos.edit@hotmail.com

95 Wolfgang Jean Stock: *Europäischer Kirchenbau 1950–2000. European Church Architecture*. London, Prestel, 2002, második, átdolg. kiadás 2003; Uő: *Four Groundbreaking Buildings of Modernism*. In: Uő: *Architectural Guide to Christian Sacred Buildings*. London, Prestel, 2004. 11–21.

96 Edward D. Mills: *The Modern Church*. London, Architectural Press, 1956. 81–110; CHRIST-JANER–FOLEY 1962 (ld. 50. j.) 4–5; G. E. Kidder Smith: *The New Churches of Europe*. London, Architectural Press, 1964. 9–10.

97 Peter Hammond: *Liturgy and Architecture*, London, Barry and Rockliff, 1960; PICHARD 1960 (ld. 54. j.) 141–166; SMITH 1964 (ld. 96. j.) 10–11.

98 MILLS 1956 (ld. 96. j.) 29–58; CHRIST-JANER–FOLEY 1962 (ld. 50. j.)

60–81; SMITH 1964 (ld. 96. j.) Comparative spread of plans, interiors 8–9. közti táblák.

99 PICHARD 1960 (ld. 54. j.) 59–72, 129–140; CHRIST-JANER–FOLEY 1962 (ld. 50. j.) 45–59.

100 CHRIST-JANER–FOLEY 1962 (ld. 50. j.) 102–121; SMITH 1964 (ld. 96. j.) 11–12.

101 Stock 2004 (ld. 95. j.) 312–313. A szerző könyve megjelenése előtt járt a Magyar Építészeti Múzeumban is. Prágai Endre közlése.

102 Róma 1945 utáni teljes templomépítészeti termését látva meglepő a historizáló vagy épp építészetiileg érdektelen épületek léte, sőt felvállalása. *Guida all'architettura sacra Roma 1945–2005*. Ed. by Stefano Mavilio. Milano, Electa, 2006.

Adattár

Az 1960–1970. közt felszentelt templomok

Az alábbi adattár a kutatás jelenlegi állapota alapján közli az egyes épületekről eddig fellelt adatokat. Az építéstörténetek rövid leírásai az engedélyezések és megvalósulások változatos-

ságát példázzák. Az egyházmegyéket a keletkezés idejében érvényes határok szerint tüntettem fel. A m²-ben megadott alapterületek a Keresztény Múzeum Adatgyűjtéséből származnak.

Rövidítések

BÁNK

Az Egri Főegyházmegye névtára 1975. Szerk. BÁNK József. Eger, Egri Főegyházmegyei Hatóság, 1975.

CSÉFALVAY

CSÉFALVAY Pál: Egyházi építészet. In: *Magyar Katolikus Almanach. A magyar katolikus egyház élete.* 1945–85. Szerk. TURÁNYI László. Budapest, Szent István Társulat, 1988. 461–463.

EFL AN AP

Egri Főegyházmegyei Levéltár Archivum Novum Acta Parochiarum

FICZEK

Az Egri Főegyházmegye Névtára 2004. Szerk. FICZEK László. Eger, 2004.

FLISZÁR

A Kaposvári egyházmegye Névtára. Szerk. FLISZÁR Béláné. Kaposvár, Római Katolikus Püspöki Hivatal, 2003.

KMA

Keresztény Múzeum Adatgyűjtése 1980–1981.

LANTOS 2016

LANTOS Edit: „Szabad vallásgyakorlatot biztosít alkotmányunk minden becsületes dolgozónak.” Az egyházi építkezésekre vonatkozó kérelmek, érvelések, azok alapja és háttere 1957 és 1960 közt. *Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat*, 64. 2016. 90–109.

LANTOS 2017

LANTOS Edit: Enumeratio és ékesség. Árkay Bertalan 1945 utáni (usque) 12 temploma. *Művészettörténeti Értesítő*, 66. 2017. 2. sz. 243–272.

MNL BAZML

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL PML

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára

Neue

Neue Kirchen in Ungarn 1945–1980. Esztergom, Keresztény Múzeum, 1980.

SULYOK

A Székesfehérvári Egyházmegye Ünnepi Névtára. *Schematismus Festivus.* Szerk. SULYOK János Ignác. Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Hatóság, 1988.

ÚE

Új Ember

VARGA

Varga Lajos: *A Váci egyházmegye történeti földrajza.* Vác, Váci Egyházmegyei Hatóság, 1997.

Vaskó

EFL Misc, Vaskó Pál felmérése

VPKL AP

Váci Püspöki és Káptalani Levéltár Acta Parochiarum

Benczúrfa, 1960.

Szeplőtelen Fogantatás-kápolna (Esztergomi Főegyházmegye). Alapterülete: 77 m².

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1957; *Az Esztergomi Főegyházmegye névtára és évkönyve*, Esztergom, 1982. 240.

Berkesz, 1957–1961.

Szent Család-kápolna (Egri Főegyházmegye). Építető: Kubán Lajos Nesztor. Tervek: 1956–1957. Alapterülete: 77 m².

1956-ban kérvényezik az összedőlő, 13,5×5,5 m alapterületű korábbi kápolna helyett építendő új engedélyezését. Az 1956. márciusi terven – amelyet Fekete Sándor („ép. Kisvárdá”) írt alá – az épület 14×7 m alapterületű, a tetőgerinc 7,5 m, a torony 13,5 m magas. Az ezt követő iratokban a méret folyamatosan változik. 1957-ben először elutasítják, de októberben Brezanóczy Pál káptalani helynök újra kéri az engedélyt. Az ekkor beküldött második terv aláírója Takáts Sándor, a teremtemplom alapterülete 11×7 m, belmagassága 4 m, a homlokzati torony 10 m magas. 1957 novemberében kapták meg az építési engedélyt. Mindkét tervhez Farkas István kőműves és Papp József ács írta alá a költségvetést. A KM adatgyűjtése szerint a tervező: Tutkovics Ferenc (Kisvárdá). A ma álló templom a korábbi tervekkel megegyezően téglány alaprajzú, nyeregteretű épület, mely az 1956-os terv ablakmegoldását mutatja. Elmaradt a homlokzati torony és az íves oromfal, de épült sekrestye. 1961. június elején lett készen, novemberben benedikálták.

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1957, 1959; EFL AN AP Par. Nyírtass; BÁNK 63, 112; Vaskó; KMA.

Bócsa, 1949–1961.

Árpád-házi Szent Margit-templom (Kalocsai Főegyházmegye). Építető és tervező: Vörös István, terv: 1948. Alapterülete: 25×13 m, torony: 20 m.

Előbb az iskolakápolnában, majd 1949-től az újonnan épült plébánia ebédlőjében miséztek a templom felépüléséig. A torony 1965-ben épült.

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1955; KMA.

Bodroghalom, 1964–1966.

Szent Kereszt Felmagasztalása-templom (Egri Főegyházmegye). Építető: Horváth Bertalan, tervező: Engelberth György (építészmérnök). Terv: 1962. Alapterülete: 17×7 m.

Az előző kegyúrtól kapott a község egy 1850-ben épült melléképületet szükségkápolnának. Ezt átalakították, de kis mérete és rossz állapota miatt új templom építésébe fogtak. Az 1957-től 1964-ig tartó engedélyezési procedúra során összesen négy terv készült. Az 1957-esen a templom egy kéthajós, egyenes szentélyzáródású, jobb oldalon álló homlokzati tornyos, terméskő falazatú nyeregteretű épület, tervezője: Olasz Tibor (építészmérnök, Budapest). Ehhez 1959-ben készítettek költségvetést, de ezt 1960-ban elutasították. 1962 márciusában egy harangozóakás tervét (aláírók: Dulácska Endréné sz. Szedeserjei Ilona és Engelberth György építészmérnökök, Budapest) nyújtották be, amelynek 117 m²-es „lomtár”-a szemet szűrt az

engedélyező hatóságnak. 1962. októberi Engelberth második terve, ami a jelenlegi épületformát mutatja. Végül ennek egy változatát engedélyezték 1964-ben. (A megépült verzió oldalait öt helyett hat pillérpár tagolja, köztük a tető alatt ablakok nyílnak.) 1966. május 15-én szentelték fel. A KMA 1956-os tervezést és 1957–1966-os építkezést ír.

Forrás: EFL AN AP Kassai Részek, Par. Alsóberecki; MNL OL XIX-A-21-b 1960; MNL BAZML XXIII. 432. 17.410/1964; (M. K.): Új templom Bodroghalmon. *ÚE*, 22. 1966. 23. sz. 4; Vaskó; KMA; FICZEK 148, 209; LANTOS 2016. 105–106.

Budakalász-Szentistvántelep, 1948–1950 és 1962–1965.

Szent István király templom (Székesfehérvári Egyházmegye). Építető: Soós József, tervező: Pázmándy István (építészmérnök). Alapterülete: 33×11 m.

Az 1948-ban elkezdődött templomépítés 1950-ben félbemaradt. Helyette egy 6×12 m-es kápolna készült, melyet 1949-ben, vírárgvasárnapon Tölgyes Kálmán pomázi plébános áldott meg. 1962-ben indult meg újra a munka.

Forrás: M. L.: Templom épül a második vatikáni zsinat emlékére. *ÚE*, 19. 1963. 25. sz. 3; MNL OL XIX-A-21-b 1965; KMA.

Budapest, XVIII. Pestszentlőrinc-Csákyliget, 1947–1949 és 1964–1966.

Szent József-templom (Váci Egyházmegye). Építető: Serfőző Ferenc, tervező: Straubinger József (építészmérnök). Alapterülete: hajó: 28,8×15,75 m, szentély: 8,2×9,48 m (531 m²).

1938-ban, majd 1947-ben is hozzáfogtak az iskolakápolna helyett a templomépítés tervezéséhez. 1947–1949 közt megépült a templom egy része, a sekrestye és az ideiglenes tetővel ellátott szentély. 1964–1966 közt fejezték be. Felszentelés: 1966. október 16.

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1957; A csákyligeti névtelenek. *ÚE*, 23. 1967. 9. sz. 2; URL: <http://www.csakyligetplebania.hu> (Letöltve: 2018. 06. 25.)

Budapest, XXI. Csepel–Királyerdő 1959–1967.

Szűz Mária Szeplőtelen Szíve-templom (Székesfehérvári Egyházmegye). Építető: Székelyfi Pál, tervező: Bognár Ferenc (nincs adat). Alapterülete: 140 m².

Az 1946-ban megkezdett építkezést 1948-ban a szerzetesrendek felszámolása akasztotta meg. A már elkészült altemplomi részt és falakat 1956-tól folyamatosan elhordták. 1958-ban az akkori plébános, Szendi József megvett egy lakóházat, az ennek az udvarán álló mosókonyhát rendbe hozva kápolnát alakítottak ki. 1959-ben raktárhelyiség építésére kaptak engedélyt. Az 55 m²-es épületet akarták templomként használni, ám amikor ez kiderült, az építkezést leállították. 1967-ben fejezhették be az építkezést. A templom felszentelése 1967. augusztus 6-án volt. Forrás: H. D.: Épül Királyerdő temploma. *ÚE*, 3. 1947. 08. 17. 11; Csepel – Királyerdőben... *ÚE*, 4. 1948. 34. sz. 8; MNL OL XIX-A-21-b 1959; Új templom Csepelen. *ÚE*, 23. 1967. 33. sz. 1; KMA; URL: <http://www.kiralyerdei-templomunk.hu/index.pwhp?oldal=2> (Letöltve: 2018. 06. 26.)

Cserépváralja, 1960–1961.

Munkás Szent József-templom (Egri Főegyházmegye). Építtető: Fias István, tervező: Csaba László (építészmérnök), statikus: Thoma Levente. Alapterülete: 6×10 m.

Az iskolakápolna helyett 1958-ban készítették tervet Szent-irmai Józseffel az új templomhoz. A téglány alaprajzú, egyhajós, homlokzati tornyos, terméskő falazatú templom építését az Állami Egyházügyi Hivatal elutasította. Az 1959-es verzióan egy tompaszögű L alaprajzú, konkáv hatszög alaprajzú épület látható. Végül csak Csaba László második, 1960-as, 6×10 m alapterületű temploma kapott engedélyt. Az építkezés 1960-ban kezdődött, és 1961 májusában fejeződött be (belső kialakítás: 1962).

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1958, 1960; EFL AN AP Cserépváralja; BÁNK 27; KMA; *Neue* 24; CSÉFALVAY 462; FICZEK 91, 213; LANTOS Edit: A Salzburgi vázlat és a csonkolt téglatest. Két esettanulmány Árkay Bertalan (1901–1971) és Csaba László (1924–1995) életművéből. *Ars Hungarica*, 43. 2017. 2. sz. 223–232.

Dubicsány, 1970.

Szent István király kápolna (Egri Főegyházmegye). Építtető: Kálmán László. Tervezés házilag.

KMA évszám nélküli listáján 1968-as, a Vaskó-felmérés 1970-esnek, a 2004-es sematizmus 1971-esnek mondja.

Forrás: BÁNK 220; Vaskó; KMA; FICZEK 109, 214.

Érd-Tusculanum, 1964–1966.

Mária, az Egyház Anyja-templom (Székesfehérvári Egyházmegye). Építtető: Béla Falvy Imre, tervező: az Állami Egyházügyi Hivatal iratai közt Czékmany Tibor, a KMA szerint: Sámson József (építészmérnökök).

A korábbi kápolnát felújítás címén 1964–1966-ban szentéllyel bővítették. Az engedély nélküli építkezést emiatt leállították, de végül nem bontatták vissza a szentélyt, „[t]ekintettel arra, hogy egyházi létesítményről van szó, az engedélytől eltérően létesített falrész lebontásától eltekintünk, ennek fennmaradását engedélyezzük, a helyreállítási munkálatok folytatásához hozzájárulunk”. Az 1967-es névtár úgy fogalmaz, hogy „1962-ben a kápolnát templommá építik át”.

Forrás: MNL PML XXIII. 23-a 57/1960; MNL OL XIX-A-21-b Érd 1964; KMA; *Neue* 82–83; SULYOK 166. (Idézet: MNL OL XIX-A-21-b 1964. Újfalussy Ferenc megyei tanács VB-osztályvezető levele 77.198/1964.)

Felsőberek, 1958–1960.

Szentlélek-templom (Egri Főegyházmegye). Építtető: Horváth József, tervező: Engelberth György (építészmérnök).

Nincs előzménye, a szomszéd településre jártak misére. (Ugyanakkor görög katolikus templom is épült.)

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1958; EFL AN AP Kassai Részecskék, Par. Alsóberek, Dioecesis 359/1964.; Vaskó; FICZEK 146, 220.

Gulács, 1962–1963.

Magyarok Nagyasszonya-kápolna (Egri Főegyházmegye). Építtető: Szabó György.

1962-ből van adatunk építkezésre, 1963 szeptemberében szentelték fel. Az épület ma már nem áll.

Forrás: EFL AN AP Szatmári Részecskék, Par. Beregsurány; EFL AN AP Kassai Részecskék, Dioecesis 359/1964; Vaskó; KMA.

Harkakötő, 1968.

Szent Kereszt-kápolna (Kalocsai Főegyházmegye). Építtető: Boskó Vilmos, tervező: Székely Tibor (építészmérnök). Alapterülete: 16×6,5 m.

A korábban használt iskolakápolnát tanítói lakássá alakították, emiatt volt szükség új templom építésére. A színes ablakok a halasi apácázárda kápolnájából kerültek ide, Mohay Attila építette be és készített hozzá még négyet.

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1967; VARGA 163–164; URL: <http://halasplebania.hu/doc/harkakotony.pdf> (Letöltve: 2018. 06. 26.)

Hernád, 1957–1960.

Szentlélek-templom (Váci Egyházmegye). Építtető: Varga Sándor, Bányai Aladár, tervező: Árkay Bertalan (építészmérnök). Alapterülete: 25×9 m.

A korábban az iskolában és egy 6×4 m alapterületű romos szükségkápolnában miséztek. 1957-ben kaptak engedélyt az új templom felépítéséhez. A templom alapkövét még az év augusztusában lerakták. Az építkezés 1960 húsvétjára jutott el a mennyezet kialakításáig és a kétszárnyú, kovácsoltvas kapu behelyezéséig. A külső vakolás és a belső kifestés itt is későbbre maradt. 1960. szeptember 4-én szentelték fel. 1963-ban Árkay tervezte a tardosi vörös és ruszkai fehér márványból készült oltárukat.

Forrás: VPKLAP Újhartyán; MNL PML XXIII. 23-a 1957. 66.106/1957; MNL OL XIX-A-21-b 1958, 1959, 1965; U. A.: Kápolna megáldás Hernádon. *ÚE*, 16. 1960. 38. sz. 2; LANTOS 2017. 250.

Hévíz, 1964–1969.

Szűz Mária Szeplőtelen Szíve-templom (Veszprémi Főegyházmegye). Építtető: Vértess Béla, tervező: Vándor Ferenc (építészmérnök). Alapterülete: 22,5×12 m.

A korábbi, a Fürdő-telepen álló Szent Tasziló kápolna megszüntetése miatt új helyen és nagyobb méretben, jelentős állami támogatással építették fel a templomot.

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1958, 1959, 1960, 1961; Az új nagy plébánia templom építése már megkezdődött. *ÚE*, 21. 1965. 30. sz. 4; S. B.: Imádságos közösség a hévízi altemplomban. *ÚE*, 23. 1967 23. sz. 2; PÉNZES Balduin: Felszentelték a hévízi templomot. *ÚE*, 25. 1969. 24. sz. 3; KMA, *Neue* 57; CSÉFALVAY 462. (21. kép)

Hollóháza, 1965–1967.

Szent László király templom (Egri Főegyházmegye). Építtető: Scheuermann Károly, tervező: Csaba László (építészmérnök). Alapterülete: 202 m².

A porcelángyár bővítése miatt lebontott kápolna helyett Csaba László 1963-as terve alapján az IPARTERV kivitelezésében épült.

Forrás: EFL AN AP Kassai Részecskék, Par. Hollóháza; MNL OL XIX-A-21-b 1965, 1967, IPARTERV XXIX-D-10-b 1074; MNL BAZML

XXIII. 432. 16.089; BÁNK 180; Vaskó; KMA, *Neue* 30–31; FICZEK 147, 227; CSÉFALVAY 462; LANTOS Edit: Templom, idegenforgalmi érdekesség, bunker? Hollóháza templomának építés- és fogadtatás-története 1959–1967. *Ars Hungarica*, 41. 2015. 1. sz. 64–73.

Igrici, 1969.

Magyarok Nagyszony-kápolna (Egri Főegyházmegye). Építet: Neudits László, tervező: Nagy József (nincs adat). Alapterülete: 102,4 m².

1969 februárjában kezdeményezik a korábbi, romos, 1888-as vályog épület lebontását. Az engedélyezés, bontás építkezés nyáron-ősszel folyt. 1969. október 12-én benedikálták.

Forrás: EFL AN AP Mezőcsát; Vaskó; KMA; FICZEK 95, 228.

Ilk, 1958–1965.

Munkás Szent József-kápolna (Egri Főegyházmegye). Építet: Holczer Gyula, kivitelező és tervező: Kisvárdai Építőipari Vállalat. Alapterülete: 50 m².

A vert falú lakóház helyett már 1948-tól tervezték új kápolna megépítését. Az 1958-as engedélyezési procedura után 1965-ben szentelték fel az új épületet.

Forrás: EFL AN AP Par. Gemze; Új templom megáldása Ilken. *ÚE*, 21. 1965. 45. sz. 4; BÁNK 62; Vaskó; KMA.

Inárcs, 1957–1962.

Szűz Mária Neve-templom (Váci egyházmegye). Építet: Vincze Dezső, tervező: Árkay Bertalan (építészmérnök). Alapterülete: 32×9,1 m.

Az iskolakápolna helyett 1956-tól tervezték a templomépítést. 1957 márciusában kaptak engedélyt. A telekkönyvezési bonyodalmak miatt – attól tartva, hogy mégsem lesz övék a templomtelek –, a plébános azonnal megkezdte az építkezést, így amikor püspöki helynöke tanácsára ősszel megkereste Árkayt, a templom alapjai már készen voltak. Az alapköszentelés 1958. június 22-én volt. 1959 januárjában rendelték meg a tetővasszerkezetét, októberben pedig már a tornyot építették. 1960-ra készült el a belső vakolás, a villanyszerelés, de az év végére elakadt a toronyépítés, emiatt sisakkal lezárták a tornyot a főhomlokzat keresztmötívuma fölött. A templom benedikálását 1962. szeptember 9-én végezték.

Forrás: VPKL AP Kakucs; MNL OL XIX-A-21-b 1958, 1959, 1965; POSSONVI László: Boldogasszony új egyháza. *ÚE*, 14. 1958. 27. sz. 3; MNL PML XXIII. 23-B; XXIII. 23-a 1959. 70.660/1959; VARGA 176–177; LANTOS 2017. 250–251.

Kalocsa-Szőlőhegy, 1966–1967.

Szent Péter-plébániatemplom (Kalocsai Főegyházmegye). Építet: Fényi János, tervező: Kováts Attila (építészmérnök). Alapterülete: 120 m².

A parasztházból kialakított kápolna helyett 1966-ban kezdtek új templom építésébe. Az alapkövet október 30-án rakták le. 1967 márciusában szentelték fel. A belsőben Prokop Péter 21 részes Szent Péter élete ikonsorozata. A torony 1974-ben épült.

21. **Vándor Ferenc:** *Hévíz*

Keresztény Múzeum Adatgyűjtés, 1980–1981

Fotó: Mudrák Attila, 1980

Forrás: Új templom épül Kalocsán. *ÚE*, 22. 1966. 45. sz. 1; KMA; Csóti Sándor: A kalocsai szőlőhegyi templom és plébánia története. *Belvedere*, 21. 2009. 7–8. sz. 51–73.

Kaskantyú, 1963–1965.

Fogolykiváltó Boldogasszony-templom (Kalocsai Főegyházmegye). Építet: Greksa József, Kiss Ernő, Tervező: Kováts Attila (építészmérnök). Alapterülete: 123,3 m².

A korábbi iskolakápolna helyett már 1958-ban tervbe vették a templomépítést. Grósz József kalocsai érsek maga járt közben a 600 férőhelyes templom építési engedélyének megadásáért, de azzal utasították el, hogy a település közigazgatási határai még nem épültek fel. 1961-ben plébániaház építésére tettek kísérletet, hogy ott létesítsenek ideiglenes istentiszteleti helyet, de eredménytelenül. Végül 1963 márciusában, új (kétszintes, torony nélküli) templomtervek beadása után kapták meg az építési engedélyt. 1965. szeptember 26-án szentelték fel. Főoltárképe Prokop Péter munkája.

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1958, 1959, 1961, 1963; M. L.: Kaskantyú templomot kap. *ÚE*, 19. 1963. 41. sz. 2; Kaskantyú, templom megáldás. *ÚE*, 21. 1965. 41. sz. 2; MÁRKUS László: Új templom épült Kaskantyún. *ÚE*, 22. 1965. 47. sz. 2; KMA, *Neue* 20; CSÉFALVAY 462; LANTOS 2016. 92.

22. Márkus Béla: Kerecsend
Fotó: Lantos Edit, 2004

Kerecsend, 1948–1962.

Világ Királynője-templom (Egri Főegyházmezgye). Építtető: Nagy Antal, Marczis Lajos, Katona István, tervező: Márkus Béla (építészmérnök). Alapterülete: 35m×17 m.

Korábbi templomát 1944. november 19-én felrobbantották. Az épület teljesen elpusztult. Mivel a telke a Budapest–Miskolc főútvonal tengelyében feküdt, az egyházközség átengedte útépitésre. 1946-ban kaptak egyházhatósági engedélyt új plébánia építésére. Annak felépülése után a régi plébánia helyén 1948-ban kezdték el építeni az új templomot. 1951–1952-ben már álltak a felmenő falak, és az (eredetileg tervezett két) torony falai is a hajó falmagasságáig. Az építkezés idején, 1951-től a plébánia kerti épületének összenyitott helyiségeiben miséztek. 1959-ben kezdtek a tető építéséhez Árkay Bertalan irányításával. 1962-től az épület már alkalmas volt misézésre, de a munkálatok még hosszan elhúzódtak. A torony 1997-ben épült. Forrás: EFL AN AP Kerecsend; MNL OL XIX-A-21-b 1960; Kis hírek. *ÚE*, 7. 1951. 51. sz. 4; *ÚE*, 8. 1952. 5. sz. 4; Az épülő kerecsendi templom megáldása. *ÚE*, 18. 1962. 11. sz. 2; Templomok megáldása. *ÚE*, 25. 1969. 1. sz. 4; Vaskó; KMA; *Neue* 33; CSÉFALVAY 461–462; FICZEK 90, 233; LANTOS 2017. 257, 267. (22. kép)

Kisbajom, 1963.

Rózsafűzér Királynéja-templom (Veszprémi Főegyházmezgye). Tervezés: házilag.

Forrás: KMA; FLISZÁR 44–45.

Kisharsány, 1961.

Szűz Mária Szeplőtelen Szíve-imaház (Pécsi Egyházmezgye). Tervezés: házilag.

Forrás: A Pécsi Egyházmezgye Schematizmusa. Pécs, 1981. 184.

Körösszakál, 1960.

Magyarok Nagyasszonya-kápolna (Szeged–Csanádi Egyházmezgye). Építtető: Séber András.

A korábbi magánházban misézés után 1950-ben, 1952-ben, majd 1957-ben is kérvényezték a templom építési engedélyt, amit 1958-ban végül meg is kaptak. Az építkezést csak 1960-ban kezdték meg. Az év őszén áldották meg.

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1957–1960; KMA.

Kunmadaras, 1967–1968.

Jézus Szíve-templom, XXIII. János pápa emlékkápolna (Egri Főegyházmezgye). Építtető: Éliás Elemér, tervező: Vass Zoltán (építész-technikus), tanácsadó: Valuch István (c. apát). Sgrafittók: Huszár István, rézmunkák: Lavotha Géza. Alapterülete: 120 m².

1930 óta volt kápolnájuk. 1955-ben állítottak haranglábat. Ennek az iskolakápolnának az alapjaira építették az új, lakóházforma épületet. Az alapoktól történő átfalazás, tetőcsere mellett igényes belsőépítészeti kialakítás történt. (A KM adatgyűjtésben új épületként szerepel, a levéltári iratok a felújítás szót használják.) A II. Vatikáni Zsinatot összehívó pápa emlékének ajánlott templom építésére 5000 dolláros adomány érkezett a Szentszéktől.

Forrás: EFL AN AP Kunmadaras; m. f.: Emlékmű János pápának – a Nagykunságban. *ÚE*, 24. 1968. 39. sz. 3; BÁNK 47; Vaskó; KMA; *Neue* 33; FICZEK 118, 236.

Lökösháza, 1965.

Fatimai Szent Szűz-templom (Szeged–Csanádi Egyházmezgye). Tervező: B. Kiss Béla (kőműves). Alapterülete: 100 m².

A településen 1945 után négy helyen tartottak istentiszteletet. Az 1845-ben épült Bréda-kápolnában, az 1909-es Bánhidya-kápolnában, a Kintzig-majori iskolában, és a község központjában lévő iskolában, ahol az egyik tantermet 1935-ben bővítették egy 4×4 m nagy oltárfülkével. Utóbbit (melynek titulusa Jézus Szíve volt) 1950-ben kellett elhagyniuk. Ekkor egy bérelt lakóházban rendeztek be egy 7×3 m nagyságú kápolnát. (Ennek Szűz Mária elhunyt volt a címünnepe.) A házat 1965-ben vették meg a tulajdonosától. Lebontották, és helyére építették fel az új templomot. (Ennek titulusa: Fatimai Szent Szűz lett. A KM adatgyűjtésében: Nagyboldogasszony.) Ugyanakkor bontották le a település külterületén lévő Bréda, és Bánhidya-kápolnákat, anyagukat felhasználták az új templom építéséhez.

Forrás: Kis hírek. *ÚE*, 6. 1950. 02. 26. 4; *ÚE*, 6. 1950. 11. 26. 4; MNL OL XIX-A-21-b 1959; KMA; *Lőkősháza története a kezdetektől napjainkig: az őstörténetről 2013-ig*. Lőkősháza, 2013. 210–212.

Magyarlak, 1950–1960.

Szent Kereszt Felmagasztalása-templom (Szombathelyi egyházmegye). Építtető: Varga István, tervező: Brenner János (nincs adat). Alapterülete: 310 m².

A korábbi iskolakápolna helyett a templomot 1950-től kezdték építeni, de csak 1958-ban jutottak el addig, hogy a falak félig álljanak. A 800 férőhelyesre tervezett templom felszentelése 1960. október 16-án volt.

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1958, 1959, 1960; Új templom Magyarlakon. *ÚE*, 16. 1960. 44. sz. 1; KMA; *A Szombathelyi Egyházmegye névtára*. Szerk. HORVÁTH Lajos–RÁBA Imre. Szombathely, 2000. 90.

Marakodi–Lászlóvölgypuszta, 1958–1962.

Jézus Szíve-templom (Egri Főegyházmegye). Építtető: Horváth László, tervező: Máté Imre (nincs adat).

A korábbi iskolakápolna helyett kezdték építeni 1958-ban. Mivel 1954-ben kötelezővé tették a ravatalozó építését, olyan templomhoz kértek engedélyt, amely ravatalozó is egyben. 1962-ben áldották meg a teljesen felépült ravatalozókápolnát. Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1958, 1959; Kápolnamegáldás. *ÚE*, 18. 1962. 32. sz. 4; EFL AN AP Kassai Részek, Dioeciesana 359/1964; KMA.

Mélykút, 1958–1961.

Árpád-házi Szent Erzsébet-templom (Kalocsai Főegyházmegye). Építtetők: Csiszár Géza, Tóth István, Varga Imre, tervező: Mezős Mihály (építésmérnök), stációk és oltárkép: Prokop Péter. Alapterülete: 14×16 m, torony: 18 m.

Nincs előzménye, a hívek korábban 8–10 km-t gyalogoltak misére. 1957-ben vásároltak telket az építendő templomhoz. 1958 júniusában megkapták az engedélyt, szeptemberben pedig ünnepélyes alapkövetétel volt. A bácsalmási zsinagóga megvásárlásával és lebontásával jutottak hozzá az építőanyag jelentős részéhez. 1961. július 16-án szentelték fel.

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1958, 1959; A mélykúti templom alapkövetétele. *Katolikus Szó*, 2. 1958. 4. sz. 5; V. I.: Templom épül a kertté lett határban. *ÚE*, 14. 1958. 09. 14. 2; IJAS Antal: Templomszentelés Mélykúton. *ÚE*, 17. 1960. 30. sz. 1; KMA; *Neue 18*; URL: <http://www.melykutplebania.hu/templomaink/szent-erzsebet-templom/> (Letöltve: 2018. 08. 26)

Mihályháza, 1957–1960.

Szent Mihály főangyal templom (Veszprémi Főegyházmegye). Építtető: dr. Körmendy József, tervezők: Vándor Ferenc, Veszely Tibor (építésmérnökök). Alapterülete: 9,5×5 m.

1941-től magánházaknál miséztek. 1957-ben kezdték meg az építkezést egy romos kocsmá telkén, az egyházmegyei hatóság és a hívek adományaiból. 1960. október 2-án szentelték fel. Oltára a Szent István Társulat házi kápolnájának oltára,

23. **Jost Ferenc főmérnök (Debrecen): Nyírszőlős**, terv: 1956, építés: 1957–1960
Fotó: Lantos Edit, 2005

színes ablakai (Szent István, Szent József, Istenes Szent János) egykor a pápai irgalmaskórház kápolnájának ablakai voltak. Forrás: SZIGETI Endre: Így élnek Pannóniában. *ÚE*, 14. 1958. 41. sz. 3; Kápolna megáldás Mihályházán. *ÚE*, 16. 1960. 43. sz. 1; KMA.

Nyírszőlős, 1957–1960.

Szent István király templom (Egri Főegyházmegye). Tervezők: Jost Ferenc, Barucha József (építésmérnökök). Alapterülete: 180 m².

A templom terve 1956 októberében készült el. 1957 márciusában kezdték meg az építkezést, amelyhez külföldről is kaptak segítyeket. 1960. október 16-án szentelték fel, de csak 1965-ben lett teljesen készen.

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1959; EFL AN AP Par. Nyíregyháza III; BÁNK 69; Vaskó; KMA. (23. kép)

Ömböly, 1960.

Szűz Mária, Világ Királynője-templom (Egri Főegyházmegye). Építtető: Emessy Béla. Tervezés: házilag. Alapterülete: 80 m². Az egyházközség a földosztáskor kapott ingatlant istentiszteleti helyiség és lelkészlak kialakításához, amit később közsérendezés miatt felajánlottak a községnek. A csereingatlan telekkönyvi átírása évekig elhúzódott. A plébániával egybeépített kápolna 1960-ban készült el.

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1954; BÁNK 248; KMA.

Órtilos, 1947–1950, 1966–1968.

Szent László-templom (Veszprémi Főegyházmegye). Tervező: Lamping Ottó (építésmérnök), a terveket átdolgozta: Vándor Ferenc (építésmérnök). Alapterülete: 250 m².

A török időkben volt utoljára templomuk. Az új templom alapkövét 1947-ben tette le Bánáss László veszprémi püspök. 1950-ig elkészült a raktár, sekrestye, az oratórium és a szentély egy része. Ezek elfalazásával ideiglenesen használatba vették az

24. **Hoppál Dezső: Padragkút**
Fotó: Lantos Edit, 2005

épületet. 1966-ban Vándor Ferenc egyházmegyei építésmérnök lekcinyítette az eredeti tervrajzot úgy, hogy ha szükséges, akkor a templom eredeti nagyságra bővíthető legyen. 1966–1967-ben felhúzták és kívülről bepucolták a falakat. 1968-ban készült el a belső kifestése. A torony 1997-ben épült.
Forrás: Épülő templomok. *ÚE*, 3. 1947. 09. 21. 10; Órtilos, új templom megáldása. *ÚE*, 24. 1968. 29. sz. 4; KMA; FLISZÁR 181–182.

Padragkút, 1968–1969.

Szent Mihály főangyal templom (Veszprémi Főegyházmegye). Építtető: Molnár Lajos, tervező: Hoppál Dezső (építésmérnök). Alapterülete: 16,8×11,8 m.
Az Ajkához tartozó Padragkút temploma 1967-ben alábányászás miatt életveszélyessé vált. A templomhoz 1966-ban Vándor Ferenc is készített egy trapéz alaprajzú, a szentély felé lejtő, lapos tetős templomtervet. Hoppál hagyományosabb tervei szerinti, a falu közepén, a bányavállalat és a hívek költségén épült templomot 1969-ben Szent Mihály-napon szentelték fel. 1972-ben készült el a vasszerkezetű harangláb.
Forrás: Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár I.4.d.1. Hévíz II. LONGAUER Imre: Új templom a magyar Ruhr-vidéken. *ÚE*, 25. 1969. 43. sz. 3; KMA; *Neue* 62. (24. kép)

Parádsasvár, 1962.

Szűz Mária Neve-templom (Egri Főegyházmegye). Építtető: Szörényi László, tervező: Árkay Bertalan (építésmérnök). Alapterülete: hajó: 6,2×9,8 m, szentély: 4×4 m.
Az egyházközség az 1936-ban épült kultúrház nagytermében misézett, amelyhez szárnyas ajtókkal elválasztott szentély és sekrestye csatlakozott. A község 1954-től igényt tartott az épületre, így végül a helyi üveggyár egyetértésével, fuvar és társadalmi munka hozzájárulásával építettek új templomot. A tervek 1962. januáriak, az építkezés augusztusban kezdődött és november 25-én fejeződött be.
Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1955, 1956, 1965; BÁNK 41; KMA; FICZEK 112, 247; LANTOS 2017. 255.

Pátroha, 1961.

Páduai Szent Antal-templom (Egri Főegyházmegye). Építtető: Som Ferenc, tervező: Árkay Bertalan (építésmérnök). Alapterülete: 9,26×24,42 m.
1949-ben, az egyházközség megalakulásakor egy malomból alakítottak ki templomot. Ennek összedőlése után, 1961-ben kértek és kaptak engedélyt az új templom felépítésére. Az 1961 augusztusában elkezdett építkezést decemberben fejezték be.
Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1961; MAGYAR Ferenc: Ezüstvasárnap egy szabolcsi faluban. *ÚE*, 17. 1961. 53. sz. 2; BÁNK 63; VASKÓ; KMA; LANTOS 2017. 255.

Pölöske, 1949–1960 (torony: 1957–1958).

Szűz Mária Szeplőtelen Szíve-templom (Veszprémi Főegyházmegye). Tervező: Vándor Ferenc (építésmérnök). Alapterülete: 27×11 m, torony: 28 m.
1945-ben szervezték meg a lelkésztséget. Eleinte a Teleki László volt főispán urasági istállójából átalakított kultúrházban miséztek. 1949-ben kezdtek el a templomot építeni. 1952-ben készült el a kórus, 1955-ben a belső kialakítás, 1957–1958-ban a torony és a kazettás mennyezet. 1959-es az oltár, a szószék és a lépcsőzetek. 1960. május 22-én szentelték fel. A padok és a külső vakolás 1965–1966-ra maradt.
Forrás: Pölöskén... *ÚE*, 16. 1960. 26. sz. 4; KMA; *Neue* 62; CSÉFALVAY 461–462.

Rakamaz, 1949–1951, 1958–1960–1968.

Szent István király templom (Egri Főegyházmegye). Építtető: Darányi János és Csák Kálmán, tervező: Zsanda János (építésmérnök). Alapterülete: 630 m².
Korábbi templomuk 1944-ben elpusztult. 1949-ben kezdtek el építeni az új templomot, de az építkezés 1951-ben megakadt. 1958-ban fogtak hozzá újra. 1960-ban vették használatba, ám csak 1968-ra végeztek a teljes kialakítással.
Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1957, 1958, 1959; Templombenedikálás Rakamazon. *ÚE*, 17. 1961. 37. sz. 1; Templomszentelések. *ÚE*, 24. 1968. 50. sz. 1; BÁNK 66; VASKÓ; KMA; *Neue* 38; CSÉFALVAY 461–462.

Rétalap, 1962–1968.

Magyarok Nagybazsónya-templom (Győri Egyházmegye). Építet: Göcse József, tervez: Maros József (tervez mérnök). Alapterülete: 180 m².

Egy 100 éves, alaprajzú, rossz állapotú épület „újjaépítésével” (jelentős átalakítás, kettéválasztás, homlokzatátépítés) jött létre. 1968. augusztus 25-én szentelték fel.

Forrás: BITTEI Lajos: Kút a kápolna közepén. *ÚE*, 23. 1967. 45. sz. 3.; Új templom megáldása. *ÚE*, 24. 1968. 39. sz. 4.; KMA; *Neue* 47.

Ricse, 1957–1960.

Szűz Mária Világ Királynője-templom (Egri Főegyházmegye). Építet: Gyulai László, tervez: Engelberth György (építész-mérnök). Alapterülete: 210 m².

A tudószanatórium kápolnája helyett 1947-ben kaptak engedélyt új templom építésére, de anyagi okokból csak 1957-ben kezdtek hozzá az építkezéshez, amit 1960-ban tudtak befejezni. 1960. augusztus 28-án szentelték fel.

Forrás: EFL AN AP Kassai Részek, Par. Ricse, Dioeciesana 359/1964; Kis hírek. *ÚE*, 6. 1950. 03. 19. 4.; MNL OL XIX-A-21-b 1957, 1960; BÁNK 181; Vaskó; KMA; FICZEK 148, 249.

Soponya-Nagyláng, 1959–1960.

Oltáriszentség-templom (Székesfehérvári Egyházmegye). Építet: Nádi Ferenc, tervez: Haáder István (építész-mérnök). Alapterülete: 247 m².

Korábban a Zichy kastély kápolnájában miséztek. 1959. május 31-én volt az alapkövetétel, 1960. október 2-án felszentelték. Forrás: SZIGETI Endre: Betyársárdából plébánia. *ÚE*, 16. 1960. 16. sz. 2.; Templomszentelések. *ÚE*, 16. 1960. 42. sz. 1.; KMA.

Szűcs, 1967–1968.

Munkás Szent József-templom (Egri Főegyházmegye). Építet: dr. Balpataki Béla, tervez: Vass Zoltán (építész-technikus), tanácsadó: Valuch István (c. apát). Alapterülete: templomtér: 113 m².

A korábbi templom az alábányászás miatt életveszélyessé vált. 1966-ban, a bányaművelés befejezése után a Bányatöröst kártalanításával az új templom a település központjában épült fel. A tervek 1967-ben készültek el, és 1968. november 10-én szentelték fel. A korábbi templomot ravatalozóvá alakították. Ez 1969 júniusában készült el.

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1958; EFL AN AP Szűcs, Valuch-anyag; MÁRKUS László: A bányászfalú új temploma. *ÚE*, 24. 1968. 33. sz. 3.; BÁNK 25; Vaskó; KMA; *Neue* 39; FICZEK 89, 256; CsÉFALVAV 462; A Vass család építómesterei tevékenysége 1875-től 1993 évig (magántulajdon).

Tabdi, 1957–1960.

Árpádházi Szent Erzsébet-templom (Kalocsai Főegyházmegye). Építet: Tóth János, tervez: Thomas Antal (építész-mérnök). Alapterülete: 352,8 m², torony: 25 m.

A korábbi iskolai tanterem helyett (az 1950-ben készült terv alapján) 1957-ben kaptak templomépítéshez engedélyt. 1960. november 20-án szentelték fel.

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1957, 1959; Templom épül az Alföld homokján. *ÚE*, 14. 1958. 49. sz. 3.; K. Gy.: Tabdi új templomának megáldása. *ÚE*, 16. 1960. 48. sz. 1.; TÓTH János lelkész: Új templom Tabdiban. *Katolikus Szó*, 4. 1960. 26. sz. 7.; KMA; RITÓK Pál: Thomas Antal munkássága 1931–1967. In: *Thomas Antal (1889–1967) építész emlékkiállítás*. Budapest, OMF Magyar Építészeti Múzeum, 1988. 11, 39, 40.

Tárnokliget, 1963.

Jó Pásztor-templom (Székesfehérvári Egyházmegye). Építet: Keszthelyi Ferenc.

Az 1948-ban alakult egyházközség eredeti kápolnáját víkendházból alakították át, amihez előteret is építettek. A hatvanas években már szinte romos épületet lebontották, és újat építettek. Az egyházmegye névtára szerint az 1938–1939-ben ideiglenes jelleggel épült kápolna mai formáját az 1963-as átépítéskor kapta. A zsinati előírások szerinti kialakítás 1968-as, terveit Gereben Gábor, a zománc oltárképet Hidvégi Ferenc, az ambo és a tabernákulum zománcsképeit Kadnár István készítette. Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1955; MAGYAR Ferenc: Rendes vásárnap. *ÚE*, 24. 1968. 24. sz. 2.; SULYOK. 167; KMA; *Liturgikus megújulás*. Összeáll. FARKAS Attila. Budapest, OKGYK, é. n. [1968 u.] 45.

Terem, 1959–1960.

Szent József-templom (Egri Főegyházmegye). Építet: Homoki János, tervez: Lupsa Sándor (kőművesmester). Alapterülete: hajó: 20×8 m, szentély: 5,8×4,5 m, 186,1 m².

Az egykori Károlyi-uradalom majorsága és a tanyavilág helyébe létrehozott település első misézőhelye a Dohányos-tanya istállójából kialakított szükségkápolna volt. 1958-ban kezdtek a templomépítési munkálatokat, az ünnepélyes alapkövetétel 1959. július 12-én volt, miután a település tanácsházát és művelődési házát már felépítették. 1960. augusztus 14-én áldotta meg Brezanóczy Pál apostoli kormányzó.

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1958, 1959; EFL AN AP Szatmár Par. Terem; EFL AN AP Kassai Részek, Dioeciesana 359/1964; MAGYAR Ferenc: Dohányos tanyától Teremig. *ÚE*, 14. 1958. 29. sz. 3.; Uő: „...Rongyos istállócskában”. *ÚE*, 15. 1959. 3. sz. 2.; Uő: A Dohányos-tanya ököristállójától a terem új kápolnáig. *ÚE*, 15. 1959. 30. sz. 4.; POSSONYI László: Isten kezében – Szabolcsi tájakon. *ÚE*, 14. 1958. 46. sz. 3.; Uő: Pusztaterem nem pusztá többé. *ÚE*, 16. 1960. 37. sz. 3.; BÁNK 248; Vaskó; LANTOS 2016. 101–104.

Tiszaeszlár, 1963–1965.

Szent Kilián-templom (Egri Főegyházmegye). Építet: Csékan Lajos, tervez: Árkay Bertalan (építész-mérnök). Alapterülete: 132,5 m².

A korábbi, 1944-ben felrobbantott templom alapjait felhasználó épülethez 1963 márciusában kapták meg az engedélyt. Az építkezéshez Julius Döpfner müncheni bíboros érsektől is

25. **Vass Zoltán:** *Váraszó*
Eger, Főegyházmegyei Múzeum, archívum, 632. sz.
Fotó: Szederkényi Györgyné, 1972

kaptak hozzájárulást. Az eredetileg is toronnyal épült templomot 1965-ben konzekrálta.

Forrás: SINKÓ Ferenc: *Tűz és víz felett*. *ÚE*, 5. 1949 10. 23. 2; MNL OL XIX-A-21-b 1960; EFL AN AP Tiszaeszlár; Templomszentelés. *ÚE*, 21. 1965. 36. sz. 2; BÁNK 66; Vaskó; KMA; LANTOS 2017. 255–256.

Tótszerdahely, 1967–1968.

Jézus Szent Szíve-kápolna (Szombathelyi Egyházmegye). Alapterülete: 155 m².

Az iskolakápolna helyett 1968. április 15. és szeptember 29. közt épült új kápolna.

Forrás: KMA.

Vágáshuta, 1965–1968.

Nagyboldogasszony-templom (Egri Főegyházmegye). Építető: Ézsöl Tivadar.

1949-ben egy lakóházat alakítottak át kápolnává. A templom építéséhez 1955-ben kértek először engedélyt. Az új templomban 1968. szeptember 1-jén mondott ünnepélyes szentmisét Brezanóczy Pál. A torony 1990-ben épült. A 2004-es sematizmus szerint 1965-ben épült.

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1959; EFL AN AP Kassa, Par. Füzéradvány; Vágáshuta, kápolnaszentelés. *ÚE*, 24. 1968. 39. sz. 4; Vaskó; FICZEK 147, 263.

Váraszó, 1965–1966.

Szent Péter és Pál apostolok templom (Egri Főegyházmegye). Építető: Fülöp Lajos, Földes Menyhért, tervező: Vass Zoltán (építész-technikus). Alapterülete: 200 m².

A település határában álló középkori templom helyett a belterületen építendő templomhoz Hevesy Sándor egri építész 1940-ben készített terveket. 1957-ben fordultak az Állami Egyházügyi Hivatalhoz építési engedélyért, hogy a rossz állapotban lévő iskolakápolna helyett új templomot építhessenek. 1964-ben az iskola épületének életveszélyessé válása után foghattak hozzá az építkezéshez. 1965-ben rakták le az alapkövet. 1966 nyarán szentelték fel. (Vass eredeti tervain a templom T alaprajzú, a szentély két oldalán alacsonyabb bővítményekkel. A hosszanti falakat horizontálisan megosztotta, és felül üvegtégla sávokat alkalmazott. A megvalósult épülettömeg, ablakosztás és faltagolás az építetők ízlése szerinti.)

Forrás: MNL OL XIX-A-21-b 1957, 1959; Váraszó. *ÚE*, 21. 1965. 28. sz. 4; MAGYAR Ferenc: A templomépítő, sodrófás faluban örökzöldre nyílnak az ablakok. *ÚE*, 22. 1966. 15. sz. 2; BÁNK 41; Vaskó; KMA; FICZEK 111, 264. (25. kép)

Vecsés-Óváros, 1948–1954 és 1960–1962.

Szent Kereszt Felmagasztalása-templom (Váci Egyházmegye). Építető: Kovács István, tervező: Árkay Bertalan (építésmérnök), oltárkép: Dénes Jenő, üvegablakok: Mohay Attila. Alapterülete: hajó: 11,6×18 m, szentély: 6×5 m, oratórium, sekrestye: 6×4,5 m.

A korábbi, 1800-ban felszentelt templomot 1944-ben felrobantották. Új templomukhoz 1948-ban fogtak hozzá Domokos Ottó és Petrovics Gábor tervei szerint. Ez az építkezés 1954-ben elakadt. Miután a község elrendelte a félbemaradt építkezés lebontását, 1960-ban új helyen és új tervek alapján építették fel. Az 1961 folyamán felépült templomot 1962 júniusában szentelték fel. 1963-ban készült el a külső és az altemplom vakolása. Forrás: VPKL Par. Vecsés; MNL PML XXIII.23-a 1959. 70. 618/1959, 1960. 28/1960; MNL OL XIX-A-21-b 1960, 1965; Új templom megáldása Vecsésen. *ÚE*, 28. 1962. 24. sz. 1; KMA; *Neue* 78; CSÉFALVAY 462; LANTOS 2017. 252–255.

Logic Set – Newly Built Roman Catholic Churches (1960–1970)

Shapes and Numbers

The author begins with specifying the number of churches built between 1945 and 1989, based on historical sources (contemporary church media communications, surviving architectural plans, documents from national and ecclesiastical archives and the Museum of Christian Art, etc.), as well as often contradictory data gathered from local history accounts and during site visits. Based on her findings, places of worship were set up at twenty locations between 1960 and 1970, and fifty-one churches or chapels were built in this time. (Between 1945 and 1959 the number of places of worship was eighty-five and the number of churches hundred-sixteen. Between 1971 and 1989, ten sites were made fit for purpose and hundred-eight new churches were built.)

Most new buildings have home-like layouts, that is, they consist of one nave with an angular sanctuary. However, several churches retain some of the traditional forms whilst their overall structure is simplified (Bócsa, St. Margaret; Mélykút, St. Elizabeth; Budapest–Csákyliget; Tabdi; Terem). The churches of Érd-Tusculanum and Padragkút were also built using elements of traditional church architecture and the architectural trend of the 1960s.

The circular ground plan of the church at Szúcs (1965–1968) is a unique solution, as are the churches of Rakamaz, Kaskantyú,

and Hévíz with a structure of regular cubes, as well as the church plans of Dunaharaszti. The architect of Bodroghalom chose a triangular plan. The churches of Rakamaz (János Zsanda, 1949–1968), Kaskantyú (Attila Kováts, 1963–1965), Hévíz (Ferenc Vándor, 1964–1969), and Dunaharaszti (András Laczkovics, 1958, c. 1961) display the methods used by international and Hungarian architecture of the 1960s, for structure and surface alike. The plans of the church of Szúcs were drawn up by István Valuch, the archbishop's secretary, and Zoltán Vass, the architect of the diocese, all in alignment with the reforming ideas of the Second Vatican Council. Bodroghalom (György Engelberth, 1962, 1964–1966) used the then popular A-frame shape.

This study presents hitherto unknown buildings and brings up examples for their international connections. Beside a re-thinking of the Hungarian architectural canon, it emphasises architects' chances to broaden their knowledge and the necessity for a more thorough knowledge of local buildings.

Edit Lantos

*art historian, student of the Doctoral School of ELTE
librarian, Library and Information Centre of the HAS, MTMT
lantos.edit@hotmail.com*

TÁRGYSZAVAK

modern templomépítészet, háború utáni építészet, hatvanas évek, centrális alaprajz, Második Vatikáni Zsinat, sátorforma templom

KEYWORDS

modern church architecture, post-war architecture, 1960's, central floor, Second Vatican Council, A-frame church

Haba Péter

Félárnyékban

Az 1960-as évek magyar ipari építésze a kánonokon túl

Az a néhány könyvfejezet, cikkösszeállítás és kiállítás, mely az elmúlt évtizedek során az ún. „hosszú hatvanas évekbeli” építészet főbb tendenciáinak áttekintésére vállalkozott, szembetűnően keveset foglalkozik az ipari építészet témakörével. Ez elsősorban azért elgondolkodtató, mert jól ismert, hogy az óriási építkezésekkel járó iparfejlesztés a Kádár-korszak kezdete és az új gazdasági mechanizmus radikális megfékezése (vagyis nagyjából az 1957 és 1972) közötti időszakban Magyarország összes beruházásainak több mint egyharmadát, illetve az ipari épületek kivitelezése minden magas- és mélyépítési munka 10–12%-át tette ki (csak a lakóházépítés hányada volt nagyobb), következésképp az egyik legtöbb építészti igénybe vevő szektornak tekinthető.¹ Noha kétségtelen, hogy az iparfejlesztés jelentős arányban csupán műszaki jellegű építési tevékenység volt, azoknak a létesítményeknek a száma, melyeket esztétikai, funkcionális és mérnöki színvonaluk okán az akkori építészeti szakirodalom publikálásra érdemesnek tartott, s egyfajta kánont is összeállított belőlük, rendkívül magas az

építészet többi területének reprezentációjához képest. Az újabb áttekintő munkák ezen szűkszavúsága azért is elgondolkodtató, mert egyes szerzők már az 1970-es években szükségét látták annak, hogy az építészettörténet-tudomány szemszögéből vizsgálják meg az akkor még közelmúltbeli ipari építészeti fejleményeket – bár a kellő időtávlat hiányában csak felsorolásszerűen, de igencsak elismerő hangnemben.²

Ezek az újabb tanulmányok ugyanakkor mind hangsúlyozzák az ipari építészetnek azt a rendkívüli jelentőségét, melyet a Rákosi- és Kádár-korszak évtizedeinek szakmai folyamataiban betöltött. Vámosy Ferenc néhány – kényszerűen szűkre szabott, s ekképp túlzottan sommásnak tűnő – könyvfejezete kivételével mégsem vállalkoznak arra, hogy olyan válogatást készítsenek a magyar ipari építészet „nagy korszakaként” emlegetett 1950-es és 1960-as évek kiemelkedő alkotásaiból, amely a teljes időszak egyfajta keresztmetszetét nyújthatná, és arányos lenne a többi szakterület bemutatásához képest.³

1 PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*, I. *A újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985. 406–425, 509, 531–533.

2 Lásd különösen a következő két szövegrészt: MERÉNYI Ferenc: *A magyar építészet 1867–1967*. (2. kiad.) Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1970. 153–161; RADOS Jenő: *Magyar építészettörténet*. (3., bőv. kiad.) Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1975. 393–405.

3 Vámosy Ferenc szóban forgó könyvfejezetei a következő kötetekben olvashatók: *Pannon Enciklopédia – A magyar építészet története*. Szerk. DEÁK Zoltán. Budapest, Urbis Könyvkiadó, 2009. 480–483; VÁMOSSY Ferenc: *A 20. század magyar építésze*, II. *Közelmúltunk és az ezredforduló 1957–2002*. Budapest, Tarsoly Kiadó, 2017. A háború utáni évtizedek építészetét áttekintő – s az ipari építészetet is érintő – további írások: FERKAI András: *Építészet a második világ-háború után*. In: *Magyarország építészetének története*. Szerk. SISA József–DORA WIEBENSON. Budapest, Vince Kiadó, 1998. 305–329; PRAKFULVI Endre: *A 20. század második felének építésze*. In:

BEKE László et al.: *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*. Budapest, Corvina Kiadó, 2002. 255–301; PRAKFULVI Endre: *A hatvanas évek építészetéről*. In: *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. RAINER M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 474–506. (Prakfulvi ez utóbbi írása lényegében megegyezik az előbbi, 2002-ben megjelent tanulmányával.) A korszak (és azon belül az ipari építészeti örökség) feldolgozási folyamatának mai állapotával kapcsolatban fontos ismereteket szerezhetünk egy közelmúltbeli kiállítás anyaga alapján: *Magyarország, a hosszú 60-as évek építésze*. Kurátor: Adolph Stiller, tudományos kutatók: Hadik András, Fehérvári Zoltán. Ringturm, Bécs, 2017. április 6. – május 26., Magyar Építőművészek Szövetsége–Kós Károly terem, 2017. július 11. – július 28. Az 1960-as évekbeli építészet építészszakmai újraértékelésének kezdőpontját jelentette a *Magyar Építőművészet* 1988. évi 3. száma, mely *Hatvanas évek* címmel közölt tematikus összeállítást. Az ipari építészet „hőskorának” korábbi és mai értékeléseiről, valamint az ipari építészet dokumentumanyagának feldolgozási problémáiról: HABA Péter: *Rétegződő emlékezet. A magyar ipari építészet (ön)képei 1948-tól napjainkig*. In: *Építészet*

Mindez azonban nagyon is érthető a témakör művészet-, illetve építészettörténeti vizsgálatának módszertani problémáiból következően. A második világháború utáni magyar építészet történeti feldolgozásának mai, korai szakaszában – amikor a szöveges források, dokumentumok feltárása csak kezdeti stádiumában van, s a kutatások még a nagy összefoglalásokat megelőző rész-témákra fókuszálnak – egyelőre nem láthatóak világosan azok a viszonyítási pontok, melyek az ipari építészet helyét pontosan megjelölnék a hatalmas emléktanyagban. Ráadásul az ipari épületek – minthogy erősen függnek a gyakran változó gyártástechnológiai rendszerektől – nehezen közelíthetők meg a hagyományos értelemben vett autonóm műként, s többnyire még a legjelentősebb létesítmények sem köthetők egyetlen nagy tehetségű alkotó „zsenijéhez”. Az üzemi épületek tervezése során szinte minden esetben nagyszámú statikus, gyártás- és építéstechnológus, mélyépítő- és gépészmérnök csatlakozik többé-kevésbé egyenrangú félként az építész munkájához, gyakran egymás szakterületére is átlépve. Az építészek szerepköre csak bizonytalanul körvonalazható: ideális esetben ők válnak a különféle mérnöki szakterületek munkáját irányító koordinátorokká, de a gyakorlatban az ipari épületek alkotói legalább annyira a létesítmények látványában gyakran uralkodó szerepet viselő tartószerkezetek konstruktőrei vagy akár a technológiai-gépészeti rendszerek tervezőmérnökei, mint maguk az építészek. Az ipari épületek formarendje, térstruktúrája, egész esztétikai rendszere tehát elválaszthatatlan egységet képez azokkal a bonyolult mérnöki konstrukciókkal és gyártástechnológiai rendszerekkel, melyek értelmezéséhez sokszor speciális – a művészet- és építészettörténetészek számára nem egykönnyen megszereshető – szakismeret szükséges. Az ipari építészettől igen sok eltérő jellegű épülettípust ölel fel, s ekképp elkülönülő műcsoportként való értelmezése is kérdéses – miközben a hazai emlékek túlnyomó részét egymással szoros szakmai kapcsolatban álló, hasonló elveket valló tervezők, az Ipari Épülettervező Vállalat (IPARTERV) munkatársai alkották meg. Talán ennyi elég is annak magyarázatára, miért van „félárnyékban” ez a hatalmas emléktanyag a korszak építészettét vizsgáló művészet- és építészettörténeti kutatások számára.

Erre a problémakörre utal Bonta János, a háború utáni évtizedek meghatározó elméleti szakembere is, aki az 1945 és 1960 közötti időszak építészettéről szóló – vál-

laltan szubjektív, de a nagylélegzetű áttekintés igényével megírt – könyvében egyenesen azt a súlyos kérdést teszi fel, hogy vajon „a gyártást [...] megteremtő építmények tervezése építészeti gondolkodást igényel-e?”⁴ Véleménye szerint a magyar ipari építészet erre igenlő választ adott: „A munka épületei a korabeli technika, a konkrét technológia, a gazdasági-műszaki szemlélet, [...] a mérnöki-építészeti lehetőségek szintézisét fordítják át az építés-építészet nyelvére. Kevésbé kötődnek a kor stílusképéhez, s így sikeresen vészelik át a váltásokat. Szorosabban kapcsolódnak a technikai, technológiai feltetelekhez.”⁵ Bonta János ennek ellenére röviden, felsorolásszerűen tárgyalja a témát, és csak a Rákosi-korszakra szorítkozva. Ha az ipari építészet más kutatók számára is ilyesfajta értékes, de mégiscsak „kivülálló” szakterületként értelmeződik, akkor vélhetően a korszak általános építészeti tendenciáival való kapcsolatok megragadásához, illetve a komplex összefüggések megismeréséhez arra a bizonyos „félárnyékos” területre kellene merészkedniük.

Van ebben a tartózkodó attitűdben valami mélyen ellentmondásos: ahhoz az ipari építészethez viszonyulnak így a szerzők, melyet a művészet- és építészettörténet-írás mindmáig változatlanul a modernizmus elvrendszereinek és esztétikai ideáljainak kialakulásában, majd kiteljesedésében alapvető forrásnak tekint, s nem vonja kétségbe – sőt, inkább hangsúlyozza – sajátos természetéből eredően mindenkor kísérleti, megújító szerepét, merev hagyományoktól szinte alig függő mivoltát.

A hazai építő- és építésmérnök-szakma természetesen egészen máshogy – de nem kevésbé egyoldalúan – viszonyul a háború utáni ipari építészet témaköréhez. A Kádár-korszak kezdeti periódusában dolgozni kezdő, ma már idős építészek és statikus konstruktőrök számára a háború utáni évtizedek magyar ipari építésze elsősorban a nagyszerű szerkezeti vívmányokat, a „szocialista iparosítás” roppant lendülete révén lehetővé váló hatalmas mérnöki fejlesztőmunka rendkívüli eredményeit jelenti, mely még a nyugat-európai szakmai körök elismerését is kivívta. Ezt a nimbuszt örökítették át e mesterek fiatalabb tanítványaiknak, akik manapság már szintén ilyesfajta gondolatokat fogalmaznak meg. Az ő generációik számára az immár „hőskorként” értelmezett időszak szakmai teljesítménye azokban az épületekben és gyáregyüttesekben nyilvánul meg, melyet az 1960-as és 1970-es évek reprezentatív szakmai kiadványai kano-

és idő. *A 60-as és 70-es évek magyarországi építészetének örökségéről.* Szerk. KERÉKGYÁRTÓ Béla–SZABÓ Levente. Budapest, BME Építőművészeti Doktori Iskola, 2017. 258–277.

4 BONTA JÁNOS: *A magyar építészettét egy kortárs szemével 1945–1960.* Budapest, Terc Kiadó, 2008. 99.

5 Uo.

nizáltak. Ebben a vonatkozásban különösen fontos az IPARTERV főmérnöke, Szendrői Jenő által szerkesztett két közismert – és a korszak iránt érdeklődő építészek és építészettörténészek-művészettörténészek körében napjainkban is alapvető hivatkozási alapnak tekintett – kötet, az 1965-ben megjelent *Ipari építészetünk* című kézikönyv és az 1972-ben napvilágot látott *Magyar építészet 1945–1970* című album.⁶ A kötetek kritikai elemzése arra késztet, hogy egész szerkezetüket, illetve a bennük szereplő illusztrációkat és szövegeket – a tárgyszerű műszaki leírások kivételével – inkább egy letűnt korszak szakmai önképét tükröző forrásként, semmint tudományos megállapítások bázisaként használjuk. Legfőképpen az 1965-ös könyv szerkesztői koncepciója győz meg erről: annak ellenére, hogy a mű a hazai ipari építészet aktuális helyzetét, főbb feladatait és új alapelveit a cím által sugallt általános szinten, a maga egészében tárgyalja, a zárófejezet látványos válogatása kizárólag az IPARTERV 1948 és 1965 között megvalósult munkáiból áll. A könyv tehát mindenestül a vállalat tevékenységével azonosítja a magyar ipari építészetet, amely az 1950-es évek végéig tartó időszak vonatkozásában még nagyjából-egészében elfogadható koncepció lenne, ha nem terelné el – nyilvánvalóan akaratlanul – a figyelmet arról, hogy az 1950-es évek elején alakult technológiai tervezőirodák éppen a Kádár-korszak első éveitől kezdve vették ki a részüket egyre gyakrabban az új üzemi létesítmények tartószerkezeti, illetve építészeti kialakításából (ezzel messze túllépve eredeti profiljukon). A válogatás nem mutat rá arra sem, hogy ebben az időszakban a helyi, kisebb léptékű ipari feladatokkal sok esetben már a regionális tervezőirodákat bízták meg, melyek idővel egy-egy országos jelentőségű új üzem megtervezésére is lehetőséget kaptak.

Jóllehet tagadhatatlan, hogy az IPARTERV tevékenysége az 1960-as évek során mindvégig sokkal nagyobb mérvű és alighanem magasabb színvonalú volt, mint a technológiai és regionális tervezővállalatok ipari építészeti produkciója együttvéve, e korszakkánon – miként a művészeti és építészeti kánonok általában – mégiscsak kissé egyoldalúnak bizonyul. Nem sokat változott ez az összkép az imént említett *Magyar építészet 1945–1970* című kötet ipari válogatásában sem: a szerkesztő az 1965-ös kötetben szereplő épületeik közül szemezgett, kiegészítve a sort néhány frissebb létesítménnyel. Ez a későbbiek során is továbböröklődő – újabb

és újabb cikkekben, könyvekben ismétlődő – kánon az IPARTERV munkái közül is számos figyelemre méltó épületet homályba borított – szándékosan vagy pusztán a kényszerű szelektálás okán. A *Magyar Építőművészetben* közölt épületek – kevés kivételtől eltekintve – a válogatásokban szereplő létesítményekkel egyeznek meg, így a folyóirat az ipari építészet kevésbé vagy egyáltalán nem propagált alkotásainak megismeréséhez érdemben nem járult hozzá. Jó néhány érdekes épület csak a szakmérnöki ágazatok zárt köreiben terjesztett, kis példányszámú kiadványokban vagy vállalati prospektusokban jelent meg, így nemigen juthattak el a szélesebb szakmai közvélemény elé, mint ahogy a fotóarchívumokban is számos, talán soha nem publikált létesítményre bukkanhatunk.

Világos tehát, hogy a második világháború utáni ipari építészet napjainkban amolyan „ismeretlen ismerős”. A művészet- és építészettörténet-írás a hagyományos szakmai vélekedés alapján tudatában van a jelentőségének, de jobbára csak egy-egy emblematisztikus példára szorítkozva foglalkozik vele, a mérnöki szakmák idősebb képviselői pedig az IPARTERV-hez kötődő szerkezeti vívmányokra és létesítményekre koncentrálnak, de magukat az épületeket ritkán szemlélik komplex építészeti alkotásként. Erre tett kísérletet jelen sorok írója 2017-ben megvédett doktori disszertációjában, illetve a hozzá kapcsolódó publikációkban.

A következő alfejezetek a feledésbe merülni látszó épületekből kínálnak válogatást, legfőképp abból a célból, hogy felhívják a figyelmet a legjelentősebbnek tűnő alkotásokban rejlő értékekre, s egyúttal kísérletet tesznek arra, hogy ezeket – amennyire ma, a rendelkezésre álló szűkös adatok alapján lehetséges – történeti kontextusba állítsák. E „nem kanonizált” létesítmények feltárása és elemzése bizonyára hozzásegítheti majd a kutatást ahhoz, hogy az 1960-as évek ipari építészetéről és sokat ünnepelt „gyárikonjairól” pontosabb és meg-alapozottabb összképet rajzoljon fel.

Az ismeretlen IPARTERV

Az IPARTERV irodáiban 1957 és 1972 között keletkezett tervanyag még erősen töredékes mivoltában is sok száz tékát tölt meg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos

6 Az előbbi kötet a Műszaki Kiadó, az utóbbi a Corvina Kiadó gondozásában jelent meg. Az *Ipari építészetünk* című könyvet Szendrői szerzőként jegyzi, de felsorolja a kötet összeállításában részt vevő ipar-

terves munkatársakat is: Bajnay László, Arnóth Lajos, Egyed Ferenc, Beöthy András, Egyedi András, Rojkó Ervin.

Levéltárának Lángliliom utcai épületében. A tékajegyzékek szinte alig áttekinthető tömegben sorolnak fel olyan tervezői megbízásokat, melyekről nemhogy a fentiekben említett válogatásokból, de a vállalat belső terjesztésű kiadványaiból sem értesülünk. Ezek között szemlélatomást nemcsak jelentéktelen munkák vannak, hanem az IPARTERV sokat méltatott, ünnevelt épületeivel léptékeikben és építészeti komplexitásukban vetekedni látszó feladatok is. A vállalat több mint 17 000 darabot számláló fotóarchívuma szintúgy több publikálatlan, ma már nehezen azonosítható épületet rögzít.

A vállalat reprezentatív arcúata mögött tehát felsejlik az IPARTERV ismeretlen oldala. Persze ezek a terv- és fotóanyagok még évtizedes feltáró munkát igényelnek – egyelőre csak bizonytalan feltevéseink lehetnek arról, mi minden szunnyad a tékákbán. Az elmúlt évek vizsgálatai során azonban felbukkant sok olyan ipari létesítmény, amelyeket ugyan a vállalat vezető szakemberei nem emeltek piederstálra, mégis érdemesek a figyelmünkre, mert valamennyit megvilágíthatnak az „ismeretlen IPARTERV-ből”.

Mielőtt sorra vennénk (természetesen a teljesség igénye nélkül) ezeket az épületeket, röviden át kell tekintenünk a korszak ipari építészetét meghatározó szakmai alapelveket és tendenciákat is. Mindenekelőtt az a mélyreható paradigmaváltás hangsúlyozandó, amely 1957–1958 táján indult, szoros összefüggésben az ekkortájt végbemenő gazdaság- és iparpolitikai változásokkal. A Rákosi-korszak ipari építészetét a helyszíni vasbeton-előregyártás technológiája, illetve az azon alapuló épületszerkezet-tervezési innováció dominálta. A helyszíni vasbeton-előregyártást a feszített ütemű iparfejlesztési program jegyében, illetve a súlyosan eszköz-, anyag- és forráshiányos építőipar lehetőségeihez alkalmazkodva vezették be, tekintettel arra, hogy gyors és takarékos kivitelező munkát biztosított, s elősegítette az építkezések észszerű organizációjához szükséges modulkoordinációt. Ez az építéstechnológia azonban nemcsak építésgazdaságossági, hanem formai-esztétikai szempontból is rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult. A Mátrai Gyula és Gnädig Miklós körül

szerveződő mérnökcsoportokhoz kötődő fejlesztő- és tervezőmunka sikerén felbuzdulva az állami építőipari szervek mindinkább csökkentették – sőt, bizonyos épülettípusok, főleg a nagyszabású üzemi csarnokok terén háttérbe is szorították – az acélszerkezetek és a hagyományos monolitikus építéstechnológiák alkalmazását. A Kádár-rendszer első éveiben fordult a kocka: az építőipar állapotának javulásával és az iparosítási program koncepcióváltásával párhuzamosan a helyszíni vasbeton-előregyártás az 1960-as évek elejére fokozatosan elvesztette korábbi dominanciáját, mind nagyobb szerepet adva a monolitikus technológiák fejlesztésének, illetve az IPARTERV-nél elhelyezkedő Menyhárd István vezette munkacsoportban kidolgozott héjszerkezet-tervezési és -kivitelezési eljárásoknak. Ismét lehetővé vált a gyártócsarnokok tervezése során az acélszerkezetek alkalmazása. Ugyanakkor a helyszíni előregyártás gyakorlatának innovatív ereje és alkalmazkodóképessége nem szűnt meg, így még sok éven át jelentékeny – igaz, a korábbiaknál fokozatosan egyre kisebb – részt képviselt a vállalat mérnöki tevékenységében. Jellemzővé vált, hogy a helyszínen előregyártott épületelemeket más szerkezeti és kivitelezési metódusokkal (monolit vasbetonvázakkal, üzemenben gyártott elemekkel, acélstruktúrákkal stb.) kombinálva alkalmazták – azaz egyre ritkábban alkottak belőlük teljes épületszerkezeteket. Az újabb építőipar-fejlesztési irányelvek hatására az ipari építészetben is kiemelten kezelt feladat lett a tipizált épületszerkezetek üzemi előregyártása (vagyis az ún. univerzális típuscsarnokok bevezetése és a nagyobb gyártelepek építkezései számára kifejlesztett, egységes modulrendszeren alapuló szerkezeti elem-készletek alkalmazása). A gyártástechnológiák egyre gyorsabb elavulásával egyidejűleg növekedett az igény az egyedi flexibilis ipari épület-szerkezetek iránt is, melyek a gyors funkcióváltásokat és gépátsereléseket jelentősebb építőipari beavatkozás nélkül biztosították.⁷

Valamennyi itt felsorolt új tendencia jól szemléltethető az „ismeretlen IPARTERV” munkáival is. A helyszíni előregyártáson alapuló szerkezettervezés és építészeti formálás megváltozását például nemcsak a Dunaújvárosi

7 A szerkezettervezési gyakorlat e fordulatáról lásd SZENDRŐI Jenő: Ipari épülettervezés sajátosságai. *Ipari Építészeti Szemle*, 20. sz. 1961. 3–11; Ruzicska Béla: Hazai alkotások és létrejöttük körülményei. *Magyar Építőipar*, 13. 1964. 3. sz. 157–159; Uő: Az ipari építészet teherviselő és térlezáró szerkezeteinek fejlődése Magyarországon. *Ipari Építészeti Szemle*, 25. sz. 1969. 78–80; EGVED Ferenc: Gondolatok a magyar ipari szerkezettervezés 15 évéről. *Magyar Építőművészet*, 13. 1964. 2. sz. 64–67. Az ipari építészet tervezési elveiben és kivitelezési módszereiben bekövetkezett változásokat építészettörténeti szempontból foglalja össze további szakirodalmi munkák és szövegforrások

alapján: HABA Péter: Szerkezet, technológia, esztétika összefüggései a magyar ipari építészetben 1947–1970. Doktori disszertáció. Budapest, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem–Csonka Pál Doktori Iskola, 2016. 63–70. <https://repozitorium.omikk.bme.hu/handle/10890/5348> (letöltve: 2018. 07. 30.); Uő: Autonomous universality. Attempts at systematization in Hungarian industrial architecture in the early Kádár period. *Architektúra & Urbanizmus*, 48. 2014. 3–4. sz. 178–201; Uő: Nimbusz és identitás. Az IPARTERV tevékenységének recepciója a korai Kádár-korszakban. *Művészettörténeti Értesítő*, 64. 2015. 2. sz. 387–408.

1. **Gerlőczy Gedeon–Szalay János:** *Az Első Magyar Gazdasági Gépgyár csarnoka*, Budapest, 1960–1961
(Modern) (Ipari) Építészetért Alapítvány – IPARTERV Fotóarchívum, No. 4434

2. **Király-Nagy Sándor–Lőke Endre:** *A Tiszamenti Vegyi Művek szuperfoszfát-érlelő csarnoka*, Szolnok, 1962–1966 körül
(Modern) (Ipari) Építészetért Alapítvány – IPARTERV Fotóarchívum, No. 7441

Szalmacellulógyárban épült raktárcsarnokok, a bajai és békéscsabai hűtőházak vagy az óbudai házgyár⁸ rendkívül könnyű, részben áttört elemekből összeállított, s gazdaságosságuk, formai eleganciájuk kapcsán sokat emlegetett szerkezetei tükrözik, hanem az Első Magyar Gazdasági Gépgyár budapesti csarnokának (1. kép) struktúrája is (Gerlőczy Gedeon, Szalay János, 1960–1961). A teljesen rendhagyó szerkezeti konfiguráció új tervezői szemléletre utal: a csúcsára állított háromszöget formázó pillérek szinte tökéletesen tűnően karcsú rácsostartókat és szintén háromszögű felülvilágító-kereteket hordoznak.⁹ Miközben a pályája utolsó szakaszába lépő Gerlőczy másik fontos munkáját, a MAHART óbudai hajójavító csarnokát (Kollár Lajossal, 1958–1960) az IPARTERV kiadványai több alkalommal bemutatták, ezt az épületet – érthetetlen módon – egyáltalán nem.

A vállalat szakemberei az 1960-as évek során időnként nagyfeszítávú héjszerkezetek helyszíni előregyártásával is kísérleteztek. Elsősorban Mátrai Gyula és munkatársai érték el jelentős eredményeket a pécsújhelyi erőmű, a budapesti Ikarus Karosszéria- és Járműgyár, a szintén bu-

dapesti Kábel- és Sodronykötélgépgyár és a berentei Gázszilikáttgyár bőséges mennyiségű szakcikkben ismertetett építkezéseiben, de nevezetessé vált az a dongahéj is, melyet Gnädig Miklós és Kollár Lajos tervezett a budapesti Vörös Csillag Traktorgyár egyik csarnoka számára.¹⁰ Ritkán jelent meg e lenyűgöző látványt nyújtó épületek között a szolnoki Tiszamenti Vegyiművek nem kevésbé izgalmas szuperfoszfát-érlelő csarnoka (2. kép) (Király-Nagy Sándor, Lőke Endre, 1962–1966 körül), melyet a tervezők koszinuszgörbe keresztmetszetű elemek sorával fedtek le, lendületes, hullámvonalú szerkezetet alkotva.¹¹

Az alapanyagukban és építéstechnológiájukban egyaránt vegyes szerkezetű épületek talán legérdekesebb, mégis szinte teljesen feledésbe merült példája a Zagyvapálfalvai Üveggyár hatalmas épületegyüttese (Kovács Tibor, Nabicht Ernő, Szabó István és társaik, 1958–1959).¹² Az üzemi csarnokok monolitikus és helyszínen előregyártott pilléreit acélból készült rácsostartók és felülvilágító-szerkezetek gazdag rajzolatú struktúrái hidalják

8 Az említett épületek alkotói és tervezésük-megépítésük éveit: Dunaújváros – Böhönyey János, Südi Ernő, Takáts Béla és társaik, 1957–1962; Baja és Békéscsaba – Csaba László, Komlóssy István, 1960-as évek eleje, illetve 1962–1966; Óbuda – Szabó Árpád, Borsi Béla, Szirtes György, 1963–1965.

9 Az épület műszaki leírását lásd SZALAY János: Raktárcsarnok az EMAG-ban. *Magyar Építőipar*, 9. 1961. 6. sz. 286–288.

10 Az említett épületek tervezési és építési időpontjai: pécsújhelyi erőmű – 1955–1959; Ikarusz Autóbuszgyár – 1958–1959; Kábel- és Sodronykötélgépgyár – 1960–1962; berentei gázszilikáttgyár – 1961–

1963; Vörös Csillag traktorgyár – 1959–1960 körül.

11 Szerkezettervezési és gyártástechnológiai szempontból ismerteti: Lőke Endre: Feszített héjszerkezetű csarnoktető. *Magyar Építőipar*, 15. 1966. 6. sz. 346–350.

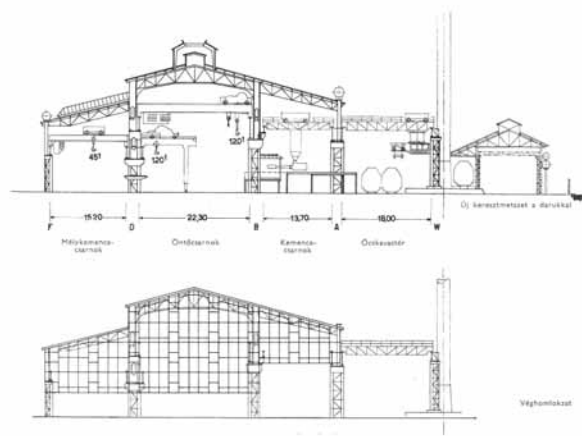
12 Az építészek szerkezettervező-munkatársai: Welsz József, Szontág László, Márton Botond. Az épületegyüttest ismerteti: Kovács Tibor–Szontág László: Új üzemi épületek a Zagyvapálfalvai Üveggyárban. *Magyar Építőipar*, 8. 1959. 4. sz. 229–235. A gyárat az 1960-as évek elejétől (vagyis attól az időszaktól kezdve, amikor Zagyvapálfalvát Salgótarjánhoz csatolták) Salgótarjáni Síküveggyárnak nevezték.

3. Szabó István–Baka Endre–Márton Botond: A Zagyvapálfalvai Üveggyár generátorháza előregyártott homlokzati panelszerkezettel, 1958–1959 (Modern) (Ipari) Építészetért Alapítvány – IPARTERV Fotóarchívum, No. 5341

át. A háromszintes, teljes egészében előregyártott szerkezetű generátorház oldalfalai a gyártástechnológiát szolgáló nyílásokkal áttört, játékos mértani plasztikával élénkített vasbeton panelekből állnak (3. kép). A gyár az acél- és vasbeton elemek kombinációjára alapozódó épületszerkezeteknek abba a hosszú sorába illeszkedik, melyet a Ferroglobus Vassfélgymű Értékesítő Vállalat budapesti vasraktára, a dunaiúvárosi Dunai Papírgyár gépterme, az Erőmű Javító és Karbantartó Vállalat budapesti csarnoka, vagy az ekkortájt épült három nagy-erőmű (Ajka, Oroszlány, Budapest-Kőbánya) fémjelez.¹³ A generátorház homlokzata a korai Kádár-korszak nagy kísérletező kedvről tanúskodó egyedi panelkonstrukciónak fontos példája, mely rámutat arra, hogy ekkoriban az ipari építészeti szerkezetek előregyártásában még sok lehetőség volt az esztétikai szempontból autonóm rendszerek kialakítására.

A népszerűsítő építészeti kiadványok nagy propagandát fejtettek ki a tisztán acélszerkezetű ipari csar-

4. Marosi István–Papp Béla: Az Ózdi Kohászati Üzemek martinműve, keresztmetszet és homlokzati rajz, 1960–1961 körül Ipari Építészeti Szemle, 19. 1960. 14.

nokok széleskörű megismerése érdekében – alighanem kivitelezés-technológiai újszerűségük okán és az építőanyagot szolgáltató hazai acélgyártó bázis nagy fejlődését szemléltetendő. A Dunai Vasmű hideg- és meleghengerművének korábban soha nem látott méretű acélkonstrukcióját, vagy a nyergesújfalui Eternit Művek csarnokának és a Magyar Hajó- és Darugyár angyal földi kazángyártó épületének szinte hálószerűen könnyed shed-szerkezetét ábrázoló hatásos fényképek az iparfejlesztés eredményeit bemutató cikkek, könyvek visszatérő illusztrációi voltak.¹⁴ Eppen ilyen kiemelkedő jelentőségű, noha gyártástechnológiai kötöttségei miatt kevésbé egységes formavilágú – s ekképp ritkábban bizonyult alkalmasnak a látványos reprezentációra – az Ózdi Kohászati Üzemek martinműve (4. kép) (Marosi István, Papp Béla, 1960–1961 körül) és a Magyar Hajó- és Darugyár óbudai (hajógyári-szigeti) telepén épült ún. szekciócsarnok (Rácz György, Korda János, Kovács László, 1966–1970).¹⁵

13 Az említett épületek alkotói és tervezésük-megépítésük éveit: Dunaiúváros – Rácz György, Czuppon Éva, Takátsy Béla és munkatársai, 1964–1966; Budapest – Székely Károly, Nagy József, 1965 körül; Ajka – Vörösmarty Kálmán, Nagy József, 1955–1960; Oroszlány – Bereczky László, Pomogáts József, Péry Vilmos, Ugrai Miklós et al. 1959–1960; Budapest-Kőbánya – Resatko Endre, Völgyes Frigyes, Szűcs Sándor, 1958–1960.

14 Az említett épületek tervezői: Dunai Vasmű, meleghengermű – Pásztor Viktor, Springer Antal, Nagy József és munkatársai, valamint a Kohó és Gépipari Minisztérium Tervező Irodái (KGMTI) Vasszerkezeti Osztálya (a tervezőket név szerint lásd a következő

alfejezetben); Dunai Vasmű, hideghengermű – Pásztor Viktor, Balázs János, Szvath György és munkatársai, valamint a KGMTI Vasszerkezeti Osztálya (a tervezőket név szerint lásd a következő alfejezetben); Nyergesújfalu – L. Márfa Rozália, Márton Botond, 1960–1962; Angyal föld – Szluha Márton, Papp Béla, 1960–1964 körül.

15 Az acélszerkezeteket bemutatja: Marosi István: Ózdi martinmű acélvázcsarnokszerkezete. Ipari Építészeti Szemle, 19. sz. 1961. 11–17; Könnyűszerkezet. Szerk. ORBÁN József. Budapest, IPARTERV, 1974; INOKAI János: Gépipar. In: Nagyipari létesítmények 1945–1975. Szerk. SZABÓ János. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1975. 48–50.

5. Vellay István–Nagy József–Blázi János: A Zsolcai Épütelelemgyár üzemi csarnoka, 1961–1963 (Modern) (Ipari) Építészetért Alapítvány – IPARTERV Fotóarchívum, No. 6928

6. A Kismotor és Gépgyár szerelőcsarnoka, Budapest, IPARTERV, 1960 körül (Modern) (Ipari) Építészetért Alapítvány – IPARTERV Fotóarchívum, No. 5384

Az 1960 körüli években épült monolit héjszerkezetű gyártócsarnokok elsősorban a Menyhárd István és Semsey Lajos által kidolgozott, forradalmian új építéstechnológiájuk és formai virtuozitásuk miatt érdemelték ki az építész- és építőmérnök-szakma kitüntetett figyelmét. A Székesfehérvári Könnyűfémű és a Csepel Vas- és Fémművek számára épült csarnokok építkezéseinek speciális mozgóállványokat és többszörösen felhasználható zsaluzatokat alkalmaztak, melyek az egyes héjelemek folytatólagos, szinte szériagyártás-szerű kivitelezését tette lehetővé, rendkívüli mértékben meggyorsítva a munkát, megtakarítva az építőanyagot.¹⁶ Természetesen voltak, akik igyekeztek Menyhárdék tapasztalatait felhasználni, illetve módszerüket valamilyen módon követni vagy a saját céljaikra átvitelmezni, ám munkáik – talán mert személyüket nem övezte olyan fényes szakmai nimbusz, mint Menyhárdét – mégsem gazdagíthatták az ipari építészet kánonját. A Zsolcai Épütelelemgyár (5. kép) (Vellay István, Nagy József, Blázi János, 1961–1963) négyhajós csarnokának keresztirányú dongahéjait acél rácsostartókból készített zsaluzattartó szerkezettel építették meg, melyet az épület darugerendái segítségével lehetett mozgat-

ni.¹⁷ A héjszerkezeten kialakított nyílások a legkevésbé sem zavarják meg a csarnok egyöntetű formavilágát – sőt, inkább hangsúlyozzák azt: a héjakba épített üveg-beton mezők és a pillérek között hosszirányban húzódó – felülvilágítóként is működő – szellőzők finoman belesimulnak a szerkezet ívelő formáiba. Míg ezt az épületet néhány szűk szakmai körben terjesztett cikk rögzítette a számunkra, addig a légymányosi Kismotor és Gépgyár egyik derűs hangulatú, magas színvonalú héjszerkezet-tervezési megoldásokat mutató csarnokát (6. kép) – mai ismereteink szerint – teljesen elfeledte a szakirodalom. Az épületet csehsüvegboltozat alakú héjszerkezetek fedik, melyek között síklemezekkel kialakított bevilágító sávok húzódnak. A lefedőszerkezetet ék alakban felfelé szélesedő, gombafejezetszerű elemekkel lezárt pillérek hordozzák. Az egymást keresztező bevilágító sávok egyenletes rasztere, a közük illeszkedő héjak „ívrítusa” és a lunettákban beömlő bőséges fény gazdag – egy ipari épület esetében talán túlságosan is gazdag – látványélményt nyújt.¹⁸

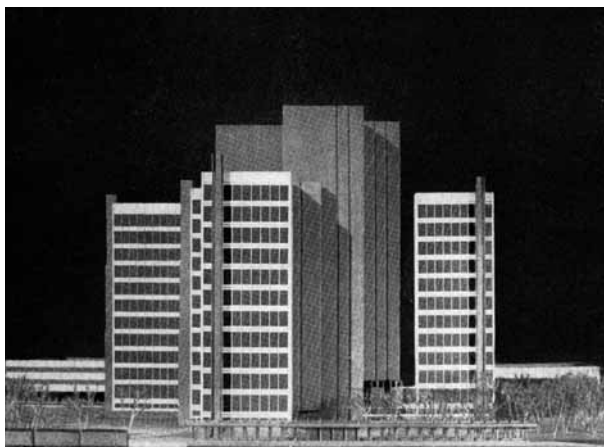
A gép-, műszer-, élelmiszer- és vegyipar (különösen a gyógyszeripar) rendkívül változékony és mind nagyobb fokon automatizálódó gyártástechnológiai rendszerei

16 Az említett épületek alkotói és tervezésük-megépítésük éveit: Székesfehérvár – Menyhárd István, Farkas István, Semsey Lajos és munkatársai, 1958–1960; Csepel – Semsey Lajos, Menyhárd István, Bánszky Balázs, Reisch Róbert, Horváth Csongor, 1960-as évek első fele.

17 Blázi János: A zsolcai elemgyár csarnokszerkezete. *Műszaki Tervezés*,

2. 1962. 4. sz. 4–6; dr. MENYHÁRD István: *Héjszerkezetek számítása és szerkesztése*. Budapest, Műszaki Kiadó, 1966. 382–384.

18 A kutatás jelen állása szerint az épület elsősorban fotódokumentáció és helyszíni szemle alapján vizsgálható: *Magyar Ipari Építészetért Alapítvány – IPARTERV Fotóarchívum*, No. 5379–5384.

7. **Gulyás Zoltán–Szendrői Jenő:** A debreceni Biogal Gyógyszergyár kiserelőüzemének terve, 1962–1963
SZENDRŐI 1965 (ld. 19. j.) 151.

8. **Bokor Mihály–Kovács Tibor–Heffer János–Steiner Imre:**
A Mechanikai Mérőműszergyár üzemi csarnokának részlete,
Szekszárd, 1961-től
(Modern) (Ipari) Építészeti Alapítvány – IPARTERV Fotóarchívum,
No. 7105

száma az 1960 körüli időszaktól egyre kevésbé felelt meg a Rákosi-korszak tökéletesen testreszabott – vagyis az adott termelési szisztémához precízen és általában meglehetősen mereven hozzáigazított – építészeti szerkezetek. Ezeknek a létesítményeknek immár a lehető legrugalmasabb konstrukcióvá kellett válniuk, melyekben a gyártóberendezések és az építészeti szerkezetek közötti fizikai kapcsolat a lehető legkövetlenebb, és amelyek jelentősebb átépítések nélkül lehetővé teszik a technológiai rendszerek átalakítását. A tervezők a cél elérése érdekében többféle szakmai stratégiát dolgoztak ki. Készültek olyan épületek, melyek a fix makrostruktúrán belül változtatható mikrostruktúrákkal (mozgatható-eltávolítható szerkezeti elemekkel) és univerzális megoldású gépészeti-energetikai hálózattal rendelkeznek.¹⁹ Ezt a rendszert a már-már IPARTERV-szimbólumként emlegetett budapesti BeIoianisz Híradástechnikai Gyár (BHG) Arnóth Lajos, Szendrői Jenő és Pozsgai Lajos tervei szerint megvalósult üzemi főépülete (1961–1964) és a szentesi Kontakta

Alkatrészgyár szintén Arnóth vezetésével készült csarnoka (1965–1968) testesítette meg, de számos további fontos épület is követte. A Gamma Művek budapesti finommechanikai épülete (Juhász Jenő, Pozsgai Lajos, 1965–1970) ugyan esztétikai szempontból nem éri el a BHG színvonalát, de funkcionális és szerkezeti értelemben mégis annak méltó utódja.²⁰ Maga Arnóth is folytatta a BHG-ban kialakított szisztémát későbbi – valószínűleg soha nem publikált – terveiben.²¹ A debreceni Biogal Gyógyszergyár kiserelőüzeme számára készült, de végül nem megvalósított tervek (7. kép) (Gulyás Zoltán és Szendrői Jenő, 1962–1963; Csics Miklós, ifj. Janáky István, Lőke Endre, 1965–1967 körül) a teljesen egységes modulhálón alapuló tartószerkezethez precízen idomuló, rugalmasan átalakítható térelválasztó- és álmennyezet-szisztémát javasoltak – a rendszerelvű tervezés legjobb nemzetközi példáival is összevethető komplexitással és formai színvonallal.²²

Az építőipari üzemekben előregyártott univerzális típuscsarnokok szintén a flexibilitás iránti igényt igye-

19 A gyártástechnológiai rendszerek gyorsuló elavulása és az automatizáció által okozott tervezésmódszerbeli változásokat számos szövegforrás világítja meg. Csak néhány példa: BAJNAV László: Több-célú üzemi épületek tervezési irányelvei. *Ipari Építészeti Szemle*, 22. sz. 1964. 32–36; BÖHÖNYEV János: Földszintes ipari csarnokrendszerek. *Magyar Építőipar*, 13. 1964. 12. sz. 752, 760, 771; SZENDRŐI Jenő: *Ipari építészetiünk*. Budapest, Műszaki Kiadó, 1965. 23; Korszerű ipari építészeti irányzatok. Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság 483/1963 számú „Ipari építkezéseink műszaki fejlesztési irányai” című tanulmánya alapján. Budapest, IPARTERV, 1965. 34–36; ARNÓTH Lajos: Az automatizálás és az

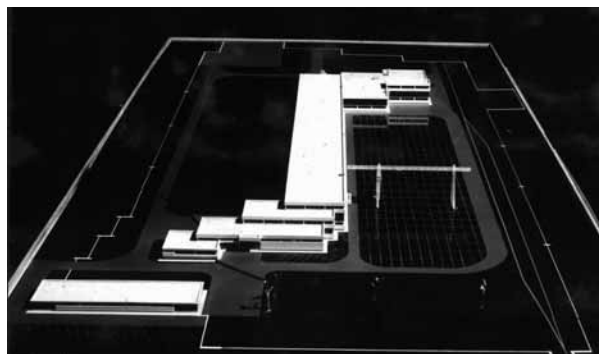
ipari építészet. *Magyar Építőipar*, 17. 1968. 10. sz. 612–617. A jelenséget építészettörténeti összefüggésben elemzi: HABA 2016 (ld. 7. j.) 87–96.

20 JUHÁSZ Jenő: Ötszintes finommechanikai üzemi épület. *Ipari Építészeti Szemle*, 26. sz. 1972. 22–23.

21 Erre engednek következtetni az Arnóth Lajos hagyatékában fennmaradt dokumentációk. A hagyaték kutatása folyamatban van.

22 Sz. J.: Gyógyszergyár, Debrecen. *Magyar Építőművészet*, 12. 1963. 2–3; ifj. JANÁKY István: Biogal Központi Gyógyszerkiserelő üzem laboratóriuma. *Ipari Építészeti Szemle*, 24. sz. 1967. 50–53.

keztek kielégíteni, de fordított értelemben. Ezek az épületek nagyrészt merev szerkezetet képeztek, ám mégis utat engedtek a rendeltetésbeli változásoknak, minthogy építészeti, gépészeti és szállítási rendszereik nagyrészt függetlenek maradhattak a bennük elhelyezett konkrét gyártástechnológiai struktúráktól, illetve kellően általános méretrendűek és elrendezésűek voltak ahhoz, hogy sokféle ipari funkció számára optimálisak legyenek. Noha az IPARTERV az első ilyen típus-csarnok-szerkezetet (tervezők: Bajnay László, Gnädig Miklós, 1960–1961) sokat méltatta, a sikeres adaptációk nem váltak széles körben ismertté – nyilván azért, mert a szakma egyre táguló körei a típustervek és előregyártott szerkezetek alkalmazását az építészei autonómia feladásával azonosították.²³ Vitathatatlan, hogy a szakpolitikai előírások nyomán egyre nagyobb tömegben épülő típusszerkezetek jelentős mértékben korlátozták a tervezők szabadságát az ipari építészetben, de nem állítható, hogy ezek az építési rendszerek ne adtak volna módot funkcionális és esztétikai értelemben egyaránt jó minőségű épületek megalkotására – még akkor is, ha különleges, egyedi elgondolások megvalósítására valóban csak ritkán és korlátozottan nyílt út. Ezt tanúsítja a Szekszárdi Mechanikai Mérőműszergyár (8. kép) (Bokor Mihály, Kovács Tibor, Heffer János, Steiner Imre, terv: 1961) és a Medicor Művek debreceni Orvosi Műszergyára (Csics Miklós, Kollár Lajos, 1962–1963 körül), melyek – tekintettel arra, hogy a nevezett típusszerkezet első adaptációi közé tartoznak – még számos műszaki hiányossággal terhesek, funkcionális rendszerük, tömegkompozíciójuk és részletviláguk meglepően finom, egységes és kiegyensúlyozott, jó példát nyújtva a későbbi „típusépítési” gyakorlat számára.²⁴ Az 1960-as évek közepén és második felében bevezetett további típusszerkezetek az ipari építészet fokozódó sematizálódásához vezettek, de még 1970 táján is viszonylag sok olyan létesítményt találunk, melyek tervezői – a kötött rendszer kínálta lehetőségeket maximálisan kihasználva – oldott, változatos tömegkompozíciókat, illetve a gyártástechnológiai és emberi szempontokhoz egyaránt érzékenyen igazodó térrendszert mutatnak. A legfontosabb példák közé tartozik a méltatlanul ritkán emlegetett Nyékládházi Mezőgazdasági

9. **Ramocsai István–Farkas Endréné:** A Nyékládházi Mezőgazdasági Épületelemgyár makettje, 1970 körül (Modern) (Ipari) Építészetért Alapítvány – IPARTERV Fotóarchívum, No. 10295

sági Épütelelemgyár (9. kép) (Ramocsai István, Farkas Endréné, 1970 körül) lépcsőzetes tömegelrendezésével és a Magyar Kábelművek balassagyarmati gyáregysége (10. kép) (Elekes Keve István, Korda János, Takátsy Béla és munkatársaik, 1969-től) a formailag szinte semlegesnek mondható típuscsarnok és a dinamikus tagolású szociális épület közötti érdekes összjátékkal.²⁵ A Pécsi Bőrgyár krómcserző üzeme (11. kép) (Orbán József, Ramocsai István, H. Soós Györgyi és munkatársaik, 1964–1967) a korszak egyszerre jellemző és rendhagyó műve: a típuscsarnok fölé emelkedő magas épületrész hatalmas méretű, több szinten átvonuló gépsorokat rejt magában, a tömegforma mégis teljesen tiszta és fegyelmezett. A komplexum az 1960-as évek ipari építészetében minduntalan emlegetett „tömbösítés” (vagyis a gyártás összes technológiai szakaszát, segédüzemét és szociális funkcióját egyetlen építészeti egységbe rendező tervezés) jellemző példája, amely ezúttal nem tette valamiféle furcsa építészeti „öszvérré” a létesítményt, hanem éppenséggel segített az egyszerű, jól áttekinthető kompozíció megformálásában. A monumentális hatású összképet a szalagablakok és profilüveg sávok mozgalmas ritmusa teszi egyedivé, ráirányítva a figyelmünket arra, hogy a korszak szerény választékú szakipari típustermekeivel is lehetett az évről évre egyre szűkülő átlagból kiemelkedő ipari épületeket létrehozni.²⁶

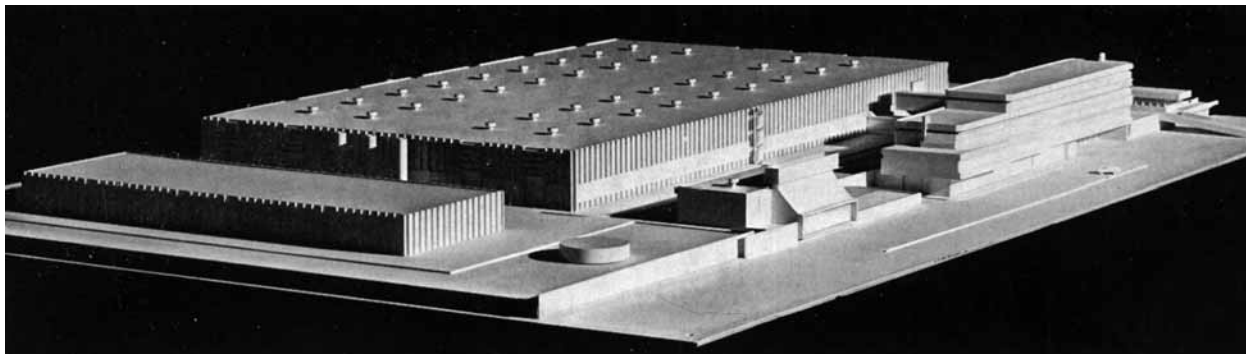
23 A típusszerkezetet ismerteti: BAJNAY László–SZENDRŐI Jenő: Ipari építészeti típustervek. *Magyar Építőipar*, 8. 1961. 8. sz. 353–354; *Univerzális daruzatlan üzemi épület* (pillérállás 9,00×9,00 méter). Tervezési Tájékoztató–IPARTERV. 1961. augusztus.

24 Az épületek műszaki leírásait lásd BOKOR Mihály: Szekszárdi Mechanikai Mérőműszergyár. *Műszaki Tervezés*, 4. 1964. 10. sz. 1–4; CSICS Miklós: Megvalósult hazai típusépítmények. *Magyar Építőipar*, 13.

1964. 12. sz. 723–733.

25 A két épület műszaki leírásai: RAMOCSAI István: Nyékládházi Mezőgazdasági Épütelelemgyár (Istállógyár) „Mezőpanel”. *Ipari Építészeti Szemle*, 26. sz. 1972. 31–33; ELEKES Keve István: Kábelművek gyára. *Ipari Építészeti Szemle*, 25. sz. 1969. 49–51.

26 ORBÁN József–SCHULTEISZ Imre: Bőrgyár krómcs és színező üzem. *Műszaki Tervezés*, 8. 1968. 4. sz. 1–4.

10. Elekes Keve István–Korda János–Takátsy Béla és munkatársaik: A Magyar Kábelművek balassagyarmati gyáregységének makettje, 1969-től
Ipari Építészeti Szemle, 25. 1969. 49.

Ugyanezzel szembesít – talán még meggyőzőbb erővel – a Beremendi Cementgyár raktár- és karbantartóüzemi csarnoka (12–13. kép) (Rácz Endre, Borsi Béla, Hidvégi Zoltán, Massányi Tibor, 1968–1971), melynek T keresztmetszetű típustöveleleit közel azonos keresztmetszetű, teherhordó falpanelek támasztják alá. Az épület szerkezeti esztétikája – az elemek nagyvonalú egyöntetűségén és finom részletein túl – főként a falpanelek szellemes formajátékában bontakozik ki. A panelsorok minden negyedik tagja – a többivel ellentétben – bordájával a belső tér felé néz, hogy alátámasztó elemet képezhessen a tetőszellőztető-szerkezeteknek.²⁷

Nem illeszkednek az ipari építészet e nagy vonulataiba, sajátos szerkezeti megoldásaik és formaviláguk kapcsán mégis érdemes kitérni azokra az épületekre, melyekben a gigantikus – sok esetben önmagukban is épületnyi méretű – gépek és az azokat körbefogó építészeti szerkezetek teljesen összefonódnak. Ezek az épületek – nem annyira tervezőik tudatos formálási elvei okán, mint inkább sajátos természetükből eredően – a modernizmus hőskorának „gépi esztétikáját”, a konstruktivizmus és a futurizmus utópisztikus építészeti vízióit idézik vissza és a high-tech építészet „kifordított” (a technológiai berendezéseket a homlokzat megformáláshoz felhasználó) kompozícióit vetíti előre. A korszak első építészettörténeti összefoglalásai nem véletlenül méltatták több alkalommal is az egyik legnevezetesebb példát, a Hejőcsabai Cement- és Mészmű aknakemence-épületét (Balázs György, Borsi Béla,

1963–1965). Hasonlóan extravagáns és a gépi formák sokszor bizarr alakzatait felvállaló formálás jellemzi a Tatabányai Cement- és Mészművekben létesített kemenceépületet (Pusztai Éva, Hollai István, 1960-as évek első fele), a fehérgyarmati téglagyár kazánházát (14. kép) (Ramocsai István, Langi László, 1966–1968) és a nyergesújfalu Magyar Viscosagyár polimerizáló és regeneráló üzemét (15. kép) (Almstaier Ottó, Borsi Gyula, Kovách Ervin, 1969–1972).²⁸ Az első mű a hejőcsabai épületnél sokkal kevésbé kiértelmezett kompozíciót mutat, de különös lépték- és szerkezetváltásaival mégis emlékeztetése válik, a második a hazai ipari építészetben teljesen szokatlan expresszionisztikus „szertelenségével” kelt feltűnést, az utolsó pedig – a futurisztikus hangulatú metropolisz-víziókra emlékeztetve – felszakadt homlokzatú felhőkarcolók és tekergőző csövekkel átszőtt, high-tech „épületgépek” sorának tűnik.

Ipari építészet az IPARTERV-en kívül

Miként arról a bevezetésben már szó esett, az 1950-es végétől a technológiai tervezővállalatok is bekapcsolódtak az ipari beruházások építészeti munkálataiba. Ez az új tevékenységekör az ipari létesítmények teljes körű megtervezését jelentette, melyek – áttörve a vállalatok eredeti profilját – a gyártástechnológiai rendszerek kialakításán, illetve a beruházások generál-

27 Rácz Endre–Böjthe Tamás: Beremendi Cementgyár. *Ipari Építészeti Szemle*, 27. sz. 1973. 10–11.

28 Sz. Pusztai Éva: Tatabányai Cement- és Mészművek aknakemencés

mészüzeme. *Ipari Építészeti Szemle*, 19. 1961. 69–69; R. I.: Téglagyár kazánháza, Fehérgyarmat. *Magyar Építőművészet*, 19. 1970. 6. sz. 36–37; A. O.: Magyar Viscosagyár – Poliakrilnitril Szállüzem, Nyergesújfalu. *Magyar Építőművészet*, 23. 1974. 2. sz. 26–29.

11. **Orbán József–Ramocsai István–H. Soós Györgyi és munkatársaik:** A Pécsi Bőrgyár krómcserző üze­me, 1964–1967
SZABÓ 1975 (ld. 15. j.) 112.

tervezésén túl a gyártelepek beépítési struktúrájára, valamint az üzemi és szociális épületek megalkotására is kiterjedtek. A komplex tervezési megbízások a tervezőirodák szakemberállományának jelentős bővítését követelték meg, viszont sok előnnyel jártak, hiszen nem volt szükség a hosszadalmas és gyakorta szakmai konfliktusokkal terhelt „vállalatközi” (többnyire az IPARTERV-vel lefolytatandó) tervezgettetésekre. A technológiai tervezők és az építések szempontjai „házon belül”, sőt, akár egyazon munkacsoport tagjai között – vagyis gyorsabban és hatékonyabban – összehangolhatók voltak. Mindazonáltal a technológiai tervezőirodák nagyrészt csak alkalmanként vagy egy-egy speciális épülettípusra korlátozva kaptak építészeti feladatokat, így ritkán volt lehetőségük arra, hogy hosszú időn át egységes tervezési elvrendszerek vagy épületszerkezet-fejlesztési koncepciók alapján dolgozzanak. Munkáik tehát nem alkotnak olyan szorosan összefüggő „épületfűzért”, s talán nem is annyira innovatívak és látványosak, mint az IPARTERV-éi. Ez azonban semmit nem von le ipari építészeti tevékenységük értékéből – abból az értékből, melyet az IPARTERV hangos sikerei újra és újra „láthatatlanná” tettek. Elkerülve annak látszatát, hogy a technológiai tervezőirodák építészeti tevékenységének bemutatása valamiféle bizonytalan hitelű minőségi mérce alapján történik, az alábbi sorrend – hozzávetőlegesen – az egyes iparágak 1960-as évekbeli gazdaságpolitikai jelentőségét és az egyes iparágak közötti összefüggések logikáját követi. Mindazonáltal az elemzés menetét, illetve az alfejezet egész felépítését jelenlegi ismer-

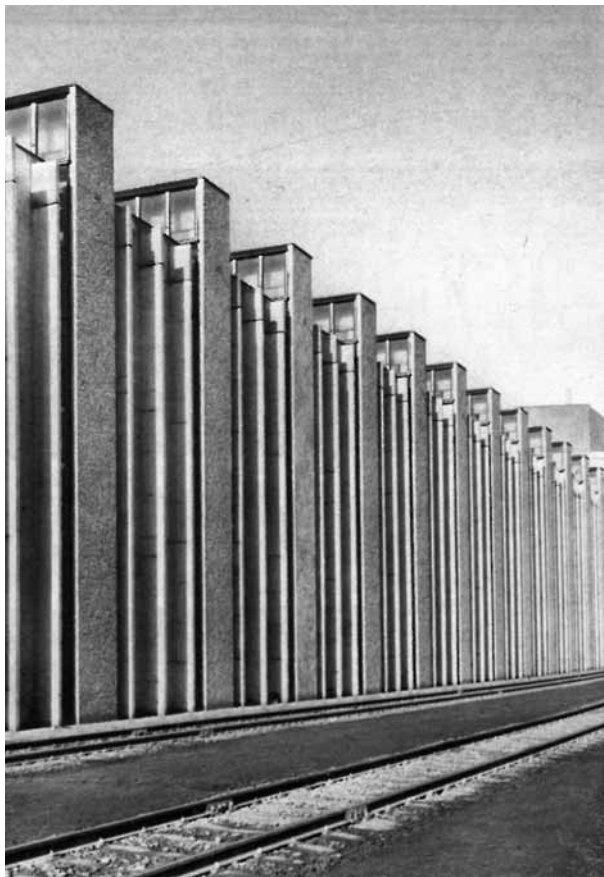
12. **Rácz Endre–Borsi Béla–Hidvégi Zoltán–Massányi Tibor:** A Beremendi Cementgyár raktár- és karbantartóüzemi csarnoka, 1968–1971
(Modern) (Ipari) Építészetiért Alapítvány – IPARTERV Fotóarchívum, No. 10604

teink és adatbázisaink – remélhetően csupán ideiglenes – szórványossága, töredékessége is befolyásolta.

Mi sem szemlélteti ezt jobban, mint a legnagyobb erővel fejlesztett kohászati és gépipari ágazatok technológiai tervezéséért felelős – s ekképp elsőként említendő – intézmény, a Kohó- és Gépipari Minisztérium Tervező Irodái (KGMTI) építészeti tevékenységével kapcsolatos adathiányok hosszú sora. A KGMTI épülettervezési munkáinak feltérképezéséhez még hosszadalmas alapkutatásokra (a vonatkozó levéltári állagok, vállalati kiadványok, dokumentumok feltárására és elemzésére) van szükség. A történeti munkát az is nehezíti, hogy a KGMTI a *Modern Építészeti Lexikon*ból (1978) és *A magyar tervezőirodák története* című (2001) kötetből egyaránt kimaradt.²⁹ Mindenesetre annyi biztosan állítható, hogy – miközben a kohászati és gépészeti fejlesztőprogramokhoz kapcsolódó legjelentősebb építészeti projekteket nagyrészt az IPARTERV vezette a KGMTI technológiai tervei alapján –, maga a KGMTI az 1960-as évek során változó mértékben ugyan, de mindvégig hozzájárult a korszak nagy horderejű nehézipari beruházásainak építészeti-konstruktóri munkálataihoz. Ezek sorából az acélgyárakban épült nagyszabású csarnokok emelendők ki. A Dunai Vasmű két gigantikus

29 Az előbbi Kubinszky Mihály szerkesztésében jelent meg a Műszaki Könyvkiadónál, az utóbbit Schéry János főszerkesztésében az

Építésügyi Tájékoztatói Központ publikálta.

13. **Rácz Endre–Borsi Béla–Hidvégi Zoltán–Massányi Tibor:**
A Beremendi Cementgyár raktár- és karbantartóüzemi csarnoka,
1968–1971
SZABÓ 1975 (ld. 15. j.) 253.

épülete, a háromhajós meleg- és az öthajós, 550 méter hosszú (!) hideghengermű acélszerkezetét a KGMTI mérnökei tervezték az IPARTERV építészével együttműködve (1955–1960 és 1960–1963, szerkezettervezők az előbbi esetében: Szirmai Ferenc, Szántó Józsefné, Ötvös Imre; az utóbbi esetében: Ötvös Imre, Szirmai Ferenc, Furmann Ferenc).³⁰ Tekintettel arra, hogy ezek a létesítmények a korai Kádár-korszakban új lendületet kapó acélszerkezetes ipari építés lenyűgöző szimbólumai voltak, az építészeti szaksajtó több alkalommal is nagy terjedelemben számolt be róluk. Sokkal keveseb-

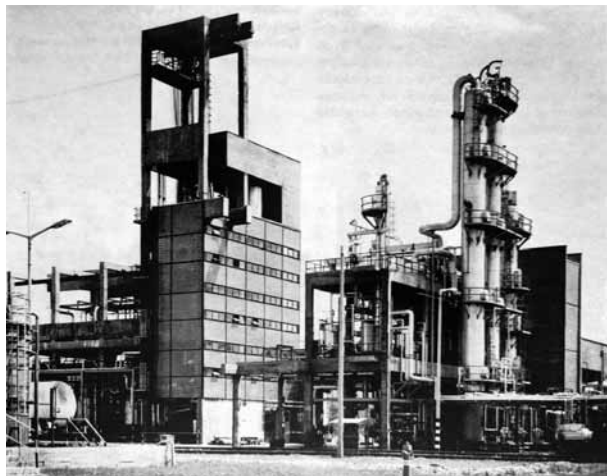
30 Az IPARTERV tervezőit az előző alfejezetben közöltük. Az épületek műszaki leírásai: PÁSZTOR Viktor: Dunai Vasmű megleghengerműve. *Ipari Építészeti Szemle*, 19. sz. 1961. 1–10; P. V.: Dunai Vasmű Hideghengerműve. *Magyar Építőművészet*, 13. 1964. 2. sz. 50–52.

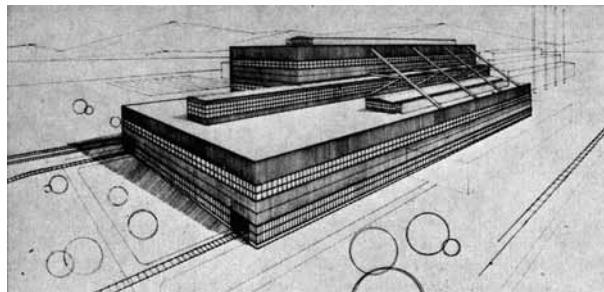
14. **Ramocsai István–Langi László:** A fűtőgyarmati téglagyár kazánháza, 1966–1968
(Modern) (Ipari) Építészetért Alapítvány – IPARTERV Fotóarchívum, No. 9644

bet olvashatni a diósgyőri Lenin Kohászati Művek és az Ózdi Kohászati Üzemek több ütemben zajló, gigantikus méretű – az IPARTERV számára is hosszú időn át sok feladatot adó – rekonstrukciója és bővítése során épült acél- és vasbeton szerkezetű építmények hosszú soráról. A diósgyőri gyár ún. húzó-hőkezelő csarnokának és nemesacél-finomhengerművének a dunaiújrósi épületekéhez hasonló léptékű acélszerkezeteit a KGMTI-nél rajzolták (feltehetően az IPARTERV építészének közreműködésével), de a pontos tervezői listák egyelőre még nem ismertek.³¹ A Dunai Vasmű ún. folyamatos acélöntőművét (16. kép) az ország egyik legmagasabb – akár az Erzsébet híd pülőnjait is magába fogadni képes! – és legnagyobb terhelésű csarnokaként

31 Az épületek rövid műszaki leírásai: KORDA János: Acélszerkezetek alkalmazása ipari épületekben. *Magyar Építőipar*, 17. 1968. 10. sz. 655; dr. POZSGAI Lajos: Korszerűségi törekvések a hazai acélszerkezet építésben. *Magyar Építőipar*, 20. 1971. 7. sz. 377.

15. **Almstaier Ottó–Borsi Gyula–Kovács Ervin:** *A Magyar Viscosagár polimerizáló és regenerálóüzeme, Nyergesújfalú, 1969–1972 Magyar Építőművészet, 23. 1974. 2. sz. 26.*

16. **Palágyi Pál–Pethő Lenke–Kakasy Árpád–Czabafi Lajos és munkatársaik:** *A Dunai Vasmű ún. folyamatos acélöntőművének tömeg- és szerkezeti vázlata, 1960-as évek vége Műszaki Tervezés, 10. 1970. 12. sz. 30.*

tervezte meg a KGMTI (Palágyi Pál, Pethő Lenke, Kakasy Árpád, Czabafi Lajos és munkatársaik, terv: 1960-as évek vége), különleges, külső támszerkezeteken alapuló statikai rendszerben, összetett épületfizikai követelményekhez igazodóan.³² Az 1970-es években is folytatódó diósgyőri és dunaújvárosi építkezések az ún. könnyű acélszerkezetes építés hazai bevezetésének fontos állomásait jelentik innovatív mérnöki megoldásaikkal. Minden bizonnyal jelentős szerepet viselt a két gyár fejlesztésének tervezésében-kivitelezésében a KGMTI-nél 1952 és 1968 között dolgozó Szakállós György és az általa vezetett mérnökcsoporthoz.³³ A hazai technikatörténet meghatározó műveként számon tartott ózdi IV. számú kohó létesítéséhez kapcsolódó építészeti munkálatokban Szakállós partnerei Cseresnyés Imre és Taslár Tibor voltak. Az 1960-as évek elején kivitelezett épületrészek elsősorban a kohóüzem kiszolgáló funkcióit látják el, s ekképp erősen technológiai jellegűek.³⁴ A KGMTI tervezőcsoportjai számára legfőképpen a sa-jókeresztúri Borsodi Ércelőkészítő Mű (17–18. kép) (vezető tervezők: Bánszky Balázs, Horváth László, Zádor Zoltán, 1963–1969) megalkotása során nyílt lehetőség arra, hogy a szerkezetalkotás, a térszervezés, a telepí-

tés és az építészeti részletformálás terén egyaránt teljes értékű művet hozzon létre. A hatalmas, több mint húsz nagyobb épületből és számos kisebb technológiai műtárgyból álló együttes létrehozásában az IPARTERV, az Út-, Vasúttervező Vállalat (UVATERV) és a MÁV Tervező Intézet (MÁVTI) is részt vett néhány szociális, segédüzemi és mélyépítő-mérnöki létesítmény megtervezésével. A felettebb látványos komplexum nem kerülte el az építészeti szaksajtó figyelmét: a két 40 méteres fesztávú elegyátlagosító csarnok, valamint az ún. darabosító és exhaustor épület impozáns szerkezetei és monumentális gépi struktúrái az építész-szerkesztőket is magukkal ragadták. A csarnokokat az 1960-as évekbeli monolitikus technológiájú ipari építés csúcspontjai közé sorolhatjuk: a teljes egészében gördülőállványzattal készült, 40 méteres fesztávú parabolaívek sorából és a közéjük feszített huzalhálóra rögzített, áttetsző hullámpoliészterből álló építmények hatásos bizonyítékai annak, hogy a szerkezetformák könnyedsége és nagyvonalúsága terén a KGMTI monolitikus szerkezetei könnyedén kiállják a versenyt az IPARTERV virtuóz héjszerkezeteivel is.³⁵ A darabosító és exhaustor épület acél- és vasbeton elemek kombinációjából álló szerkezete egységes modulrendszer szerint tervezett falpanel konstrukciókat hordoz. A tervezők a szerkezetek következetes méretkoordinációjával, az eltérő léptékű épületrészek összefogott, de dinamikus hatású tömegformákba rendezésével és a funkcióváltásokat érzékeltető

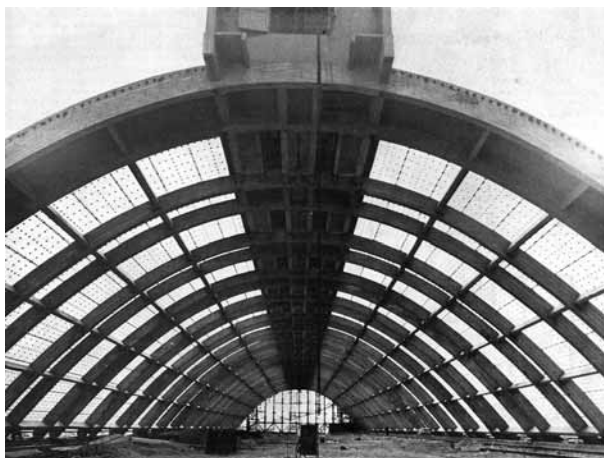
32 KAKASY ÁRPÁD: Dunai Vasmű folyamatos acélöntőművének csarnok-szerkezete. *Műszaki Tervezés*, 10. 1970. 12. sz. 30–31; INOKAI JÁNOS: Kohászat. In: SZABÓ 1975 (ld. 15. j.) 29.

33 Szakállós tevékenységéről: BALÁZS György–BOROSNYÓI Adorján–TÓTH Ernő: *Műgyetemen végzett építőmérnökök és munkásságuk 1943–*

1951. Budapest, Műgyetemi Kiadó, 2007. 87.

34 Az ózdi IV. számú kohó átépítése. *Magyar Építőipar*, 11. 1962. 1. sz. 44.

35 A csarnokszerkezeteket ismerteti: ZÁDOR Z. et al.: Borsodi Ércelőkészítő, Miskolc – Sajókeresztúr. *Magyar Építőművészet*, 19. 1970. 1. sz. 32.

17. **Bánszky Balázs–Horváth László–Zádor Zoltán és munkatársaik:** A Borsodi Ércelőkészítőműű elegyátlagosító csarnoka, Sajókeresztúr, 1963–1969
Magyar Építőművészet, 19. 1970. 1. sz. 33.

18. **Bánszky Balázs–Horváth László–Zádor Zoltán és munkatársaik:** A Borsodi Ércelőkészítőműű ún. darabosító és exhaustor épülete, Sajókeresztúr, 1963–1969
Magyar Építőművészet, 19. 1970. 1. sz. 30.

nyílaskiosztással alakították koherens építészeti struktúrává a téri és formai tekintetben egyaránt rendkívül szerteágazó gyártástechnológiai rendszert magába foglaló épületet.³⁶ A szalagszerűen elnyúló nyílásokkal váltakozó, nagy, zárt panelfelületek „absztrakt” kompozíciója a sok természetes fényt igénylő vagy éppen a külvilág hatásainak kizárását megkövetelő gyártástechnológiai szakaszokat követi, s egyúttal az emberi jelenlét „sávjait” is a homlokzatra rajzolja. Hasonló homlokzatalakítási módszert alkalmaztak a kádári iparpolitika centrumában álló, s ekképp a népszerűsítő sajtóban és a szakirodalomban egyaránt intenzíven kommunikált Tiszai Vegyi Kombinát és a Dunai Szalmacellulózgyár iparterves építései is.³⁷

Az alumíniumipar fejlesztéséhez a kádári gazdaságpolitika éppúgy nagy reményeket fűzött, ahogy a Rákosi-rezsim is: 1957–1958-tól nagyszabású beruházások indultak az alumínium-félgyártmányokat termelő ágazatok fejlesztésére, majd az 1960-as évek közepső harmadától – a szovjet–magyar timföld-alumínium egyezmény megkötését követően – új lendületet vett a timföldgyártás bővítése.³⁸ Az Alumíniumipari Tervező Intézet (ALUTERV) mindkét fejlesztési programban alap-

vető szerepet vállalt – az előbbiben főként technológiai tervezőként, az utóbbiban az építészeti munkálatok vezetőjeként is. Az ajkai és almásfüzitői timföldgyárak új üzemegységei (az előbbi tervezői: Bunyitai Jánosné, Gera Lőrinc, József Dénes, Juhász Péter, Tömösi Károly, 1965–1972) esetében a korábbi telepek hatalmas vasbeton építményeit már túlnyomórészt szabadtéri technológiai rendszerek váltották fel, melyek immár nem vagy csak jóval kisebb mértékben igényelték a termelőberendezéseket teljesen körbezáró, hagyományos építészeti szerkezeteket.³⁹ E radikális műszaki változás következményeként jócskán leszűkült az építészeti tervezés szerepe az új gyáregységek létesítése során: az építész elsősorban egyfajta „rendteremtő” szerepet játszott, ő volt az, aki koordinálta a különféle mérnöki szakterületek képviselőit, aki a technológussal együttműködve megrajzolta a gépek jól áttekinthető, hatékonyan és kényelmesen megközelíthető, egyben a gyártási vonalakhoz is illeszkedő térbeli elrendezését, s aki szükség szerint gondoskodott a különféle készülékhordozó acél- és vasbeton vázak, kisebb-nagyobb zárt helyiségek (vezérlőszobák, szociális épületek, raktárak stb.) megfelelő funkcionális, szerkezeti és formai kialakításáról,

36 Az épület műszaki leírását lásd Uo.

37 A Tiszai Vegyi Kombinát vezető tervezői: Bajnay László, Gnädig Miklós, 1959–1964. A Dunai Szalmacellulózgyár tervezőit az előző alfejezetben közöltük.

38 PETŐ–SZAKÁCS 1985 (ld. 1. j.) 585.

39 Az almásfüzitői timföldgyár 1960-as évek második felében zajló bő-

vítésének tervezőit egyelőre nem ismerjük név szerint. A timföldgyárak szabadtéri technológiai rendszereiről, illetve az ajkai és almásfüzitői üzemek műszaki megoldásairól: FARKAS Ipoly: Alumíniumipar. In: SZABÓ 1975 (ld. 15. j.) 165–174; MARTIN Ferenc: Timföldipar és alumíniumkohászat. In: *Ipartelepek építészete*, V. Szerk. RADOS Kornél. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 301–344.

19. Kádár István–Ozorai Imre: A Budapesti Ipari Vásár alumínium- és vegyipari pavilonja alumínium rudakból összeállított, kupolaszerű szerkezettel, Budapest (Városliget), 1961
MTI Fotóarchívum, FGOBA19630519004

20. Kelecsényi Zoltán–Jankovich Oszkár–Seregi György:
A Budapesti Nemzetközi Vásár alumíniumipari pavilonja, Budapest (Városliget), 1966–1967. Seregi György jóvoltából

illetve a nagy, bonyolult kanyargó gyártóberendezések sajátos látványával való összehangolásáról is. Ezek a létesítmények tehát elsősorban abban az értelemben közelíthetők meg építészeti alkotásokként, ahogy az IPARTERV hejőcsabai, tatabányai, fehérgyarmati vagy nyergesújfalu épületeire fentebb rátekinttünk.

Az ALUTERV építészeti tevékenysége azonban nem merült ki ebben a szerepkörben. A vállalat egyik mérnökcsoportja a timföldgyárfejlesztési programokat megelőző években az alumínium tartószerkezeti anyagként való felhasználásának lehetőségeivel kezdett foglalkozni. Kutatási eredményeiket a városligeti Budapesti Ipari Vásár kiállítási pavilonjaiként 1960–1963-ban megvalósított kísérleti épületekkel szemléltették⁴⁰ (19. kép). A Kádár István, Seregi György, Kelecsényi Zoltán, Ozorai Imre és társaik által tervezett térbeli erőjátékú, alumínium rúdelemekből, illetve szekrénytartókból össze-

hegesztett konstrukciók tanulságai alapján készült a szolnoki Tiszavidéki Vegyiművek nyersfoszfát raktárának 32 méteres fesztávú térrácsszerkezete (Kádár István, Cser Károly, Gaubek József, 1964–1965). Ez az épület formai komplexitásával és lélegzetelállító könnyedségével már-már Konrad Wachsmann megastruktúráit idézte fel – talán ezért is kerülhetett be (egyetlen ALUTERV-épületként) a *Magyar Építőművészet*be és az említett kánongyűjteményekbe.⁴¹ Megjegyzendő, hogy az alumínium tartószerkezeti anyagként való hasznosítása az 1950-es és 1960-as évek során világszerte kurrens kutatási téma volt. Azt, hogy az ALUTERV munkái lépést tartottak e tendenciával, s nem maradtak el a nemzetközi színvonaltól, az említett épületek nyugat-európai publikációi is bizonyítják.⁴²

40 A Budapesti Ipari Vásár alumíniumszerkezetű kiállítási pavilonjai: Alumínium- és vegyipari pavilon – Kádár István, Ozorai Imre, 1961; Idegenforgalmi pavilon – Kádár István, 1963; Francia pavilon – Seregi György, Harcos Ilona, 1963; Szovjet pavilon – Kádár István, Seregi György, Ozorai Imre, 1963. Az ALUTERV szerkesztéskutatói eredményeit összefoglalja és a pavilonokat bemutatja: KÁDÁR István: Alumínium vázú kupolacsarnok a Budapesti Ipari Vásáron. *Magyar Építőipar*, 10. 1961. 11. sz. 524; Uő: Az alumínium mint az építészeti alkotások nagytérlefedő szerkezeteinek anyaga. *Műszaki Tervezés*, 4. 1964. 5. sz. 30–34; SÉREGI György: Teherviselő alumíniumszerkezetek tervezése. In: *Az ALUTERV jubileumi évkönyve 1955–1965*. Szerk. SELMECZI Béla et al. Budapest, Alumíniumipari Tervező Intézet, 1965. 105–111. Az ALUTERV pavilonjait építészettörténeti összefüggésükben elemzi: PÉTER HABA: The Rise of Aluminum. Pavilions by ALUTERV at the Budapest City Park Trade Fair Center. In: *Ephemeral Architecture in Central-Eastern Europe in the 19th and 20th Centuries*. Szerk. MIKLÓS SZÉKELY. Paris, L'Harmattan, 2015. 253–264; Péter

HABA: Pavilion Architecture in Hungary between 1957 and 1970. *Structural Aesthetics, Technological Innovation, Politics. CENTROPA – A Journal of Central European Architecture and Related Arts*. 13. 2013. 1. sz. 64–82.

41 A csarnok műleírását lásd KÁDÁR István: Raktárcsarnok alumínium térbeli rácsszerkezettel. *Műszaki Tervezés*, 6. 1966. 4. sz. 27–29; K. I.: Tiszamenti Vegyiművek térbeli szerkezetű raktárcsarnoka. *Magyar Építőművészet*, 16. 1967. 5. sz. 12–14.

42 A kiállítási pavilonok külföldi publikációi: István KÁDÁR: Skelettkuppelhalle aus geschweißten Aluminiumelementen. *Die Bautechnik*, 40. 1963. 4. sz. 123–127; Ausstellungspavillon in Budapest. *Bauwelt*, 55. 1964. 47–48. sz. 1335; Zygmunt Stanisław MAKOWSKI: A survey of recent three-dimensional structures. *Architectural Design*, 56. 1966. 1. sz. 10–41; György SÉREGI: Neuere Beispiele aus dem Metallbau und Ingenieurbau in Ungarn. *Aluminium – Fachzeitschrift der Deutschen Aluminiumindustrie*, 43. 1967. 5. sz. 300–303.

A kísérleti folyamatban egyetlen – de annál jelentősebb mérnöki újításokat alkalmazó – szerkezet kidolgozásával az IPARTERV is részt vett: a pasaréti teniszcsarnok (Menyhárd István, Papp Béla, Semsey Lajos, 1955–1960) alumínium hullámlemezekből álló, tórusz alakú héja egyszerre anyagtakarékos és felettébb attraktív megoldást jelentett, s ösztönzőleg hatott abban az irányban, hogy a hazai könnyűszerkezetes építésbe az alumíniumot ne csupán burkolatként és héjazatként használják, hanem teherviselő funkciót ellátó konstrukciók anyagaként is bevezessék.⁴³

Ha nem is nemzetközi szinten, de a belföldi porondon szintúgy az ALUTERV legsikeresebb építészeti vonatkozású munkái közé tartozik, egyszersmind az építőipari termékfejlesztés és az alumínium-alkalmazástechnika terén is fontos „design műnek” tekinthető az Aludonga néven ismertté vált gyártmánycsalád (Seregi György, Kelecsényi Zoltán, Jankovich Oszkár, 1964-től). Az alumínium dongahéjakból álló elemrendszer minimum 9, maximum 48 méteres fesztávolságú csarnokterek lefedésére volt alkalmas, s az 1960-as évek végétől számos alkalommal használták fel országszerte.⁴⁴ A bevilágító- és szellőzőszerkezetekkel kiegészíthető, hőszigetelhető, sokféle felmenő szerkezettel összekapcsolható elemkészletet a nehéziparban éppúgy alkalmazták (például az Inotai Alumíniumkombinát húzómű csarnoka, Ürögi József, Seregi György, Jankovich Oszkár, 1968–1969), ahogy különféle mezőgazdasági feldolgozóüzemek, hodályok, terményraktárak és hűtőházak céljára is (például sertéstelepi csarnok, Szakály, Ürögi József, Jankovich Oszkár, 1969–1970; a Debreceni Állami Gazdaság és a Nyírmadai Állami Gazdaság hűtőházai, előbbi: Preisich Katalin, Seregi György, 1968–1969, utóbbi: Ürögi György, 1969–1971). A rendszer multifunkcionalitását és rugalmasságát igazolja, hogy még a Budapesti Nemzetközi Vásár hatalmas üvegfalakkal kialakított alumíniumipari pavilonjaként (20. kép) (Kelecsényi Zoltán, Jankovich Oszkár, Seregi György, 1966–1967) és a budapesti Császár-Komjádi Uszoda mozgatható tetőszerkezeteként is adaptálták – már az 1970-es években.⁴⁵ Az évtized végétől, de különösen az 1970-es évek elejétől az ALUTERV építészeti

tevékenysége meglehetősen kiterjedtté vált, s mindinkább kilépett az alumíniumipari beruházások köréből.

A nehézipari ágazatok fejlesztése során az építőanyag-gyártás bővítése az acél-, alumínium- és gépipari építkezésekhez képest kisebb részt kapott ugyan, ám az 1960-as évek második felétől mégis izgalmas építészeti tervezőmunkák terepévé vált – a korszak számos fontos tendenciáját magába sűrítve. A beruházások mérnöki feladatainak elvégzésében a Szilikátipari Központi Kutató és Tervező Intézet (SZIKKTI) 1966–1967-től – megalapításának időszakától kezdve – vett részt. Az intézmény ekkor olvasztotta magába – minisztériumi utasításra – az IPARTERV építőanyag-ipari tervezőirodáját.⁴⁶ Nyilván e közvetlen szakmai-személyi kapcsolat indokolta, hogy a Beremendi Cementgyár (21. és 38. kép) hatalmas építkezéseit a SZIKKTI és az IPARTERV szoros együttműködésben tervezze (1968–1971). A SZIKKTI építészcsoportját a volt iparterves Pusztai Éva, az IPARTERV mérnökeit Rácz Endre és Bőjthe Tamás vezették. A tervezők a létesítményt annak dacára is viszonylag feszes építészeti rendszerbe szedték, hogy a formálásbeli lehetőségeket erősen korlátozta a gyártástechnológia, mely egymástól lényegesen különböző formarendű és szerkezetű építmények (hosszan elnyúló vagy toronyszerűen felmagasodó tömbök, nyitott vázszerkezetek, erősen feltagolt tömegű építményláncolatok stb.), valamint különféle szabadtéri műtárgyak heterogén halmazát indukálta. Akárcsak a KGMTI munkatársai a sajókeresztúri Borsodi Ércelőkészítő Mű esetében, úgy a SZIKKTI tervezői is az épülettömegek aránybeli és formai összehangolására, a homlokzatok egyöntetű felületkezelésére, a technológiai és esztétikai szempontokat szintetizáló beépítési struktúra megalkotására és az egységesítést lehetővé tevő szerkezeti elemek tipizálására koncentráltak.⁴⁷ Az 1960-as évek ipari építészetének egyik legfőbb törekvését, a teljes ipartelepekre kiterjedő modulkoordinációt és szerkezetegységesítést annyiban sikerült e beruházás során megvalósítani, hogy a létesítmények nagy részét a gyáregyüttes építkezése számára tervezett típusfalpanelelkel és az országszerte alkalmazott, T keresztmetszetű típustetőelemekkel lehetett meg-

43 Az épületet bemutatja: SEMSEY Lajos: Könnyűfém szerkezetű fedett teniszcsarnok. *Ipari Építészeti Szemle*, 18. sz. 1960. 55–58.

44 A szerkezet műszaki ismertetései: SEREGI György: Nagy fesztávolságú, lemezszerkezetű, alumínium csarnoktető. *Magyar Építőipar*, 15. 1966. 6. sz. 293–298; Uő: Íves alumínium lemezszerkezetek gyártmánycsaládjának alkalmazási lehetőségei a könnyűszerkezetes építésnél. *Magyar Építőipar*, 19. 1970. 8. sz. 483–492.

45 Minderről lásd SEREGI 1970 (ld. 44. j.).

46 Dr. BOROSTYÁNKÖI Mátyás–BARNA Krisztina: IPARTERV. In: *A magyar tervezőirodák története*. Szerk. SCHÉRY Gábor. Budapest, Építészeti Tájékoztatási Központ Kft., 2001. 153.

47 Az épületegyüttes műszaki sajátosságait összegzi és a tervezés körülményeit felvázolja: RÁCZ–BÖJTHE 1973 (ld. 27. j.); R. E.–P. É.: Cementgyár, Beremend. *Magyar Építőművészet*, 23. 1974. 2. sz. 14–24.

21. Pusztai Éva–Rácz Endre–Böjthe Tamás és munkatársaik:

A Beremendi Cementgyár, 1968–1971

(Modern) (Ipari) Építészetért Alapítvány – IPARTERV Fotóarchívum, No. 12818

22. A 120 kV feszültségű transzformátorállomások számára készült típusterv adaptációja, Pomáz, ERŐTERV, 1960-as évek

Fotó: Haba Péter, 2018

építeni. Ezt példázza az előző alfejezetben bemutatott raktár- és karbantartóüzemi csarnok is.⁴⁸

Tekintettel arra, hogy a Kádár-rendszer első másfél évtizedében óriási volumenben fejlesztették a vegyipar szinte minden ágazatát, az építészeti feladatokból az IPARTERV mellett a Vegyiműveket Tervező Vállalatnak (VEGYTERV) is jelentős részt kellett vállalnia. Ebben az időszakban azonban ez már nem folytatható a hagyományos szakmai szempontrendszerek alapján. Az alumíniumipar gyártási rendszereiben bekövetkezett változásokhoz hasonlóan a vegyipart is mindinkább meghódították a szabadtéri gyártástechnológiák: az új tervezési elvek és műszaki megoldások terjedése pontosan nyomon követhető az IPARTERV építészeti közreműködésével hosszú időn át folyamatosan fejlesztett-bővített műtrágya- és műanyaggyárak, kén-sav-, kőolaj- és földgázüzemek struktúráin, melyek az évek előrehaladtával egyre „meztelenebbé” váltak.⁴⁹ A gépészmérnökök és az építészek eltérő konstruálási elvrendszereinek összekapcsolására tettek érdekes kísérletet Arányi István, Pénztáros Barna és munkatársaik a Hajdúszoboszlói Földgázüzem létesítésekor (1963–1966), az egyik leghumánusabban formált hazai szabadtéri gyárat hozva létre.⁵⁰ A mű szemlátomást

sokkal több, mint pusztán gépészmérnöki struktúra: sajátos építészeti installációként is értelmezhető.

Az IPARTERV-ről szóló alfejezetben már szó esett arról, hogy a gyorsan avuló és változékony gyártástechnológiai rendszerek a vegyiparban is flexibilis konstrukciókat követeltek meg. A VEGETERV ebben a feladatkörben hozta létre a legelőremutatóbb építészeti struktúrákat, melyek – sajátos természetükből fakadóan – általában nem annyira formai, mint inkább funkcionális és műszaki aspektusból jelentettek újító és messze ható megoldásokat. A gyógyszergyárak gravitációs elven zajló (vagyis vertikális irányú) gyártási folyamatai számára kifejlesztett épületszerkezetek a javarészt több szinten átnyúló berendezések számára rugalmasan átszerelhető acélfödémeket és folyamatosan újrarendezhető gépészeti-energetikai struktúrát biztosítottak, sőt, a nagy méretű gépek gyakorta szükségessé váló cseréjét a homlokzatokon át (a mozgatható üvegfal elemek felnyitásával) tették lehetővé.⁵¹ Az IPARTERV azonos rendeltetésű épületeihez sokban hasonló és több verzióban kidolgozott rendszert többek között a budapesti Chinoin Gyógyszer és Vegyészeti Termékek Gyára, a Kőbányai Gyógyszerárugyár és a debreceni Biogal Gyógyszergyár 1960-as évekbeli, több ütemű, zömmel Arányi István,

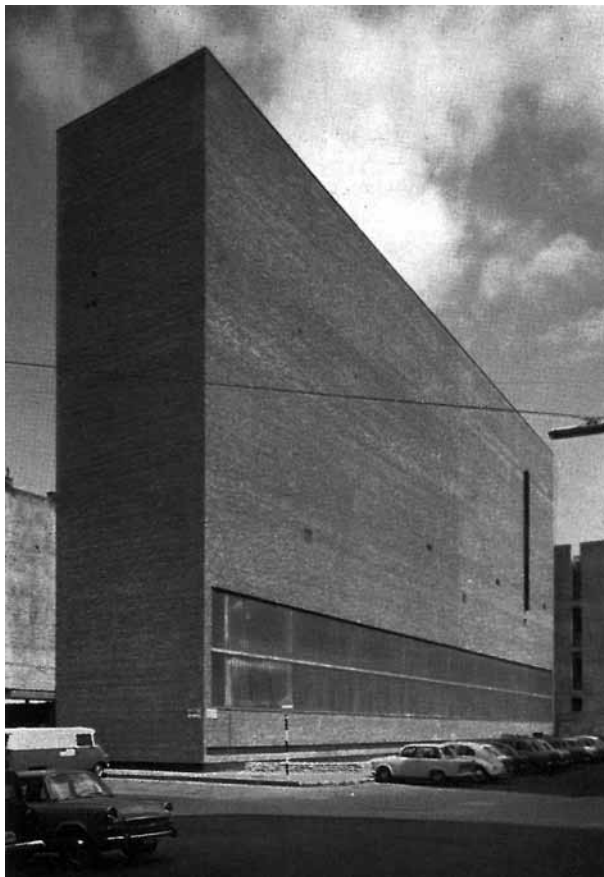
48 Rácz–Böjthe 1973 (ld. 27. j.) 2, 10–11.

49 Erről átfogóan: SOMLÓ György: Vegyipar. In: SZABÓ 1975 (ld. 15. j.) 61–90; SZÁVA István: A szabadtéri termelés építési vonatkozásai. *Magyar Építőipar*, 18. 1969. 1. sz. 112–117.

50 A telep tervezésének építészeti kérdéseit is részletezi: DÉRFÖLDI

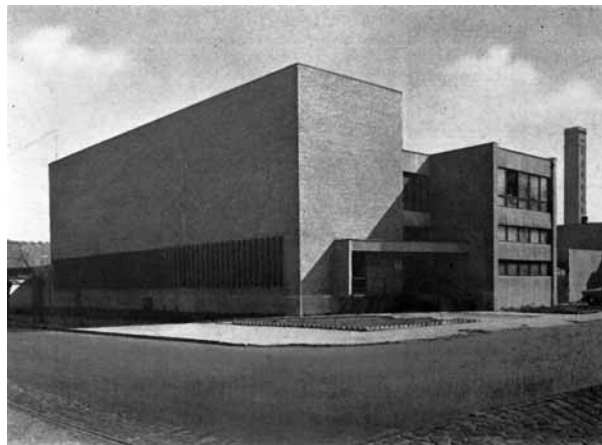
László–MOHAY Károly–SZÁVA István: Földgázüzem építése Hajdúszoboszlón. *Magyar Építőipar*, 17. 1968. 2. sz. 92–100.

51 Erről részletesen, technológiai és építészeti szempontból egyaránt: SZÁVA István–ARÁNYI István: Gyógyszeripari csarnokok tervezésének kérdései. *Magyar Kémikusok Lapja*, 1959. 3. sz. 44–52.

23. **Lestyán Ernő–Herczegfy Dezső:** *Transzformátorállomás*, Budapest–Erzsébetváros, 1966–1969
ERŐTERV Közlemények, 12. 1975. 226.

Aczél Viktor, Száva István és munkatársaik építészeti vezetésével zajló bővítése során alkalmazták.⁵² A vállalat egyik munkacsoportja a totális építészeti flexibilitás megvalósításával is kísérletezett. A Balogh Antal, Rácz Piroska, Szőke György és Sámsondi Kiss György által kidolgozott – de csupán néhány alkalommal adaptált – típusszerkezet voltaképpen egy építőszekrényvel működő készülékhordozó állványrendszer volt, melynek acélból készült, térbeli erőjátékú Vierendeel-pillérei,

24. *Transzformátorállomás*, Budapest–Újpest, ERŐTERV, 1960-as évek vége – 1970-es évek eleje
ERŐTERV Közlemények, 12. 1975. 228.

nagy teherbírású gerendái és speciális kapcsolóelemei az adott gyártástechnológiai struktúrához igazodó modulháló és szintszám alapján voltak összeállíthatók, illetve átalakíthatók és bővíthetők (természetesen bizonyos méretbeli és konfigurációs határok között). A struktúra szükség esetén tipizált falelemek beszerelésével körbezárható – „épületté” alakítható – volt.⁵³

A VEGYTERV számtalan további épületegyüttesének felsorolására nincs módunk, ezért csak két fontosabb, a fenti tendenciákhoz érintőlegesen kapcsolódó létesítményt említhetünk. A Hungária Műanyagfeldolgozó Vállalat debreceni gyárat (Száva István, Aczél Viktor, Rentz Ferenc, Popovits János, 1960-as évek második fele) a függőkonvejos belső szállítórendszer flexibilis használatához alkalmazkodó vasbeton csarnokszerkezet műszaki és formai megoldásaiért méltatta a kortárs mérnöki irodalom, a Szegedi Gumigyárt (Arányi István, Surján Gyula, Balogh Antal, Rentz Ferenc és munkatársaik, 1962–1964) pedig a repetitív funkcionális rendszerhez és a kötött szerkezetformákhoz képest változatos és szellemes homlokzati kompozíciói teszik feltűnővé.⁵⁴

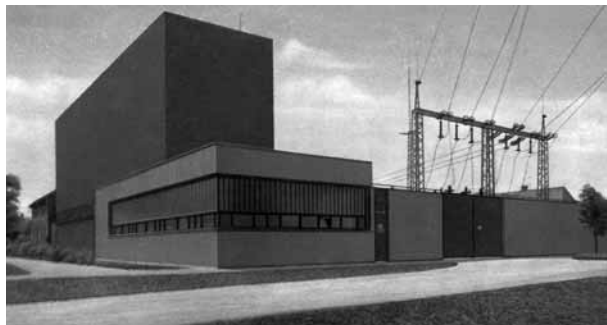
Az 1960-as évek két legnagyobb szabású villamos-energia-ipari beruházásaként számon tartott száz-

52 Az épületeket elsősorban technológiai nézőpontból ismerteti: Száva István: Gyógyszeripari üzemek. In: RADOS 1979 (ld. 39. j.) 445–467.

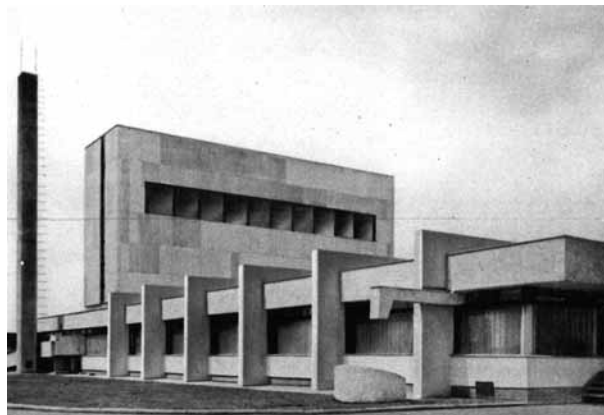
53 A szerkezetet ismerteti: SÁMSONDI KISS György: Alkalmazkodóképes térrendező szerkezetek a vegyiparban. In: *II. Ipari Építési Konferencia. Elhangzott előadások és hozzászólások*. Kézirat gyanánt. Budapest,

IPARTERV, 1968. 334–340; Száva István: A szabadtéri termelés építési vonatkozásai. *Magyar Építőipar*, 18. 1969. 1. sz. 112–117.

54 Száva István: Hungária Műanyagfeldolgozó V. gyáregysége, Debrecen. *Műszaki Tervezés*, 10. 1970. 12. sz. 20–21. A kutatás során eddig – néhány rövid említéstől eltekintve – nem került elő a Szegedi Gumigyárról szóló részletes szakmérnöki ismertetés.

25. Transzformátorállomás, Szeged, ERŐTERV, 1960-as évek vége – 1970-es évek eleje
ERŐTERV Közlemények, 12. 1975. 229.

26. Szabó Ferenc–Fogarassy Gyula: Kenyérgyár, Szerencs, 1965–1967
WALKÓ 1971 (ld. 60. j.) 151.

halombattai és gyöngyösvontai hőerőmű építészeti tervei az Erőmű Tervező Iroda (1964-től Erőmű- és Hálózattervező Vállalat, ERŐTERV) és az IPARTERV kooperációjában készültek.⁵⁵ A vállalat önálló építészeti tevékenysége elsősorban az elektromos elosztóhálózat főbb létesítményeinek tervezését jelentette, melyet jelentős részben Lestyán Ernő és munkatársai végeztek el. Ezek sorából a 120 kV feszültségű transzformátorállomások számára az 1950-es évek végétől több változatban is kidolgozott, illetve adaptált típusterv (22. kép) emelkedik ki. A tervezők a részben előregyártott, részben monolit szerkezetű, vöröstégla burkolatú, magas és karcsú ablakokkal áttört épületek kompozíciójába gondosan beillesztették a homlokzatokon futó technológiai elemeket, a belső térben elhelyezett kapcsoló- és vezérlőberendezéseket szolgáló vezetékhálózatokat, kábelcsatornákat, csatlakozóelemeket, különféle szerelvényeket is.⁵⁶ A többnyire természeti környezetben vagy mezőgazdasági terület közelében felépített transzformátorházak léptékeikkel, anyagaikkal, „házszerű”, de mégis felismerhetően ipari jellegű tömegformáikkal szelíden alkalmazkodnak a hazai táj karakteréhez. Hasonló kvalitású és rendszerű épületegyüttest képez az igen finom részletekkel teli pestszenterzsébeti 120/10 kV-os transzformátorállomás is (Lestyán Ernő, Szőke Loránd, elkészült 1964 körül).⁵⁷

Az ERŐTERV legismertebb épületei azonban az 1960-as évek közepétől több mint tíz éven át létesített belvárosi transzformátorállomások. Bár jobbára csak az első két budapesti épületet, a Csarnok téren és a Dob utcában felépült transzformátorházat (23. kép) (előbbi: Lestyán Ernő, Szőke Loránd, 1965–1966; utóbbi: Lestyán Ernő, Herczegfy Dezső, 1966–1969) szokás emlegetni, az évtized végétől számos további hasonló rendszerű és szintű jó építészeti színvonalú terv valósult meg a fővárosban és több megyeszékhelyen (Budapest: Újlipótváros, Krisztinaváros, Újpest, [24. kép] Pestszentlőrinc; Szeged [25. kép], Pécs, Szolnok, Debrecen). A budapesti létesítmények magas, tagolatlan és nagyrészt teljesen zárt hasábjai meghökkentő látványt nyújtanak a gazdagon díszített régi bérházak között, gondos mérlegelésen alapuló telepítésük és tömegelrendezésük azonban megakadályozza, hogy építészeti környezetük struktúráját és léptékeit szétvessék. A Csarnok téri, erszébetvárosi, újpesti és szegedi épületek az összképet meghatározó formai elemek tekintetében közel állnak egymáshoz: a hatalmas, sík téglafelületeket csak egy-egy hosszú profilúveg sáv és technológiai elem (szellőzőnyílások sora, függőleges rögzítő sínek stb.) bontja meg.⁵⁸ A Dob utcai épület szerkezeti szempontból is meghatározó mű:

55 Az épületek tervezéséről és technológiájáról: IRSY László: Dunamenti Erőmű. *Műszaki Tervezés*, 6. 1966. 10. sz. 8–10; CZIPRIÁN Ferenc: Építészeti feladatok az elmúlt 25 évben. *ERŐTERV Közlemények*, 1975. 12. sz. 208–212; CSIKI Béla: Különleges építészeti megoldások. *ERŐTERV Közlemények*, 1975. 12. sz. 213–223.

56 TÓTH József: Az állomások tervezésének fejlődése az elért eredmények alapján. *ERŐTERV Közlemények*, 1975. 12. sz. 163–164.

57 Pesterzsébeti 120/10 kV-os transzformátorállomás. *Magyar Építőipar*, 14. 1965. 2. sz. 50–51.

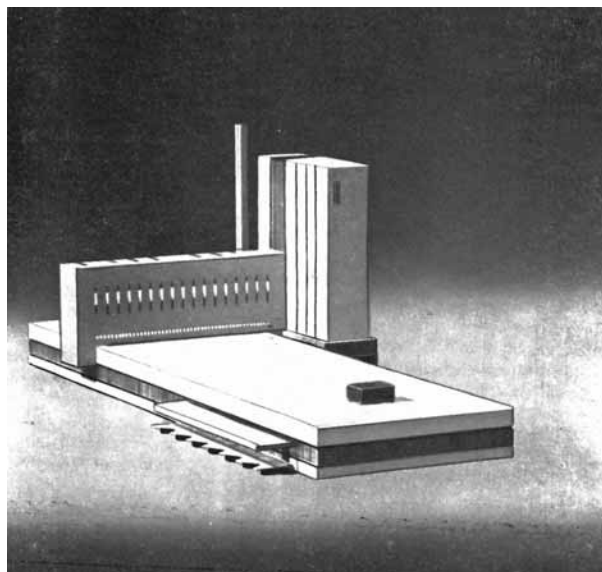
58 Az említett épületeket ismerteti: L. E.: Transzformátorállomás, Budapest. *Magyar Építőművészet*, 15. 1966. 1. sz. 32–35; L. E.: Erszébetvárosi transzformátorállomás, Budapest VII., Dob utca. *Magyar Építőművészet*, 19. 1970. 3. sz. 30–31; LESTYÁN Ernő: Nagy, zárttéri, városi transzformátorállomások épületei. *ERŐTERV Közlemények*, 1975. 12. sz. 224–229.

27. **Szabó Ferenc:** Sütőüzem, Siklós, 1967–1969
WALKÓ 1971 (ld. 60. j.) 135.

a tervezés során elvégzett méretegységesítés lehetővé tette, hogy az épület vasbeton keretszerkezetei, valamint a kapcsolócella- és válaszfalak építőipari üzemben készüljenek, s ezáltal elkerülhetők legyenek a rendkívül kis építési terület következtében túlbonyolódó és lelassuló kivitelezési folyamatok. A későbbi transzformátorházak építése során is alkalmazott szisztéma a többszintes ipari épületszerkezetek előregyártásának fejlesztése számára fontos tanulságokkal szolgált.⁵⁹

Meglepően változatos és kiterjedt építészeti tevékenységet folytatott ebben az időszakban az Élelmézésipari Tervező Intézet (ÉLITI, 1968-tól: Vállalat, ÉLTERV). A vállalat építészeti munkacsoportjai elsősorban a hús-, cukor-, konzerv- és söripari üzemek rekonstrukciójával és bővítésével, továbbá a különféle termény- és takarmánysilókhoz kapcsolódó kiszolgálóépületek kialakításával foglalkoztak, de a sütő- és tejipar terén számos nagyszabású új épületegyüttes komplex tervezését is vállalták.⁶⁰ A belső használatra kidolgozott kenyérgyár típusstervek adaptációi között számos finoman formált variánssal találkozunk. Építészeti nézőpontból az ún. félvertikális – vagyis lisztsilóval kiegészített – technológiával rendelkező típusok a legigényesebbek.⁶¹ A szerencsi kenyérgyár (26. kép) (Szabó Ferenc, Fogarassy Gyula, 1965–1967) esetében a földszintes sütőcsarnokból magas toronyként emelkedik ki a lisztsilók tömbje. Míg a csarnok tömegét a

28. **Szabó Ferenc–Altörjai Elemér:** a siklósi sütőüzem terveinek alapjául szolgáló típuserv makettje, 1966–1967 körül
RÁDULY 1968 (ld. 60. j.) 147.

homlokzati síkok elé kilépő vasbeton keretszerkezetek plastikája és a tetőlemez alá mélyen behúzott profilúveg falak árnyékos, de áttetszően derengő sávja élénkíti, addig a silótömb szinte teljesen zárt és tagolatlan hasábját a finoman bordázott fémlemez burkolat fénylő felülete oldja. A két épületrész egységét az arányok kiegyensúlyozottsága, a különböző minőségű felületek mozgalmasság váltakozása és a tömegformákat átható, már-már brutalista súlyosság teremti meg.⁶² A siklósi sütőüzem (27–28. kép) (Szabó Ferenc, 1967–1969) esetében három eltérő formátumú kubus – a szélesen elterülő, nagyrészt előregyártott szerkezetű sütőcsarnok, a fölé magasodó lisztelőkészítő épület és a merőlegesen csatlakozó, monolitikus építéstechnológiával készült silótömb – alkot dinamikus térbeli kompozíciót, érzékeny, de az üzemi formáknak megfelelően fegyelmezett és takarékos részletekkel.⁶³ Hasonló építészeti formálásmód jellemzi a Nagykanizsai Sörgyár rekonstrukciója és bővítése során emelt új épületeket (29–30. kép) (Dobl Géza, Molnár Géza,

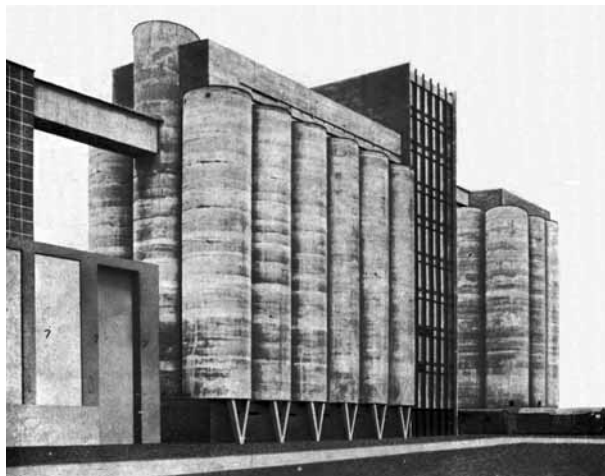
59 LESTVÁN 1975 (ld. 58. j.) 228.

60 A vállalat építészeti tevékenységéről tájékoztat: *Az Élelmézésipari Tervező Vállalat jubileumi évkönyve*. Szerk. RÁDULY Endre et al. Budapest, ÉLTERV, 1968; *ÉLTERV évkönyv 1966–1970*. Szerk. WALKÓ Attila et al. Budapest, Élelmézési Tervező Vállalat, 1971; *Élelmézésipari Tervező Vállalat 1951–1976*. Szerk. WALKÓ Attila et al. Budapest, ÉLTERV, 1978.

61 A típustervezési folyamatot és a típusterveket ismerteti: RÁDULY 1968 (ld. 60. j.) 136–148.

62 Az épület műszaki leírását lásd BEREY Katalin: *Kenérgyár*. In: RADOS 1979 (ld. 39. j.) 927–929.

63 WALKÓ 1971 (ld. 60. j.) 126–128.; BEREY 1979 (ld. 62. j.) 934.

29. **Dobi Géza–Molnár Géza:** A Nagykanizsai Sörgyár árpa- és malátasilói a közöttük lehelyezkedő ún. manipulációs toronnyal, 1961–1965
RÁDULY 1968 (ld. 60. j.) 116.

30. **Dobi Géza–Molnár Géza:** A Nagykanizsai Sörgyár árpasilói az ún. manipulációs toronnyal (a háttérben), valamint a tengericsírtlanító üzem és a pótanyagraktár (az előtérben), 1961–1965
RÁDULY 1968 (ld. 60. j.) 117.

1961–1965). Az árpasilók hatalmas hengerversorának elementáris plaszticitását az ún. manipulációs (a tárolt anyag tisztítását és mozgatását végző gépeket magába foglaló) torony könnyed üvegfa ellenpontozza, de a részletek szintjén igazodnak is egymáshoz: a silókat alátámasztó V-pillérek ugyan túlságosan törékenynek hatnak a súlyos betontömeghez képest, viszont felidézik az üvegfa karcsú, felfelé törő vázszerkezetét. A szomszédos ún. tengericsírtlanító üzem és a hozzá csatlakozó pótanyagraktár éppilyen bátor kontrasztokkal, meglepő formatársításokkal teli épület.⁶⁴ Az 1960-as évek második felében épült miskolci, szegedi és székesfehérvári tejüzemek közel azonos alapelvek és szerkezeti szisztéma szerint emelt épületegyüttese (31. kép) a technológia által megkövetelt tér- és méretrendből következően egyhangúbbak ugyan, mint az előbbieken említett üzemek, a tömegformákban, a tartószerkezetekben és a homlokzatok struktúrájában megnyilvánuló racionalitás és szelíd visszafogottság mégis egyenletesen jó minőségű, humánus létesítményekre vall. (Az épületek tervezői kollektívája: Dombai Lászlóné, Fodor Béla, Gulyás Béla, Altörjai Elemér, Cseh Gellért és munkatársaik.)⁶⁵

64 RÁDULY 1968 (ld. 60. j.) 115–121.

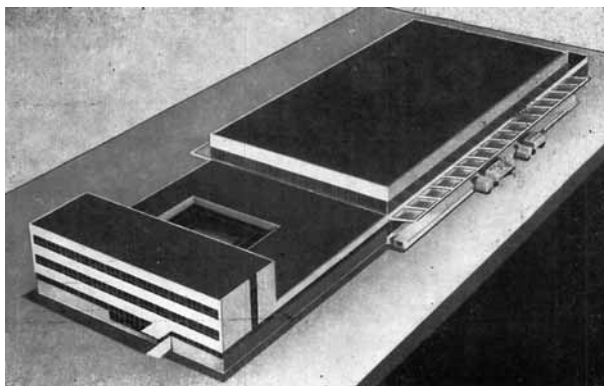
65 A három épületről, illetve az ÉLITI/ÉLTERV további tejipari tervezéseiről: Uo. 168–176; WALKÓ 1971 (ld. 60. j.) 133–134; WALKÓ 1978 (ld. 60. j.) 36–52.

Az ÉLITI a Békéscsabai Konzervgyár raktár- és tanktároló csarnokainak (Megyaszy István, 1960-as évek első fele) megépítésével bekapcsolódott a monolitikus héjszerkezet-építést megújítani igyekvő törekvésekbe is. Az épületet a ritkán alkalmazott, ún. koporsótető formájú héjakkal építették meg sorozatosan felhasználható zsaluzatokkal.⁶⁶ A lefedőszerkezeteket alkotó torznégyszög felületű egységek két egymást metsző, egyenes gerincben találkoznak és külső peremeikkel timpanonszerű oromzatokat alkotnak.

A Könnyűipari Tervező Iroda (KIPTERV) építészeti portfóliójának legnagyobb részét a textilipari létesítmények átfogó modernizálásához és bővítéséhez kapcsolódó feladatok tették ki. A megbízások általában a speciális légminőséget igénylő textilipari gyártástechnológiákhoz igazodni képes, teljesen zárt rendszerű, klimatizált fonó- és szövőcsarnokok kialakítására szólt. Az épületek szerkezetét egyfelől a meglehetősen nagy területet elfoglaló, monoton gépsorok, másfelől az egész térrendszert behálózó légtechnikai berendezések, illetve a zajcsökkentést szolgáló akusztikai megoldások határozták meg.⁶⁷ A Hazai Pamutszövőgyár soroksári üzemének részben monolit, részben helyszínen

66 RÁDULY 1968 (ld. 60. j.) 85.

67 A vállalat tevékenységéről átfogó, de építészeti szempontból sajnos kissé adatszegény képet ad: Könnyűipari Tervező Iroda. Szerk. GÁTI Gábor. Budapest, KIPTERV, 1973.

31. **Dombai Lászlóné–Fodor Béla–Altörjai Elemér–Cseh Gellért:**
A miskolci tejüzem makettje, 1968–1971
RÁDULY 1968 (ld. 60. j.) 168.

előregyártott szerkezetű szövőcsarnokában a befűvő klímacsatornákat az üregesen kialakított főtartógerendákban alakították ki. Az épületszerkezetek és a gépészeti rendszerek ezen integrációja nemcsak rendkívül anyag- és helytakarékos megoldás volt, hanem statikai tekintetben is előnyös megoldást kínált a gépsorok által megkövetelt nagyfeszítávú (12×18 méteres pillérállású) térszakaszok áthidalására.⁶⁸ A szisztéma esztétikai értelemben is újszerűnek bizonyult, hiszen nyugodt, tiszta, mégis változatos formavilágot eredményezett – szemben a régi, sokszor átalakított textilcsarnokok csövekkel, vezetékekkel, közbülső tartógerendákkal sűrűn átszőtt, kaotikus látványával. Bizonyára mindezen pozitívumok okán alkalmazták a KIPTERV munkatársai e csarnokrendszer különféle verzióit a későbbiekben felépített textilüzemek megtervezésekor (például a Magyar Posztógyár Dunaújvárosi Fésűsfonodája, 1960-as évek vége [32. kép]; a tolnai Pamuttextilművek szövődéje, Kiss András és munkatársai, 1968–1972), s ezért vezetett be az IPARTERV is hasonló megoldást a nyergesújfalui Magyar Viscosagyár danulonselyem-üzemében (Almstaier Ottó, Barabás Tibor, Kovách Ervin, 1962–1965).⁶⁹

Az üzemben előregyártott, univerzális típusszerkezetek textilipari alkalmazásának szemléletes példája a Kenderfonó és Szövőipari Vállalat szegedi és a Magyar Selyemipari Vállalat szentgotthárdi szövődéje. Az 1960-

32. A Magyar Posztógyár Dunaújvárosi Fésűsfonodájának üzemi csarnoka, KIPTERV, 1960-as évek vége
SZABÓ 1975. (ld. 15. j.) 109.

as évek végétől alkalmazott, 12×18 méteres pillérállású ipari vázszerkezet a soroksáritól eltérő légtechnikai struktúrát hívott létre: a csarnokok terébe beállított klímagépek csatornáit a tetőszerkezeten át jutottak ki a kültérbe.⁷⁰ Egyedi vasbeton szerkezeteket követeltek a különleges tűzbiztonsági és légminőségi szabályok a Győri Pamutszövő és Műbörgyár 130 méter hosszú gépterme (Laczkovics László, Leinwatter István, Lendvai István, 1968–1972) esetében, mely a sok műszaki kötöttség ellenére formai szempontból is gondosan kidolgozott mű: a tetőelemek plastikus bordázata, a klímacsatornák gazdagon tagolt struktúrája, a hosszan elnyúló világítótesteket hordozó szerkezetek, valamint a pszichológiai alapokon álló színdinamika elvei szerint tervezett gép-, fal-, mennyezet- és padlófestések figyelemre méltó kompozíciót alkotnak.⁷¹

Részenben típusszerkezetet használtak fel a Pécsi Bőrgyár rostműbőrüzemének (Tihanyi Kálmán, Pávó Endre és munkatársai, 1965–1969) építkezése során. Az előregyártott vasbeton elemekből összeállított csarnok tömegéből – az előző alfejezetben említett krómcserezőüzemhez hasonlóan – többszintes, vertikális technológiájú épületrész emelkedik ki. A magas páratartalmat követelő gyártási eljárás érdekében háromrétegű profil-

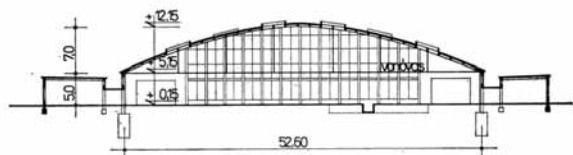
68 Az épület tervezői a kutatás jelen állása szerint nem ismertek. Műszaki leírások: GÁTI 1973 (ld. 67. j.) o. n.; LEHR Ferenc: Könnyűipar. In: SZABÓ 1975 (ld. 15. j.) 108.

69 A KIPTERV említett épületeiről: GÁTI 1973 (ld. 67. j.) o. n.; LEHR 1975 (ld. 68. j.) 108–109. PERGER László: Textil- és ruhaipar. In: RADOS 1979 (ld. 39. j.) 719. Az IPARTERV épületéről: A. O.: Danulon selyem üzem.

Ipari Építészeti Szemle, 23. sz. 1965. 70–73.

70 Az épületet ismerteti: GÁTI 1973 (ld. 67. j.) o. n.; PERGER 1979 (ld. 69. j.) 718–719; LEHR 1975 (ld. 68. j.) 109.

71 Részletes műszaki leírást ad: GÁTI 1973 (ld. 67. j.) o. n.; LEHR 1975 (ld. 68. j.) 112–114.

33. a–b. **Bandl Ferenc–Varga Árpád:** A MÁVAUT karbantartóüzemi csarnoka, Budapest–Kelenföld, tervezés: 1963–1964
RADOS 1979 (ld. 39. j.) 1156.

üveg falak készültek, hogy a közbülső rétegek között melegített levegőt áramoltathassanak.⁷² Habár a tervezők a korszak ipari építészetében általánosan alkalmazott anyagokat és szerkezetek alkalmaztak, a derűsen színes összkép, a kellemes ritmusú homlokzattagolás és a jó tömegarányok mégis egyedivé teszik az épületet.

A könnyűipar egyik speciális szektorában működött az építészszakma által szinte alig észlelt Erdőgazdasági és Faipari Tervező Vállalat (ERFATERV). Az intézmény legnagyobb munkái a dunántúli farost- és forgácslapgyárak voltak, melyek nem annyira építészeti formálásuk, inkább funkcionális komplexitásuk és szofisztikált térrendszerük okán tartandók számon. A Szombathelyi Forgácslapgyár bővítéseként épült csarnok (Magonyi András és munkatársai, 1961–1963) négy hajója egy-egy gyártástechnológiai szakasz munkafolyamatait szolgálja, melyek az épületben meandervonalat le-

34. **Bandl Ferenc–Szomolányi Tibor–Detre Dezső:** A 13. számú Autóközlekedési Vállalat szerelőcsarnoka, Kaposvár, 1960-as évek második fele
© Fortepan, No. 96936 / UVATERV, 1968

írva haladnak végig. A részben előregyártott vasbeton szerkezetű épületrészek változó belmagassága a nagy méretű gépek méreteihez igazodik.⁷³ Az épület vezető tervezője volt felelős a Hárosi Falemezgyáraknak még a Rákosi-korszakban megkezdett rekonstrukciójáért is. A Mohácsi Farostlemezzgyárban két, egymással közvetlenül összekapcsolódó, de különálló – és jórészt eltérő – gyártástechnológiai rendszert magába foglaló csarnok épült (Vass Dénes és munkatársai, 1962–1964). Míg az elsőként épült csarnok egyszerű, földszintes, kéthajós struktúra, addig az újabb épületrész szintén kéthajós csarnokából kétemeletes építmény emelkedik ki, mely a 7–9 méter magas gyártóberendezések tartószerkezeteként is működik.⁷⁴ A csarnokok előregyártott vasbeton szerkezete az IPARTERV Mátrai Gyula vezette konstruktőr csoportja által még az 1950-es évek első felében kifejlesztett szerkezeti konfigurációkra emlékeztetnek T alakú pillérekkel és az azokra támaszkodó, Π formájú felülvilágító-keretekkel.

A legnagyobb technológiai tervezőirodák tevékenységének felvázolásával még közel sem jutottunk el az IPARTERV-en kívüli ipari építészeti tervezés áttekintésének végére. Azok a mérnöki vállalatok ugyanis, melyek az üzemi beruházásokkal gyakran érintkező tevékenységgel rendelkeztek, időről időre jelentősebb ipari – vagy legalábbis ipari jellegűnek tekinthető – létesítmények

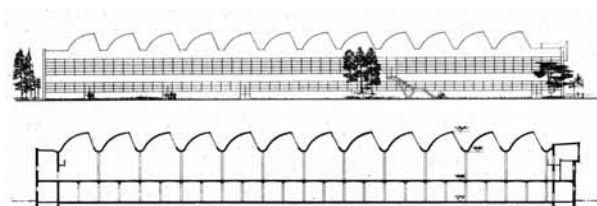
72 ORBÁN–SCHULTEISZ 1968 (ld. 26. j.)

73 Dr. WINKLER Oszkár: Forgácslapgyár. In: RADOS 1979 (ld. 39. j.) 857–858.

74 Dr. WINKLER Oszkár: Farostlemezzgyár. In: RADOS 1979 (ld. 39. j.) 774–777.

36. **Rátky György–Libor Rajmund:** A Magyar Kábelművek szegedi gyáregységének üzemi csarnoka, 1963–1966
Műszaki Tervezés, 6. 1966. 6. sz. 17.

35. a–b. **Fábián Árpád–Kónya József:** A Kelenföldi Patyolat mosodai üzemi csarnoka, 1966–1969
Magyar Építőipar, 18. 1969. 2. sz. 76–77.

megtervezésére szóló megbízásokat is elnyertek. Ezen irodák közül mindenekelőtt a közlekedési és szállítási infrastruktúra fejlesztésével foglalkozó két intézmény, az UVATERV és a MÁVTI, a mélyépítési műtárgyak tervezésére specializált, de a magasépítés világában szintúgy aktív Vízügyi Tervező Vállalat (VÍZITERV), a villamosenergia-hálózat bővítéséből számottevő részt vállaló Épületgépészeti és Villamossági Tervező Vállalat (ÉVITERV), a bányászati komplexumok felszíni épületeit is megtervező Bányászati Tervező Intézet (BÁNYATERV), a mezőgazdasági feldolgozóipar terén nagyszabású feladatokat vállaló Állami Gazdaságok Műszaki-tervezési és Üzemszervezési Vállalata (1958–1959-től: Mezőgazdasági Tervező Vállalat, AGROTERV), valamint a szerkezeti esztétika tekintetében rendkívül érdekes vízműtelepek egész sorát alkotó Mélyépítési Tervező Vállalat (MÉLYÉPTERV) ipari építészeti tevékenysége tűnik a legjelentősebbnek. A terjedelmi korlátok okán a tovább-

biakban szorítkozunk az UVATERV-re, s villantsunk fel néhányat e tervezővállalat azon üzemi jellegű épületei közül, melyek az ipari építészet egészére vonatkozóan különösen fontosnak bizonyulnak.

Az UVATERV a nagyfeszítávú üzemi csarnokszerkezetek terén kimagasló, mégis csak elvétve – és inkább a közlekedéstudományi irodalomban – publikált eredményeket ért el. Ezeket a konstrukciókat leginkább az infrastruktúra-fejlesztési beruházások kapcsán szükségessé váló járműjavító műhelyek, garázsok és hangárok számára fejlesztették ki. A MÁVAUT két budapesti karbantartóüzemi telephelyén – Óbudán és Kelenföldön – építették fel azt a minden tekintetben rendhagyó vasbeton csarnokszerkezetet (33. kép) (Bandl Ferenc, Varga Árpád, tervezés: 1963–1964), mely közel 53 méteres feszítávolságával a maga nemében a legnagyobbak közé tartozott a hazai terepen. A csarnokokat előregyártott elemekből álló íves bordarácsok hidalják át, melyek rombusz alakú tetőpaneleket és felülvilágító-rácsokat hordoznak.⁷⁵ Ezt a – mai ismereteink szerint Magyarországon páratlan – megoldást talán Pier Luigi Nervi és Rudolf von Halász ívrács-szerkezetű csarnokai vagy az azokat követő kortárs héjszerkezet-variánsok ihlették. Kisebb léptékű, de ugyanolyan innovatív szellemű a 13. számú Autóközlekedési Vállalat kaposvári szerelőcsarnoka (34. kép) (Bandl Ferenc, Szomolányi Tibor, Detre Dezső, 1960-as évek második fele).⁷⁶ A shed-rendszerű lefedőszerkezetet rácsos acél ívtartókon nyugvó előre-gyártott, konoid alakú vasbeton héjelemek sora alkotja. Szintén acélelemekkel kombinált vasbeton héjszerke-

75 Dr. NÉMETH Antal: Autóbuszforgalmi műszaki telepek. In: RADOS 1979 (ld. 39. j.) 1155–1156, 1158–1159. A tervezőket megnevezi: BRETZ

Gyula: UVATERV. In: SCHÉRV 2001 (ld. 46. j.) 371.

76 A tervezőket megnevezi: Uo.

zeteket alkalmaztak több további, formai szempontból is nagyon alaposan kiértelt autóbusz-forgalmi csarnok építkezése során Pécsen és Egerben.

Mindazonáltal nem csak az UVATERV és az ÉLITI/ÉLTERV gazdagította a héjszerkezetes ipari épületek azon látványos sorát, melyet az IPARTERV – jóval szélesebb körben ünnepelt – alkotásai kezdtek meg. Az 1950-es évek közepétől meglepően nagyszámú ipari épületet létesít, s a helyszíni előregyártás fejlesztésében is jeleskedő Általános Épülettervező Vállalat (ÁÉTV) tervezte a Kelenföldi Patyolat mosodaüzemi csarnokát (35. kép) (Fábián Árpád, Kónya József, 1966–1969) segédüzemben előregyártott és helyszíni utófejtéssel összekapcsolt „héjszeletekből” álló, shed-rendszerű lefedőszerkezettel.⁷⁷ A Csongrád Megyei Tanács Tervező Vállalat (CSOMITERV) munkája a Magyar Kábelművek szegedi gyáregységének rendkívül elegáns, konoid alakú héjakkal áthidalt csarnoka (36. kép) (Rátky György, Libor Rajmund, 1963–1966), mely feltehetően a fentebb említett Semsey–Menyhárd-féle mozgóállványos kiviteli módszer ismeretében készült el.⁷⁸

A regionális, illetve nem szakosított tervezőirodák körében zajló ipari építészeti tevékenység terén azonban minden bizonnyal a Győri Tervező Vállalat (GYŐRITERV) töltötte be a vezető szerepet, nemcsak a megvalósult épületek számát, hanem szakmai minőségét tekintve is. A GYŐRITERV különleges volt abban a tekintetben, hogy szinte minden iparágban aktív volt, s az általa tervezett üzemi épületek közül számos a győri, illetve észak-dunántúli térségen messze túl, különféle országos kiterjedésű iparfejlesztési programok keretében valósult meg.⁷⁹ A korszak nagy, egységes koncepcióba illeszkedő járműipari beruházásainak egyik legjelentősebb projektjét, a győri Magyar Vagon- és Gépgyár több ütemben zajló bővítésének építészeti feladatait sem az IPARTERV, hanem a GYŐRITERV kapta. Míg a helyszínen előregyártott szerkezetű ún. hőkezelő üzem (Hegyi György, Bödök Tamás, Magyar József, 1959–1960) még az IPARTERV Rákosi-korszakbeli struktúráit idézte fel, addig az állami dízelprogram kapcsán épült – s mindvégig a GYŐRITERV legnagyobb szakmai elismerésekben részesült létesítményei közé tartozó futómű- és tehervagonygyártó csarnokok (Lőrincz József, Máté

37. Hegyi György–Bálványos Csaba–Bödök Tamás–Galambos László: Kenyérgyár, Budapest–Lágymányos, 1960-as évek második fele. HARMATI É. N. (ld. 82. j.) 18.

János, Szalai Kálmán és munkatársaik, 1960-as évek második fele) már a legfrissebb acélszerkezet-tervezési tendenciákba illeszkedtek.⁸⁰ Szintén a korai 1950-es évek ívtartós, helyszínen előregyártott vasbeton keretszerkezeteit fejlesztette tovább a Nyugat-Magyarországi Fűrészek szombathelyi csarnokának tervezője (Winkler Oszkár, 1956–1958).⁸¹

Az északnyugat-dunántúli régió számos pontján létesült jármű-, gép-, textilipari és kohászati-öntészeti épületek felsorolása helyett zárjuk le az áttekintést a GYŐRITERV azon feladatkörével, melyet e nagy megbízások propagandája – méltatlanul – perifériára szorított. A vállalat még az 1950-es évek elején kezdett különböző kapacitású kenyérgyárak tervezésével foglalkozni, s az 1970-es évek elejére mintegy félszáz létesítmény lépett üzembe az ország szinte minden régiójában. A gyárakat a vállalat saját fejlesztésű típustervei alapján létesítették. Az 1960-as években alkalmazott típusok magas építészeti színvonalát reprezentáló példája a részben előregyártott, részben monolit szerkezetű lágymányosi kenyérgyár (37. kép) (Hegyi György, Bálványos Csaba, Bödök Tamás, Galambos László, 1960-as évek második fele), mely az ÉLITI három építészeti egységből álló,

77 SZENDE László: Kelenföldi Patyolat mosodaüzeme. *Magyar Építőipar*, 18. 1969. 2. sz. 73–77.

78 TÜKRÖSSY Attila: Magyar Kábelművek konoid-héj lefedésű csarnoka, Szeged. *Műszaki Tervezés*, 6. 1966. 6. sz. 17–18.

79 A GYŐRITERV ipari építészeti tevékenységét összefoglalja: dr. WINKLER Oszkár: A regionális tervező vállalatok munkájáról (A 15 éves ÉM Győri Tervező V. munkája tükrében). *Műszaki Tervezés*, 6. 1966.

6. sz. 5–6; Dr. MAGYAR József–dr. PALLA Dénes: GYŐRITERV. In: SCHÉRY 2001 (ld. 46. j.) 126–129.

80 A hőkezelő üzemet ismerteti: BÖDÖK Tamás–BAKSAI Iván–HEGYI György: Ipari épülettervezés az É. M. Győri Tervező Vállalatnál. *Műszaki Tervezés*, 2. 1962. 4. sz. 17–21.

81 A műszaki leírást lásd dr. WINKLER Oszkár: Fűrésztelep. In: RADOS 1979 (ld. 39. j.) 794–799.

38. **Böjthe Tamás-Borsi Béla-Márton Botond-Pintér Gábor-Major Anikó:** *A Beremendi Cementgyár malomcsarnoka*, 1968–1971
(Modern) (Ipari) Építészeti Alapítvány – IPARTERV Fotóarchívum, No. 12801

félvertikális rendszeréhez hasonló elrendezést mutat, de a lisztillő különáll. A földszintes gyártócsarnok – az ÉLITI kenyérgyáraihoz hasonlóan – egyöntetű alaprajzi raszterhálóra szerkesztett, előregyártott vasbeton szerkezet. A hatásos tömegkompozíció precíz részletformákkal, élénk ritmust adó felületi kontrasztokkal társul.⁸² Az épület nemcsak a GYŐRITERV, de az egész 1960-as évekbeli hazai ipari építészet jelvénye lehetne: a korszak világszerte kurrens építőipari-szerkezettípi-zálási és technológiai szempontrendszerét követő, de az építészeti autonómiát semmi szín alatt feladni nem hajlandó, s a klasszikus modernizmus esztétikai ideál-jaihoz hű tervezői gondolkodást tükröz.

*

Hosszasan lehetne sorolni még az IPARTERV, a technológiai tervezőirodák és a regionális építészmuhelyek kevésbé ismert munkáit, mint ahogy külön alfejezetet – sőt önálló tanulmányt, ha éppen nem könyvet – le-

hetne szentelni a ma már homályba vesző exporttervezési megbízások hosszú soráról, de itt most meg kell állnunk. Talán ennyi elég ahhoz, hogy világossá váljon számunkra: az a kép, mely a vizsgált időszak magyar építészetének „sikerágazataként” ünnepelt szakterületről a korabeli szaksajtóban kialakult, főként az 1960–1970-es évek vezető szakembereinek értékválasztásait tükrözi, s mint ilyen, feltétlenül revideálandó.

Haba Péter

*művészettörténész, egyetemi adjunktus,
Moholy-Nagy Művészeti Egyetem,
Design- és Művészettörténet Tanszék
phaba@mome.hu*

TÁRGYSZAVAK

modern építészet, ipari építészet, szerkezettervezés, szerkezeti esztétika, helyszíni előregyártás, állami tervezőirodák, IPARTERV, szocialista iparosítás

KEYWORDS

modern architecture, industrial architecture, structural design, structural aesthetics, on-site precasting, state design offices, IPARTERV, socialist industrialization

82 Az épületet röviden bemutatja: ÉVM. *Győri TervezőVállalat*. Szerk. HARMATI János et al. Győr, é. n. 18.

Half in Shadow

1960s Hungarian Industrial Architecture beyond the Conventional Canon

The small number of book chapters, article compilations and exhibitions that have aimed, in recent decades, at an overview of the main trends in Hungarian architecture during the so-called “long 1960s” have devoted remarkably little attention to the subject of industrial architecture. This reticence on the part of researchers is surprising for two reasons: firstly, because it is widely known that the industrial development that took place between the dawn of the Kádár era and the radical halt of the new economic mechanism (that is, roughly between 1957 and 1972), which involved enormous amounts of construction, accounted for more than a third of all the investments in Hungary during this period, and consequently can be regarded as one of the sectors where architects were in greatest demand. The second reason is because the number of facilities that were, due to their high aesthetic, functional and engineering standards, considered worthy of publication in the architectural literature of the day, and which came to constitute a kind of canon, was extremely high compared with the other branches of architecture. The process of canonisation was ushered along by the political prestige that industrial architecture enjoyed in the sixties, and by the international acclaim it garnered within the profession. Present-day works on the history of architecture – if they touch upon industrial architecture at all – tend to rely on earlier publications, which concentrate on the canonised industrial buildings, even though the illustrations and texts in them are more useful today as reflections of the professional self-image of a long-lost age than as sources for scientific findings.

This study, besides detailing epistemological questions pertaining to the topic, deals with a selection of industrial buildings that have been cast “half in shadow” by the conventional canon, and which seem to be fading into oblivion as a result. The main objective in doing this is to draw attention to the hidden values of the works that seem to be the most significant, and also to conduct an experiment in placing them in the historical context, to the extent that this is possible, given the sparsity of data available today. Uncovering and analysing these “uncanonised” facilities may help future researchers to delineate a more accurate and well-founded overall picture of the industrial architecture of the 1960s and the decade’s much feted “factory icons”.

The first sub-chapter deals, one by one, with the less – if at all – celebrated buildings produced by IPARTERV (Industrial Building Design Company), the main centre of Hungarian industrial architecture in the sixties, and sketches out the unknown side of the institution’s professional activities. This section also shows that certain elements within the conventional image

of the history of Hungarian industrial architecture could be refined – or even substantially rewritten – by taking these buildings into account.

The second sub-chapter looks beyond the boundaries of IPARTERV, which dominated the industrial architecture of the time, to examine the activities of some smaller design institutions, which were likewise involved in major industrial construction projects. This section focuses mainly on technological design institutions, such as the engineering groups whose original profile was to plan the manufacturing processes of industrial plants, but who occasionally undertook to build entire industrial buildings or complexes. The order in which the technological design offices are presented follows their “ranking” in the economic and political system of the 1960s, based on the logical connections between the different branches of industry. We begin, therefore, with the Design Offices of the Ministry of Metallurgy and Engineering, which were involved in the largest investments in heavy industry, which at the time meant expanding Hungary’s enormous steel factories. The facilities built to exploit Hungary’s significant reserves of bauxite were the work of the Aluminium Industry Design Institute. From the second half of the 1960s, the factories producing materials for the building industry, necessitated by the major wave of housing construction and industrialisation, were designed by architects and structural engineers from the Central Research and Design Institute of the Glass and Ceramics Industry. Investments that fostered the production of artificial fertilisers, to serve the “chemical revolution” in agriculture, as well as the growing pharmaceutical and plastics industries, were largely associated with the Design Company for Chemical Works. The large-scale electrification of the country took place thanks to the work of the Power Station Design Office, which was responsible for building numerous vast power plants. The Design Institute for Food Industries and the Design Office for Light Industry enjoyed their golden age during this period: during the Rákosi regime, these branches of industry had been relegated to the background, but under Kádár, important programmes of development were also launched in these sectors of the economy. The study concludes with a brief overview of the considerable industrial architectural activities of the Road and Railway Design Company and the Győr Design Company.

Péter Haba

*art historian, senior lecturer (assistant professor),
Moholy-Nagy University of Art and Design,
Department of Design and Art History
phaba@mome.hu*

„Ha felemeltem, mindig bevertem a fejem”

*Pilt Rudolf (1931–2005): egy építész életútja
a Mosoni-Dunától a Rajna partjáig*

Bevezetés

Győriként már korán felkeltette érdeklődésemet a Révai Miklós Gimnázium hatvanas évekbeli épülete, de csak Győr 20. századi építészetével foglalkozó blogom (moderngyor.com) beindítása után kezdtem el utánajárni, ki is lehetett az építész, milyen alkotások fűződnek még a nevéhez. Az, hogy a tervező, Pilt Rudolf munkássága mindmáig alig ismert még a helyi kutatók előtt is, jól jelzi, mekkora lemaradásban vagyunk a korszak építészettörténetének kutatásában, főleg ami a vidéki történeteket illeti. Pedig épületei nemcsak az alaposabb utánajárást és az ismertetést érdemelnék meg, hanem azt is, hogy részei legyenek annak a kánonnak, amelyben a hatvanas-hetvenes évek építészeti alkotásait tartjuk számon.

Pilt a győri régióban működő két állami tervezővállalat közül a kisebbiknek, a Győr-Sopron Megyei Tanács Tervező Vállalat (GYSMTTV) egyik építészeti irodáját vezette 1961–1970 között. 1970-ben disszidált az NSZK-ba, a Rajnavidékre, ahol először alkalmazottként dolgozott, majd saját irodát alapított, amelyben haláláig aktív volt. A kutatásomból tehát egyrészt egy rendkívül változatos életút rajzolódott ki, másrészt betekintést kaphatunk egy hatvanas évekbeli tervezővállalat működésébe is.

A rendelkezésre álló források bemutatása után rövid életrajzi összefoglaló következik, majd részletesebben kitérek a Győrben és a megyében készült alkotásaira. Zárásként összefoglalom külföldi tevékenységének főbb súlypontjait. A forrásként használt személyes interjúk lehetővé teszik, hogy az életút szakmai részét kiegészítsem néhány magánéleti adalékkal. Szándékom szerint ezek tovább értelmezik a pályafutást, árnyaltabbá és megfoghatóbbá teszik a képet, amelyet Pilt Rudolfról, valamint a korszak társadalmi és emberi viszonyairól kapunk.

A kutatás forrásai

Az 1945 utáni építészeti múltunk kutatása bizonyos szempontból rendhagyó módszereket kíván és tesz lehetővé. A legfontosabb előny a korábbi korokhoz képest, hogy még élhetnek az alkotók, vagy legalábbis – ahogyan a mostani esetben is – a közelebbi-távolabbi kollégák, hozzátartozók, akiknek vannak személyes élményeik. Ezenkívül a hagyatékok nagyobb eséllyel találhatók meg egy-egy családtagnál. E munka ilyen szempontból egyfajta esettanulmány is lehet, hiszen az adattárakból nyerhető információk mellett jelentős részben a személyes beszámolókra és a megőrzött hagyatékok anyagaira támaszkodik. Az egykori kollégákat részben személyesen, részben telefonon kerestem meg. A beszélgetések azt is bizonyították, hogy e lehetőség kihasználásában az utolsó pillanatban vagyunk: rengeteg név elhangzott, akit megkereshettem volna néhány évvel ezelőtt. A tanulmányban néhány eset kivételével eltekintek attól, hogy minden egyes, így szerzett információt egy személyhez vagy beszélgetéshez kösse. Egyrészt mert nehezen követhetővé válna a szöveg, másrészt mert igyekszem csak olyan adatokat közölni, amelyeket a megkérdezettek legalább megközelítőleg egyhangúan állítottak. A megszólítottak közül Pilt Rudolf fiának, Pilt Róbert építészmérnöknek tartozom talán a legnagyobb köszönettel. Édesapja németországi működéséről adott információk mellett leginkább azért, mert apja hagyatékát is rendelkezésemre bocsátotta, és hozzájárult az információk és a fotóanyag közléséhez. A hozzá való eljutásban, a személyes kapcsolatok feltérképezésében Szabó Péter győri statikus, Pilt Róbert unokatestvére segített. Gábor Jenővel is rendkívül érdekes és informatív beszélgetést folytattam, aki Pilt közvetlen munkatársa, szerkesztője volt a győri években. Pilt munkahelyén

1. Pilt Rudolf 1968 körül
Pilt Rudolf hagyatéka (magántulajdon)

betöltött szerepéről, épületeiről Nemes József és Molnár Pál szolgált sok adattal. Nemes József statikus 1963-tól dolgozott a GYSMTTV-nél, Molnár Pál pedig 1963–1970 közt, majd kisebb megszakítás után még néhány évig dolgozott az irodában mint építész. Rövidebb, de informatív beszélgetést folytattam Alexovics Lászlóval és Keserű Bélával. Mindketten makettezők voltak, Alexovics a Győri Tervező Vállalatnál, Keserű pedig a GYSMTTV-nél, és személyesen ismerték Pilt Rudolfot.

A tanulmány másik kiemelt forrása a már említett hagyaték, amelyet Pilt Róbert őriz. Az egy vastag lefűzős dossziét kitevő anyag jobbára kész vagy még épülő munkákról készült fényképeket, saját alkotásokról szóló (sajnos forrásmegjelölés és dátum nélküli) újságkivágatokat tartalmaz. A legértékesebb információforrás két fénymásolatban megmaradt levél 2002-re datálva, valamint egy dátum nélküli, de feltehetően szintén 2002 körül készült levélpiszkozat. Mindhárom kézzel írt dokumentum. Ezek közül is kiemelkedik az a 2002.

december 30-i keltezésű kétoldalas levél, amelyben a már idős építész felvételét kéri a Magyar Építőművészek Szövetségébe (MÉSZ), mert ebben egy rövid életrajzot is közöl, és megemlíti legfontosabb munkáit. Öt oldalt tesz ki a második dokumentum, amelynek címzettje Gábor Jenő. Ennek előzménye – ahogyan a levélből kiderül – egy nagycenki találkozás volt, ahol Gábor a hazlátogató Pilttől kért tanácsot a győri székesegyház esedékesnek vélt felújítási munkáihoz (amelynek külső rekonstrukcióját Pilt tervezte). A levél ezekre a kérdésekre ad kimerítő választ, és mellékesen sok egyéb, fontos információt is kiolvashatunk belőle. A piszkozat témája szintén a bazilika, illetve annak toronysisakja. Winkler Gábor a címzettje, aki *Győr 1939–1999* című könyvében nem szerepelteti őt a toronysisak rekonstrukciójáról szólva. Pilt ezt sérelmezi a levélben, és igazolásként – a korszak kutatójának nagy öröme – részletesen beszámol a tervezési és kivitelezési folyamatról. Piltet ez azért érintette rendkívül érzékenyen, mert haláláig ezt tartotta legfontosabb munkájának. A levél végleges változata nem került elő. Tudjuk azonban, hogy (a félreértés tisztázása után) Winkler Gáborral kollegiális levelezőviszony alakult ki. Ezek a levelek sem ismertek még, de elképzelhető, hogy Winkler Gábor hagyatékában lappanganak, amelyet halála után a győri Széchenyi István Egyetem vett át őrzésre.

A munka harmadik forrása a levéltári kutatás volt. Bár elvileg a GYSMTTV teljes tervállománya a Győri Városi Levéltár Műszaki Levéltára (GYML) őrizi, Pilt épületeinek dokumentációja rendkívül töredékesen van meg. Egy-egy keveset mondó, kallódó tervlapot és utólagos részleges átalakítási tervet leszámítva mindössze két épületről (a szabadstrand-i öltözőről és a Révai Miklós Gimnázium bővítéséről) került elő az eredeti, bár erősen hiányos engedélyezési, illetve kiviteli tervanyag. Ezzel együtt köszönettel tartozom a levéltár munkatársainak, elsősorban Pálfi Károlynak, aki mindent megtett azért, hogy legalább ezek a dokumentumok előkerüljenek.

Végül fontos megemlíteni, hogy igyekeztem személyesen bejárni az itt bemutatott épületeket, legalább kívülről rögzíteni, lefotózni jelenlegi állapotukat. Ezek a közvetlen találkozások sajnos nagyrészt elszomorítóak voltak, hiszen ma már alig egy-két épület őriz valamit eredeti formájából. Ez azonban csak még jobban motivált a tanulmány megírására, amely talán hozzájárulhat ahhoz, hogy Győr egyik legegényibb hangú építészének megismerésével munkáinak értékeire jobban odafigyeljünk, és ami még menthető vagy helyreállítható, az meg is maradjon az utókor számára.

Nehéz kezdet után villámgyors karrier

Pilt Rudolf 1931. január 26-án született Győrben (1. kép). Családja Révfaluban vitte sikeres műszaki vállalkozását, betonelemeket és műkölapokat készítettek. Az 1943. január 1-jén megjelent *Győri Nemzeti Hírlap* hírdetése közt olvasható,¹ „Pilt Rezső, műszaki vállalkozó” és rögtön alatta „Pilt Vince, betonteleg”-ének hirdetése. (Mindkettő a Szarvas utca 2/a. szám alatt.) Pilt Rezső az édesapa, Pilt Vince pedig a nagypapa, aki valamikor a 19. század végén érkezett a Monarchia osztrák feléből bádógosként Győrbe. Az ifjabbik Rudolf a középiskolát a Pannonhalmi Szent Benedek-rendi Gimnáziumban kezdte,² de a nyolcosztályos középiskola második felét a győri Révai Miklós Gimnáziumban fejezte be 1949-ben. Ezekben az években az iskola mellett apjánál dolgozott tanoncként, így gyakorlatot szerzett a műszaki kivitelezés területén, sőt érettségije idején már jogosítványa is volt. Apjának ez az előrelátása, hogy fia minél több lábon álljon, szinte azonnal meg hozta gyümölcsét.

Az államosítás éveiben ugyanis a család gyárát elvették, apját börtönbe zárták, és Pilt bár jelentkezett a BME Építésmérnöki Karára, de mint kapitalista vállalkozó fiát elutasították. A kortársak beszámolója alapján az újonnan indult veszprémi Nehézipari Egyetemen helyezkedett el központifűtés-szerelőként, ahol valószínűleg az apjánál töltött évek tapasztalata alapján állt helyt. Nemsokára művezetővé avanszált, és ebben a minőségében mint „munkásgyereket” rövid idő után mégiscsak felvették az egyetemre. Ide azonban csak addig járhatott, ameddig ki nem derült problémás származása. Azonnal kirúgták, és besorozták három évre katonának. Itt korán megszerzett jogosítványának vette hasznát: egy magas rangú tiszt sofőrje lett, aki megkedvelte, és segített neki, hogy a katonaság utolsó, harmadik évében levelező szakon ismét elkezdhesse az egyetemet. Az 1956-os történések után megint lapátra tették, végül valamilyen módon újra visszatért az egyetemre. „Tízéves küzdelem után (1950–1960-ig) diplomáztam 1960-ban (Weichinger-tanszék)⁴

2. Pilt Rudolf: Épületterv (Diplomaterv?), évszám nélkül
Pilt Rudolf hagyatéka (magántulajdon)

az építészkar levelező tagozatán. Kétszer zártak ki az egyetemről (1950, 1957), rajtam kívül nem akarta senki, hogy építész legyek.” – olvassuk a MÉSZ-hez címzett levelében.

E rendkívül küzdelmes kezdet után azonban úgy tűnik, tehetségéhez méltó szakmai pályafutás vette kezdetét. Ennek első jele, hogy diplomatervét, amely egy Győrben építendő hajóállomás és szálloda, a *Magyar Nemzet* korabeli híradása külön is megemlíttette.⁵ A hagyatékban található egy fotó, amely egy nagy méretű, hatalmas lábakon álló épület rajzáról készült (2. kép). Ez máshová nem köthető az életműben, akár e záró feladatként is azonosíthatjuk, bár az épület előtti vízfelület a vitorlással együtt inkább tűnik egy nagyobb tónak, mint Győr egyik folyójának.

1961-ben a Győr-Moson-Sopron Megyei Tanács Tervező Vállalatnál helyezkedett el. A győri régió második számú tervezővállalata 1960. július 1-jén alakult meg.⁶ Előtte a régió nagy tervezővállalatának, a Győritervnek egyik fiókirodája volt, amelynek elsősorban az állami tulajdonba került lakóházállomány helyreállítása, lakhatóvá tétele volt a feladata. Az önállósulás után a Megyei Tanács tervezőirodája lett, és ettől kezdve az itt keletkező építési és felújítási feladatok teljes körű építészeti és szakági tervezésével foglalkozott, amellelt, hogy korábbi profilját is megtartotta. Az alkalmazot-

1 *Győri Nemzeti Hírlap*, 9. 1943. é. sz. 5.

2 Mind az apa, mind a fia neve egyaránt szerepel különböző forrásokban Rezsőként (például a Révai Gimnázium kiviteli vein is) és Rudolfként, bár utóbbi gyakoribb, és a hétköznapi életben is ezt használták.

3 Az 1941–1943 közötti évkönyveiben meg is találjuk a nevét.

4 Azaz a Középülettervezési Tanszéken, amelynek vezetője ekkor Weichinger Károly volt.

5 N. n.: Kivitelezik az Építőipari Egyetem végzős hallgatóinak legjobb diploma-munkáit. *Magyar Nemzet*, 145. 1960. 5.

6 VARGA István: Győr-Sopron Megyei Tanács Tervező Vállalat. In: *A Magyar Tervezőirodák Története*. Szerk. SCHÉRV Gábor. Budapest, Építészeti Tájékoztatói Központ Kft., 2001. 121.

ti létszám kb. 70 és 210 között ingadozott, kezdetben azonban a „tatarozó” fiókirodában leginkább jó képes-ségű pallérok dolgoztak, diplomás építész alig vagy egyáltalán nem. Az új iroda alapító igazgatója, Varga István⁷ (maga is nemrég végzett építész) fiatal, felkés-zült szakembereket, elsősorban építészeket keresett a cégre zúduló rengeteg megbízás teljesítésére. Így ke-rült a friss diplomás Pilt Rudolf 1961-ben a vállalathoz. Rajta kívül ekkoriban (az igazgatóval együtt) csupán két-három építész végzettségű volt a vállalatnál. Varga hamar felismerte Pilt tehetségét és jó kommunikációs képességeit, aki így viharos gyorsasággal kiemelt pozí-cióban találta magát: szinte rögtön rábízták az egyik, egyre bővülő építésziroda vezetését,⁸ sőt ő tervezhet-te a vállalat 1963-ra már fel is épült új, Baross úti szé-kházát. Az is sokatmondó, hogy a kettő közül a másik irodavezető az éppen ebben az időben, 1961–1963 között itt dolgozó Ivánka András⁹ volt, akinek távozása után ezt a helyet Újváry Rudolf töltötte be.¹⁰ Az egykori kol-légák közül többen is úgy fogalmaztak, hogy Pilt volt a „menőbb”, az „egyes számú” iroda. Eközben egy általa tervezett emeletráépítésbe költözött az Ady Endre út 13. számú házba¹¹ családjával (feleségével, Temesi Évával, aki a Győritervnél volt rajzoló, valamint két fiával, Ró-berttel és Richárdal). A hányattatott egyetemi évek, a késői diploma után a vállalatnál megtalálta számítását, és rendkívüli intenzitással vetette bele magát a munká-ba. A beszámolók alapján Varga István után a második ember volt a cégnél. Ez a viszony azonban úgy tűnik, nem vezetett rivalizáláshoz, mivel Piltnek inkább vol-tak építészeti, mint cégvezetői ambíciói. Pozíciója talán abban segítette, hogy ő kaphatta a vállalathoz kerülő legérdekesebb és legnagyobb feladatokat. A vállalati székház után többek között ő készíthette a frekven-táltabb helyen lévő új irodaházak, valamint a patinás Révai Gimnázium bővítésének tervét, és a megye ki-emelt műemléki együtteseinek dolgozhatott (nagycenki Széchenyi-kastély, Pannonhalmi Főapátság).

Külön fejezete győri munkásságának a „maszek” fel-adatok. Ezek közül a legjelentősebb a győri székes-egyház toronysisakjának rekonstrukciója, valamint a tetőszerkezetének és a külső homlokzatnak a felújítása (1967–1970). Ezzel a munkával kezdődött a püspökség-gel való intenzív kapcsolata. Gábor Jenőt, szerkesztőjét vonta be leginkább ezekbe a munkákba, aki így emlék-szik vissza: „rengeteget jártunk vidékre is felmérni [...]”. Vagy 30-40 templomot, toronysisakot újítottunk fel”. Ezenkívül egy konkrét új épületét tudták a kortársak felidézni, amit egyházi megbízónak készített: ő tervez-te Pannonhalma település plébániaépületét (statiku-sa Nemes József volt). Ehhez a munkához egyik leg-ígéretesebb feladata vezethette el, ugyanis ő végezte a Pannonhalmi Főapátság teljes épületegyüttesének építészeti felmérését. „Ha nem megy ki, biztosan ő csi-nálhatja a felújítást is” – emlékeztek vissza többen. Nemcsak dolgozott egyházi megbízóknak, de temp-lomba járó ember is volt, bár fia szerint nem annyira mély vallásos meggyőződése miatt, inkább a kommu-nisták iránti utálatából „cipelte el” fiait minden vásár-nap a templomba. Az egyházi megbízóknak végzett feladatokban az is motiválhatta, hogy a külföldi ado-mányokból finanszírozott munkákat a kortársak be-számolói alapján „valutában fizették”. Ezt nem tudjuk, pontosan mit jelentett, de a visszaemlékezések alapján e bevételekből hódolhatott egyetlen igazi hobbi-jának, az autóknak. Trabantja után először egy Fiat 850-est vett („Most képzeld el, egy családnak egy kétajtós au-tót!” – emlékezett vissza a fia), majd egy immár a család szempontjainak is megfelelő Fiat 124-est. (Ez itthon is ikonikus autó, hiszen 1970-ben ennek licensze alapján került forgalomba a szovjet VAZ–2101, ismertebb nevé-n az 1200-as Zsiguli.) Ekkortájt egy szokatlan, csillogóan új nyugati gépkocsival Pilt az egész városban feltűnést keltett. Ez ismert és elismert építész 1970 júliusában ebbe az autóba pakolta fel egész családját, és hagyta itt végleg Magyarországot. Pontosán nem rekonstru-

7 Varga István (1927–?), 1983-ban Ybl-díjjal kitüntetett építész. A GYSMTTV igazgatója 1960-tól 1990-ig. A megye legjelentősebb kastélyainak és egyéb fontos műemlékeinek helyreállítása fűző-dik a nevéhez: Fertőd, Esterházy-kastély, 1962–1988; Nagycenk, Széchenyi-kastély, 1971–1987 közötti munkálatai; Sopronhorpács, Széchenyi-kastély (évszám nélkül); valamint részt vett a győri belvá-ros 1979–1989 között zajló teljes rekonstrukciós munkájában. Ezek közül a nevéhez köthető a „Klastrom szálló”, a korábbi karmelita rendház átépítése.

8 Pilt Rudolf 1961–1970 közt vezette az irodát, helyettese egykori egye-temi csoporttársa, Czegléd János volt.

9 Ivánka Andrást az 1956-os forradalomban betöltött szerepe miatt száműzték korábbi munkahelyéről a KÖZTI-ből, és eltiltásának utol-

só időszakát (1961–1963) Győrben, a GYSMTTV-nél töltötte. Egyéb munkái mellett itt készítette el talán legkedvesebb munkáját, az 1969-re felépült, híres klubház épületét a Zrínyi utcai kórház terüle-tén. Bővebben lásd: KUSLITS Tibor: Ivánka András, egy építész a hu-szadik századból. ARC'4. Az Új Magyar Építőművészet melléklete. Szerk. Vámos Dominika. 2000. 34.

10 A kortársak beszámolója szerint 1970 után Újváry irodát váltott és átvette Pilt pozícióját, helyettese Molnár Pál lett. A másik iroda ve-zetését Csapó György kapta, aki mögött a második ember Bödök Miklós volt.

11 Győr Város Levéltárának Műszaki Levéltára, kiviteli tervdokumentá-ció, 9026 Győr, Ady Endre utca 13. (A levéltárban található dokumen-tumok az adott épület pontos címével kereshetők vissza.)

álható, de nagy valószínűséggel a Magyar Honvédelmi Sportszövetségnél a székház tervezésekor szerzett jó kapcsolatai révén sikerült elintézni, hogy az egész családjával együtt vízumot kapjon, és útra kelhessen – természetesen a visszatérés kötelezettségével. Minden munkatársát meglepetésként érte távozása: „fel sem merült bennünk, hogy elmegy, hiszen itt minden megvolt”.

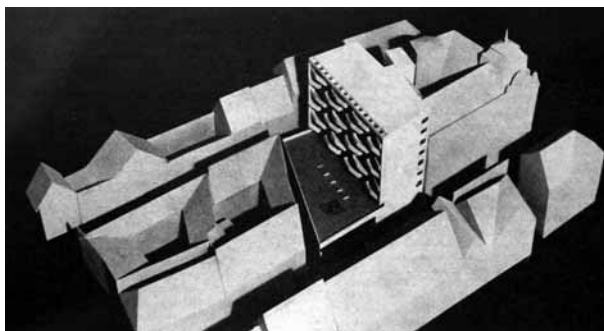
Röviden érdemes felidézni, milyen kép maradt meg róla győri kollégáiban. A visszaemlékezések abban egybeesengenek, hogy jó megjelenésű, elegáns, városszerete ismert ember volt, aki éppúgy megtalálta a hangot az építkezéseinek dolgozókkal, mint a püspöki palota lakóival és vendégeivel. Irodavezető volt, de dolgozni mégis inkább egyedül vagy néhány kiválasztott kollégájával szeretett. Munkatársai kifejezetten jó képességű, tehetséges építésznek ismerték, aki nagy kreativitása mellett alapos műszaki felkészültséggel és jó kombinatorikus képességekkel is rendelkezett. „Szerette a szépet és az újat, amivel mindig feszegette a kivitelezőknél a határokat. De nagyon jól kommunikált, és legtöbbször elérte, amit akart.” Már jeleztük, hogy nemcsak fantáziadús építész és jó konstruktőr, de a földön két lábon álló, érvényesülni tudó ember is volt. Nemes József egyenesen azt mondta róla, hogy „ebben a kavargó, sűrű világban ma hengerelne”. A kortársak szinte egyöntetűen valóban úgy emlékeznek rá, mint aki gazdasági téren is „ügyes, a pénzzel jól bánó, igazi sváb gyerek volt”, aki ugyanakkor „munkatársaival is nagyvonalú”-an viselkedett. Fontos volt számára, hogy a szakma szépségének gyakorlása mellett ott legyen, ahol „jól lehetett érvényesülni”. Nyilván az iparos-üzletember családi minta is hozzájárult ahhoz, hogy szakmailag és gazdaságilag is sikeres építésszé váljon. Mi készíthette akkor az emigrációra? Talán éppen ez, vagyis egy idő után mégis túl szűknek bizonyultak az itthoni keretek. Közrejátszhatott vágya a magyar gazdasági és kivitelezői realitások kötöttségeitől mentes építészeti alkotás iránt. Ez a feltételezés egybeesik azzal, ami több visszaemlékező szerint rendszeresen elhangzott tőle: „Ha felemeltem, mindig bevertem a fejem.” A gúzsba kötöttség érzése mellé fia még hozza, hogy finoman szólva nem szimpatizált a fennálló rendszerrel („utálta az oroszokat”), azaz úgy tűnik, az érvényesülés iránti vágya kizárólag szakmai és nem politikai pályán mozgott. Ugyanő említi még főnökével, Varga Istvánnal való elégedetlenségét is. Ezt ugyan a kollégák nem igazolták („a Pistával biztosan nem vezett össze, mert ő olyan ember volt, hogy vele nem lehetett összeveszni”), de nyilván gyűlhetett

benne munkahelyén is az elégedetlenség, amely a kiutazáshoz vezetett.

Három, Németországban töltött évtized után, 2000 körül vált intenzívebbé kapcsolata az itthon maradt, egykori kollégáival. Többen említették, hogy személyesen találkoztak vele egy-egy hazalátogatása alkalmával, vagy kölcsönös levélváltásra került sor. Ugyanakkor még több mint hetvenévesen is aktívan vitte ekkoriban fiával az irodáját, nem szándékozott hazaköltözni, ahogyan erről saját maga is ír a MÉSZ-nek címzett levélben. 2003-ban elvállalták a düsseldorfi Asahi Hotel homlokzati felújítását. Pilt Róbert úgy emlékszik, hogy „ehhez már nem volt igazán kedve, nagy részét már én csináltam”. Egyszer az idős Pilt mégis kiment a helyszínre, felmászott az állványra, ahol egy palló beszakadt alatta, leesett, és ő nyílt kéztörést szenvedett. Balesetéből már nem épült fel. Feltehetően az erős fájdalomcsillapítók okozhatták, hogy bélrákot kapott, aminek következtében 2005. április 19-én elhunyt. Kívánsága szerint Győrben, a Szent Imre-templom kriptájában temették el. Nemcsak a ránk maradt hagyaték számos dokumentuma utal arra, hogy haláláig a székesegyházon végzett munkája állt szívéhez a legközelebb, hanem az is, hogy kívánsága szerint ez olvasható sírkövén: „Pilt Rudolf (1931–2005) okl. építészmérnök, a Győri Székesegyház restaurátora 1967–1970”.

A vállalat „menőbb” építészirodájának vezetője

Mielőtt rátérnénk a GYSMTTV-nél tervezett konkrét munkáira, még két kollégáját érdemes megemlítenünk, akik szakmailag is fontosak lehettek számára. Az elsőre a MÉSZ-levél hívja fel a figyelmünket: „ez időben Ivánka András építésszel [...] volt szoros, évekig tartó baráti kapcsolat. A szakmát az ő szemlélete alapján tanultam meg, ami ma is befolyásol”. Erről a kapcsolatról ezenkívül semmi egyebet nem tudunk, ugyanakkor kétségtelen, hogy Pilt is akkor kerül a céghez, amikor a már tapasztalt Ivánka. Mivel Pilt levelező szakon végzte az egyetemet, és ez volt az első építész munkahelye, ahol ráadásul gyakorlatilag nem volt igazán nagy tapasztalattal rendelkező építész, Ivánka lehetett az első potenciális mesterfigura az életében. Kétségtelen, hogy az az átfogó, egészen a legapróbb részletekig hatoló hozzáállás, valamint a plasztikus, már-már költői formákra való törekvés, amely Ivánka építészét is

3. Tervváltozat a győri Kazinczy utca 5–7–9. foghíjtelkek beépítésére, 1966 körül
KRISZT 1967. (ld. 13. j.)

meghatározta, Pilt épületeinek is fontos ismérve lett. Csapó György építésszel¹² való barátságát is ebben a levélben említi. Erről a viszonyról sem tudunk meg többet, mint hogy Németországból „rég barátomon kívül (Csapó György, győri építész) nem tartottam [mással] benső kapcsolatot”. Csapóval való barátságát egyfajta kölcsönös szakmai tisztelet alapozhatta meg. A kortársak beszámolója alapján ők ketten voltak akkoriban a vállalatnál a letehetségesebb tervező építészek.

Egy terv és egy korai munka

Pilt elsőként bemutatott, meg nem valósult műve össze is köti a két kollégát. A közölt makettfotón¹³ ránk maradt terv a győri belváros, az elhanyagolt karbantartás miatt lebontott három műemlékháza helyén tátongó foghíj, a Kazinczy utca 5., 7., 9. telkek beépítésére tesz javaslatot. A *Városépítés* 1967/3. számából ismert terv feltehetően 1965–1966 körül készülhetett (3. kép). A beépítés megvalósulása azonban egészen 1980-ig húzódott, és végül Csapó terve szerint készült el.¹⁴

Pilt javaslata a három összevont telket egy egységként kezeli, és nem mondhatjuk, hogy a hagyományos utcaképet és a műemléki idomulást szem előtt tartó elképzelést látunk. Ezzel együtt a terv is megőriz valamit

az egykori telek-tagolódásból, hiszen maga is három elemből áll: egy síkatorból, egy lapos, feltehetően üzlethelyiség(ek)et befogadó földszintes épületrészből, valamint egy kb. huszonöt lakást tartalmazó, hatemeletes szárnyból. A helyszín nagy kihívása volt a két, egymástól nagyban eltérő párkánymagasságú szomszéd közötti formai átmenet megoldása. Ezt a szintek fokozásával bizonyos mértékig figyelembe vette a terv. Ugyanakkor a korábbi szintváltás helyett a befordított lakószárny egy újabb és tulajdonképpen nagyobb zökkenést vitt volna a belváros testébe. Ennél a munkánál elmondhatjuk, hogy a végül megvalósult Csapó-féle terv (amely architektúrában megtartotta a hármas telekosztást, és finomabb eszközökkel reagált az épített kontextusra is), kiérleltebben oldotta meg 1980-ra a feladatot, mint Pilt felvetése a hatvanas évek közepéről. A fotó mégis fontos számunkra, ha másért nem, azért, hogy össze tudjuk hasonlítani a tanulmány végén bemutatott, több mint két évtizeddel később, Németországban felépült hasonló telekadottságú és léptékű épületével.

Már említettük, hogy Pilt tervezte a GYSMTTV 1963-ra felépült új székházát (4. kép). A szűk költségvetésű lakó- és irodaépület a kor átlagos színvonalát képviseli, bár vannak érdekes részletei, például az oldalmegvilágításos, homorú hátfallal kialakított lépcsőház. Érdekes, hogy már ennél a munkájánál ott van a homlokzatra kivetített, függőleges (szerkezeti?) osztás, amely később, kiérleltebb változatban több munkáján, így a Révai Gimnázium bővítésén is megjelenik. A székház hamarosan, 1968 körül egy újabb ütemmel bővült, amelyet már nem Pilt, hanem Molnár Pál tervezett. Ma mindkét épület meglehetősen elhasznált, de még nagyjából eredeti állapotban van. Működnek is, részben a GYSMTTV-ből, a rendszerváltáskor alakult kisebb irodáknak és lakásoknak adnak otthont, részben pedig a vállalat hagyatékát őrző, Győr Város Levéltára Műszaki Levéltárának.

A győri strand öltözőépülete

Pilt 1963-ban tervezte,¹⁵ és 1964-re épült fel a Mosoni-Duna partján a szabadstrand öltöző- és büféépülete (5–6. kép). Ma még áll, de a rengeteg toldalék és

¹² Csapó György (1932–1999) több jelentős és jellegzetes épülettel gazdagította Győrt. Ezek közül kiemelkedik a Bem térre tervezett (mára jelentősen átalakított) irodaháza, valamint a belvárosi Kazinczy utca 5–9. foghíjtelkekre tervezett épülete.

¹³ Közli: KRISZT György: Győr történelmi városmagjának rekonstrukciós kérdései. *Városépítés*, 1967. 3. sz. 7–11.

¹⁴ Az épületet ismerteti: WINKLER Gábor: Győr, Kazinczy Ferenc u. 5–7–9., több rendeltetésű épület. *Magyar Építőipar*, 1980. 1–2. sz. 8–12.

¹⁵ A GyML-ben talált kiviteli tervlapok dátumai: 1963. január és március közöttiek. GYML, Szabadstrand épület, 9026 Győr, Vásárhelyi Pál út 12., kiviteli terv.

rarakódás miatt alig ismerhetünk rá. A töltésről induló lépcsőn és hídon át lehet ma is megközelíteni az ártér fölé nyersbeton lábakkal emelt házat. A szabályos alaprajzi négyzetbe szerkesztett helyiségeket eredetileg egy fedett-nyitott körfolyosó fogta körül. Innen nyílt a ruhatár, a fürkés férfi- és női öltöző, az orvosi szoba, valamint egy, a folyó felé néző büfé. Ez utóbbitól indult a folyó felé vezető második lépcső. A ház külső megjelenését síkok, egyenes vonalak, a nyitott és zárt felületek váltakozása, lamellák és vékony ablaksávok összjátéka határozta meg. Az előtérbe ugró korlát és a konzolosan kiugró földem bütösíkjai egy elsődleges, fehérén világító homlokzatot adtak, amely mögé változatosan komponált, árnyékban maradó másodlagos falfelületek húzódtak vissza. A korabeli publikáció szerint¹⁶ ezek festése eredetileg váltakozva terrakotta és sárga színű volt. Az épület azonban nem sokáig maradt meg a tervezett, képletszerű állapotában: egy hetvenes években készült fotón látszik, hogy ekkorra egy terasszal bővült, ma pedig már szinte felismerhetetlen. A kilencvenes évektől szórakozóhely üzemel benne, és a lehető legelképesztőbb hozzáépítésekkel bővítették. A hagyatékban több fotót is találunk az épület ma is látható gyalázatos állapotáról, ami bizonyítja, hogy Pilt haláláig nyomon követte egykor tervezett házának sorsát – nem telhetett benne sok öröme.

Két irodaház

A GYSMTTV a hatvanas években Győrben mintegy tíz közepes méretű, jellemzően három-négy szintes irodaházat tervezett különböző megyei hatáskörű vállalatoknak. Ezek közül kettőt¹⁷ jegyez Pilt Rudolf: a Jókai út 12. szám alatt a megyei Állami Gazdaságok (Agrober) (7. kép) és a Bajcsy-Zsilinszky út 2.-ben pedig a Magyar Honvédelmi Sportszövetség (MHS) székházát. Azon túl, hogy mindkét épület mérete és funkciója nagyjából azonos, hasonló adottságú, a szűk belvároshoz közeli foghíjtelekre is épültek. Az eredeti tervdokumentációk sajnos egyelőre nem kerültek elő, csak az Agrober-székházhoz találtunk egy 1974-re datált felmérési tervet,¹⁸ amelyet egy kisebb átalakításhoz készítettek.

4. A Győr-Sopron Megyei Tervező Vállalat székházának hátsó homlokzata a lépcsőházzal
Forrás: Pilt Rudolf hagyatéka (magántulajdon)

Ez utóbbi épület építését egy, a hagyatékban talált újságcikk szerint 1963-ban kezdték meg. Elkészültekor (1965 vagy 1966) felemelően friss látvány lehetett az akkor még csak meglehetősen átlagos, 19. század végi, 20. század eleji épületekkel foghíjasan szegélyezett Jókai utcában. Alaprajzi rendszere szokványosnak mondható: az utcáról tágas előcsarnok nyílt, a földszinten helyezkedett el továbbá egy szolgálati lakás, valamint a gépészeti helyiségek. Az előcsarnokból induló (látvá-

16 MOLNÁR Pál: Győri dunai szabadstrand öltöző-büfé. *Műszaki Tervezés*, 1964. 12. sz. 10.

17 A MÉSZ-hez címzett levelében Pilt megemlíti, hogy „1960-tól 1970-ig Győrött négy irodaházat [...] terveztem”. Ha a vállalati székházat is hozzá-

vesszük, akkor az itt bemutatott két másik irodaházzal is csak háromnál járunk. Ezek szerint létezhet a városban egy eddig ismeretlen negyedik is.

18 GYML, Állami Gazdaságok megyei székháza, 9021 Győr, Jókai út 12., felmérési tervek, 1974.

5. A győri szabadstrandí öltözőépület eredeti állapotában, a hatvanas évek közepén
A Győr-Sopron Megyei Tervező Vállalat jubileumi kiadványa, é. n. (ld. 13. j.)

nyosan térbe állított) lépcsőn jutottunk fel a három, kö-zépfolyosóra szervezett irodai szintre. Tartószerkezete a kor bejáratott eljárásaival készült: a vasbeton pillérváz Bohn-födémeket tart. A csupasz vázat adó hétköznapi szerkezeti és alaprajzi struktúrát azonban Pilt nem ép-pen szokványos módon lakta be, illetve öltöztette fel. A homlokzat teljes hosszában acélszerkezetű üvegfe-lülettel készült, függönyfalszerűen, de ekkoriban még nem ipari körülmények között előregyártott szerkezet-ként, hanem egyedi, szinte házilagos kivitelezésben. Ezek ma már nem láthatók, a 2000-es évek során hő-szigetelő nyílászáróra cserélték, igaz, (a bejárat mel-letti sűrű osztású üvegfal kivételével) legalább az ere-deti osztás figyelembevételével. Ezek a nagyobbrészt nem nyitható üvegsávok hozták magukkal a homlok-zat másik markáns elemét: a konzolos, hosszirányban vékonyodó vasbeton sávokat, amelyek egyszerre funk-cionáltak árnyékolóként és a fix üvegfelületekhez szük-séges tisztítójárdaként. Az egyik különleges megoldás eredményezte a másikat, Pilt pedig a tulajdonképpen

kényyszerűen jelentkező tisztítójárdákból alkotta meg a ház legmarkánsabb formai elemét. Ezen túl első látásra talán fel sem tűnik, hányféle burkolóanyagot alkalmazott az egyébként szigorúan szerkesztett homlokza-ton. A földszinti sávban téglaburkolat és üvegfal váltja egymást, de a műkő is megjelenik az ablakkeretek és egy (az említett átalakítás során eltűnt) földszinti ab-lak elé tett lamellázat anyagaként. Az emeleteken az üvegfalak alatti parapetsávokat kívülről sötét kerámia burkolja. Az erkélyek felülete nyersen hagyott, fehér-re festett beton, míg a homlokzat oldalain körbefutó keret felületi anyaga kőporos vakolat. A nyersbeton a tető déli részén kiérkező markáns, lekerekített kémé-nyen festetlenül is megjelenik.

Néhány dolgot érdemes kiemelni a belső kialakítá-sából is. A szabadon álló lépcsőn túl megemlítendő a folyosók rejtett világítása, valamint az akkoriban kor-szerűnek számító, ráadásul az NSZK-ból importált, gőz-üzemű fűtés. Az igényes megjelenésű, egyedi kivitelű fűtőtestek a homlokzatok teljes hosszában végigfu-

6. A győri szabadstrandi öltözőépület állapota a kétezres évek elején, 2000 körül
Fotó: Pilt Rudolf, Pilt Rudolf hagyatéka (magántulajdon)

tó üvegfalak parapetjében kaptak helyet. Rendhagyó megoldásai ellenére, a korabeli publikáció¹⁹ szerint, az épület az akkori gazdaságossági elvárásokat teljesítette, belefért az előirányzott költségkeretbe. Ma még használják, de a kicserélt nyílászárókon kívül meglehetősen rossz állapotban van. Különösen a tisztítójárdák állapota aggasztó (szerkezetileg is), amelyek szakszerű helyreállítása elodázhatatlan.

Az MHS irodaháza²⁰ 1966-ra épült fel a Bajcsy-Zsilinszky út 2. szám alatt (8. kép). Az épület közvetlen szomszédja az 1944-ben befejezett, kiemelkedő építészeti minőségű vasgyári bérházépület (építész: Urbancsik Tibor), amely a közölt korabeli fotó jobb oldalán tűnik fel. A helyszín amiatt is érdekes, mert akkoriban (a néhány év múlva megépülő új Rába-híd megnyitásáig) még erre haladt a városon az 1. számú, Bécs Budapesttel összekötő főútvonal, így kifejezetten exponált

utcasorba illeszkedett a ház. Alapképlete nagyon hasonlít az Agrober-székházéhoz: egy foghíjtelken épült, négyszintes, középfolysós irodaépület. Alaprajzában a legjelentősebb eltérés, hogy a lépcső ezúttal a belső magba került. Az egykarú kialakítás és a földtől ellebegő falazott korlátok talán még elegánsabbá teszik, mint az előző példáját. A homlokzati megoldás az Agrober székházéhoz hasonló: a nagy méretű, jó részben fix üvegfalakat az árnyékolóként is szolgáló tisztítójárdák kísérik. A homlokzat arányai itt is a kor átlagából kiemelkedő eleganciát sugároznak, bár mind a mellvédek kialakítása, mind az üvegsávot ritmusosan osztó falpillérek kissé darabossá teszik az összképet. További izgalmas formai megoldásokat találhattunk a tetőterazon. A teljes területén bejárható lapos tetőt egyrészt rendezvények helyszínéként képzelték el, másrészt a rádiózáshoz szükséges antennák elhelyezésének, megközelíthetőségének igé-

¹⁹ MOLNÁR Pál: Győr-Sopron-Vas megyei Állami Gazdaságok irodaháza, Győr. *Műszaki Tervezés*, 1965. 6. sz. 14–17.

²⁰ CSAPÓ György: MHS megyei és Győr városi elnökségi székház. *Műszaki Tervezés*, 1968. 12. sz. 16–17.

7. Agrober-székház, Győr, 1970 körül
A Győr-Sopron Megyei TervezőVállalat jubileumi kiadványa, é. n.
(ld. 13. j.)

8. A Magyar Honvédelmi Szövetség megyei és városi elnökségének székháza, Győr, 1970 körül
A Győr-Sopron Megyei TervezőVállalat jubileumi kiadványa, é. n.
(ld. 13. j.)

nye indokolta. A plasztikus, szoborszerű tetőfelépítmény egyben a szomszéd épület eltérő párkánymagasságához való átmenetet is adta. Ennek a háznak a sorsa az előbbivel ellentétben már megpecsételődött, ugyanis 2017 során lakásokat alakítottak ki benne. Hőszigetelték, magas tetőt kapott, így az egyedi tetőfelépítmény szükségszerűen eltűnt. Nyilván az eredeti belsőépítészeti kialakítást is hiába keresnénk.

A Révai Gimnázium bővítése

A neves győri Révai Miklós Gimnázium 1893-ra elkészült, Meixner Károly tervezte épülete a hatvanas években a

szakközépiskolai képzés beindításával kicsinek bizonyult²¹. A szükségessé vált bővítésre a meglévő épülettől dél-nyugati irányba elhelyezkedő szűk terület állt rendelkezésre, ahol több kisebb épület és a korábbi, kis tornaterem állt (9. kép). Az új épületszárny 1970 októberére készült el Pilt tervei szerint (10. kép), aki ekkor már nem volt az országban.²² A győri Műszaki Levéltárban megtekinthető az engedélyezési terv és a kiviteli terv több változata,²³ bár ez utóbbiból a végleges változatot nem találjuk.

A négyszintes, monolit vasbeton szerkezetű épület első látásra kitűnik jó arányú, egyéni hangvételű megformálásával. A hosszanti tömeget egyedileg alakított vasbeton oszlopokkal emelték az iskolaudvar szintje fölé. Az első és második emeleten kapott helyet az ösz-

21 ANTALINÉ HUIJTER Szilvia közli: *Várostartörténeti puzzle, 90. rész. A győri főreáliskola, a későbbi Révai Miklós Gimnázium*. URL: <http://www.gyoriszalon.hu/news/8987/66> (Letöltve: 2018. 06. 11.)

22 A kortársak visszaemlékezése szerint a művezetést már Glázer Ferenc fejezte be.

23 GYML, Révai Miklós Gimnázium bővítése, 9021 Győr, Jókai u. 21., engedélyezési és kiviteli tervdokumentációk.

szesen nyolc tanterem, és az őket kísérő tágas zsibongófolyosók. A felső szinten a tornaterem és a hozzá kapcsolódó helyiségek (öltözők, orvosi és tornatanári szoba) található. Érdekes itt előrebecsíteni, hogy az épületet 2001-re felújították. Pilt 2002-ben Gábor Jenőnek írt leveléből tudjuk, hogy a város illetékes hivatala megküldte neki véleményezésre és jóváhagyásra az átalakítási terveket, amelyeket ő aláírásával el is fogadott. A legjelentősebb változtatás, hogy az eredetileg szabadon hagyott földszint üvegfalakkal történő beépítésével alakították ki az iskola régóta hiányzó dísztermét. Elsőre talán jelentéktelenebbnek tűnő változtatás, a nyílászárók cseréje, amellyel a déli, nagy üvegfalás homlokzat veszített igazán, ahogyan azt később látni fogjuk.

Pilt a foghíjak után végre egy olyan jelentősebb méretű épületet is tervezhetett, amely szabadon áll, és minden oldalról érvényesül (11. kép). A tervezéshez a telepítés adta a kiindulópontot, ahogyan az engedélyezési terv építészeti műszaki leírásából kiderül. Egy paradoxont kellett feloldani: ki kellett tágítani a rendkívül szűkös iskolaudvart a kisebb-nagyobb épületek lebontásával, de úgy, hogy ezek helyére egy sokkal nagyobb programot befogadó ház is kerüljön. Pilt Le Corbusier ötletéhez nyúlt, és lábakra állította a házat. Az új szárny előtt, a meglévőök irányába egy piazzettaszerű teresedést alakított ki, amelyet ki is emelt a környezetből, és egyedi vasbeton elemekből épült kerítéssel vett körül (ez a közölt archív képről még hiányzik). A terv városépítészeti szempontokat is figyelmembe vesz. Egyrészt megteremtette bizonyos szempontból a vasútállomás előtti városi térrész szimmetriáját. Az új szárny a gimnázium főépületétől északra eső bérháznak ad kellő ellensúlyt a déli oldalon. Másrészt reagál a tőle nyugatra lévő börtönépület jelenlétére, illetve figyelembe venné annak remélt, de végül elmaradt lebontását. Az épület tudatosan eltakarja a nem túl felemelő intézményt a város egyik legforgalmasabb tere felől, másrészt – a bontás esetén – a nyugatról a gimnáziumig bővülő Eötvös park és a keletre fekvő Honvéd liget éppen itt ért volna össze, és a két zöldterület között a lábakra állítással legalább a vizuális kapcsolat létrejött volna. Mindez azonban a börtön megmaradása miatt nem valósult meg.

Piltnek a sablonoktól elszakadó gondolkodása leginkább a homlokzatok és a tömeg kialakításában mutatkozik meg. A lábakra állítással és a tornateremnek a felső szintre kerülésével áll elő az a játék, hogy a tömeg lentről felfelé egyre súlyosabb. A beépítetlen földszint fölötti két tantermi szint már ablakos, illetve üvegfalás kialakítása az átmeneti zóna, amely a tornaterem súlyos tömegéhez vezet át. Az egész kompozíciót lezárja, és

9. Makettfotó a győri Révai Miklós Gimnázium bővítésének munkaközi tervéről, 1968 körül
Győr Város Levéltárának Műszaki Levéltára, Fátay Tamás hagyatéka

visszajára is fordítja a körbefutó ablaksávval ellebegtett zárófödém. A tantermi szintek két oldalhomlokzata csak első pillantásra ugyanolyan. A különbség a makett, illetve a másik oldalról készült fotó összehasonlításával is kivehető. A keletre, azaz az új iskolaudvarra néző tantermek nagy méretű ablakai a homlokzatot strukturáló vasbeton pillérek közé kerültek. A nyugati homlokzaton azonban a szintén megjelenő vasbeton pillérek mögé húzott be Pilt egy duplaszint magasságú, a két zsibongófolyosót összekötő üvegfalat.

Az épület két véghomlokzata sem eseménytelen. A főépület felé eső északi rész rejtja a lépcsőházat, innen nyílik a két átkötő folyosó is. A földszinten az első (a makett-fotón is látható) változatokkal ellentétben nem egy üres (a maketten üvegfalnak tűnő) rész alakult ki, hanem egy zárt, kővel burkolt helyiségcsoport tároló és gépészeti funkciókkal. A két tantermi szint északi végében a WC-csoportok található. A homlokzaton itt vasbeton elemekből szerkesztett rácsozatot találunk a tartószerkezet mögötti síkon. Az épület egyik legizgalmasabb pontja a tompaszögben megtört déli homlokzat, és annak két szint magas üvegfala. A közölt archív fotón átsejlik, hogy az üvegfal mögött egy kerámiából készült képzőművészeti alkotás található. A hétköznapi logikának itt is ellentmond az épület, hiszen felmerül, hogy egy különben időjárásálló anyagból készült, hatalmas méretű murália miért nem a külső falon található. Az elhelyezésből pedig egyértelmű, hogy nem az épületben tartózkodók számára készült, mivel belülről nincs feltárulása, vagyis azok láthatták

10. A Révai Gimnázium bővítése keletről, a vasútállomás felől, Győr, 1985
Kozma Endre magángyűjteménye

igazán, akik az utcán járva néztek fel a házra. És így, az üvegfas kialakítással egy rendkívül izgalmas építészeti helyzet állt elő: a mű megtekintése az épület belső terébe való belátással jár kéz a kézben. A mindig napsütötte déli tájolású homlokzaton az üvegfal felnyílt, és látni engedte a déli osztályterem falára helyezett kerámiaalkotást és egyben a ház belső struktúráját. Az ezredfordulón készült felújítás itt hibázott a legnagyobbat: megmaradt ugyan az üvegfal, de tükörfólia került rá. Nyilván a déli napsütés elleni védelem okán, azonban így már nem láthatjuk, mi van mögötte. Mint homlokzati felület megmaradt az üvegfal, valódi értelmét ugyanakkor elvesztette, és így egy lényegében köztéri alkotást tűnt el.

Röviden érdemes kitérni még a tornaterem – elsőre talán illogikusnak tűnő – elhelyezésére a legfelső szin-

ten. A Pilttel egy irodában dolgozó statikus, Nemes József egyszerű gazdasági és tartószerkezeti okokkal magyarázza a döntést:²⁴ a nagyfeszítávú szerkezetet statikai okokból sokkal kedvezőbb volt a sűrű megtámasztást igénylő tantermi szintek fölé tenni. Ennek az érvnek ugyan ellentmond, hogy a földszint lábakra állításával ott szintén a tornateremmel szinte meg egyező feszítávot kellett áthidalni. A műleírásból tudjuk, hogy a tornaterem így is megbonyolította az egész ház szerkezeti rendszerét, mert a rezgések felvétele miatt a földszinti keretállásokat sűríteni kellett. A tervezésnél külön gondot fordítottak a tornaterem és a tanterem akusztikai elválasztására: a második emelet felett egymástól elválasztott, kettős vasbeton födém készült. Az engedélyezési terv műleírásában Pilt magabiztosan kijelenti, hogy „a hangszigetelés kivételét a

²⁴ Az épületnek a tavaly elhunyt Mészáros Etelka volt a statikusa, Nemes a terv talajmechanikai munkarészeit készítette.

közölt részletek megoldják”. Egykori diákokkal beszélgetve a megoldás mégsem sikerült maradéktalanul, bár a helyzetet a 2001-es felújítás javított valamennyit. Mindent összevetve azonban Pilt formailag bravúrosan használta ki ezt a funkcionális helyzetet: a felfelé egyre tömörebbé váló kompozícióval talán legmeggyőzőbb, legszebb arányú, legplasztikusabb épületét hozta létre, amely ráadásul mindegyik közül még felújítása után is relatíve a legjobb állapotban van.

Műemlékek és a nagycenki kastély esete

A GYSMTTV feladatai közé tartoztak a győri Ingatlankezelő Vállalatnak (IKV) végzett felújítási munkák. Így több belvárosi műemléképület renoválásának tervei is itt készültek. Ugyanakkor ezek inkább voltak állagmegóvási és „tatarozási” munkák, mint szakszerű, kutatásokkal és dokumentálással együtt járó műemléki igényességgű helyreállítások (amelyekre Győrben főleg a későbbi évtizedekben kerül majd sor). Egy épület esetében van forrásunk arról, hogy Pilt közreműködött a felújításban. Jenei és Koppány Győr című munkájukban említik, hogy a Király (akkoriban Alkotmány) utca 8. számú ház késő barokk homlokzatát az ő tervei alapján állították helyre 1963-ban.²⁵ Másik két, nagyléptékű műemlékes, egyházi vonatkozású munkáját, a székesegyház rekonstrukcióját és a Pannonhalmi Főapátság épületegyüttesének felmérését már említettük, előbbire később részletesen kitérünk. A források szerint még egy jelentős műemléki együttes tervezését is elkezdte, mégpedig a nagycenki Széchenyi-kastélynak a rekonstrukcióját. E munka szerzősége később feszültségeket okozott. A kortársak sem emlékeznek rá egyértelműen, hogy meddig terjedt Pilt szerepe a munkában. Valaki úgy véli, hogy „azt Varga Pista csinálta”, mások pedig szintén Varga István igazgatóhoz kötik a tervezést, hozzátéve, hogy Pilttől vette át a munkát. A kérdés azért érdekes, mert sem a 2001-ben Varga István által írt vállalat történeti összefoglalóban,²⁶ sem pedig a *Magyar Építőművészet* 1974/1-es számában²⁷ nem szerepel Pilt neve a tervezők között. Sőt, az előbbi szerint a tervezés 1971–1987 között folyt, tehát már Pilt

11. A Révai Gimnázium bővítése, nyugati homlokzat, Győr, 2015
A szerző fotója

távozása után. Ő azonban máshogy emlékszik, és komoly sérelemnek veszi neve kihagyását a szerzők közül. A Gábor Jenőnek címzett levelében, amelyben azért kardoskodik, hogy a bazilika-toronymsíak felújításáról az ő véleményét is kérjék ki, idézi a nagycenki kastély esetét: „Nem akarom a nagycenki kastélyt felhozni, de annak a teljes tömegbeli rekonstrukcióját, főhomlokzatát – bizonyíthatóan – én csináltam. Úgy kigolyóztak, mintha semmit sem csináltam volna.”

Több forrás is megerősíti, hogy a felújítás tervezése nem 1971-ben, hanem már 1969-ben elindult. A *Magyar Műemlékvédelem* 1977-ben részletes leírást ad²⁸ a kastélyról és annak folyó helyreállításáról. Bár ebben a szövegben Pilt neve nem szerepel, de megtudjuk, hogy az OMF a programtervet 1969-ben készítette el, és 1970-ben már zajlott a főépület helyreállítása. A *Műszaki Tervezés* 1970/6. számában is találunk egy cikket,²⁹ amelyet P. R., azaz vélhetően maga Pilt Rudolf jegyez, és itt tervezőként az ő neve szerepel. Ezt az írást így zárja: „a főépület helyreállítása 1969. évben megkezdődött és előreláthatóan 1971-ben befejeződik”. Tehát még itthoni működése alatt, az ő tervei alapján legalább részben megvalósult a főépület helyreállítása. További bizonyíték szerzősége mellett, hogy a vállalat tízéves évfordulójára publikált

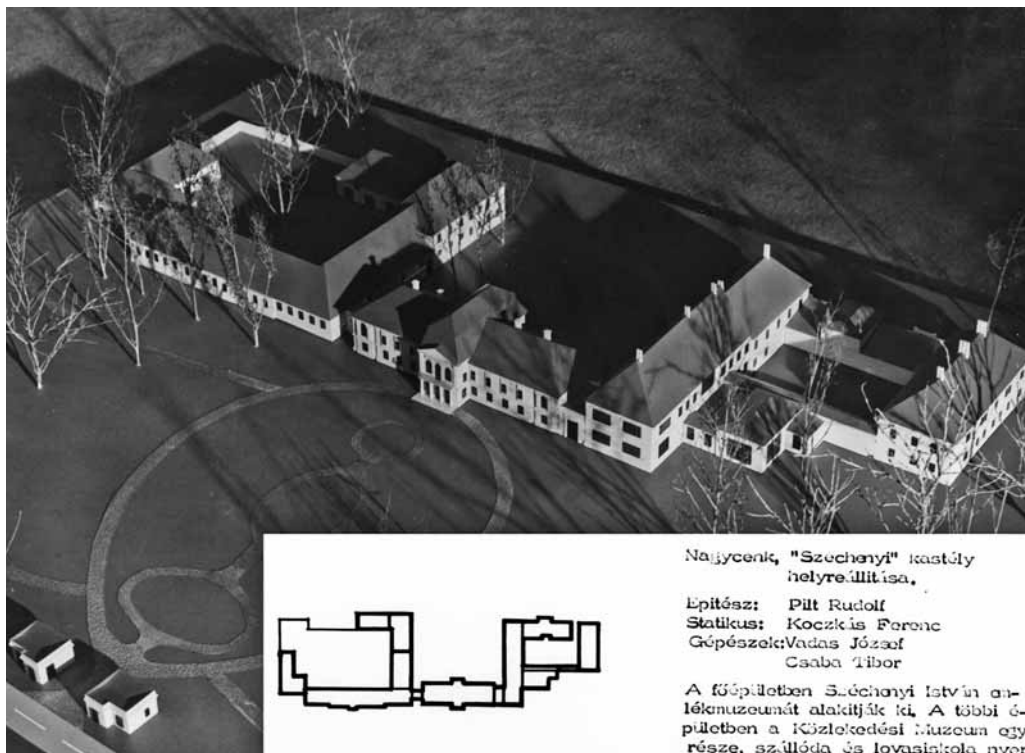
25 JENEI FERENC–KOPPÁNY TIBOR: *Győr*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1964. 75.

26 VARGA 2001 (ld. 6. j.) 122.

27 WINKLER GÁBOR: A Széchenyi-kastély főépületének helyreállítása. *Magyar Építőművészet*, 1974. 1. sz. 54–58.

28 KRISZT GYÖRGY: A Nagycenki Széchenyi-kastély helyreállítása. In: *Magyar Műemlékvédelem 1973–1974*. Szerk. DERCSENYI DEZSŐ. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. 265–289.

29 P. R.: Nagycenki „Széchenyi” kastély helyreállítása. *Műszaki Tervezés*, 1970. 6. sz. 47–48.

12. Makettfotó, a tervet készítőik nevei és rövid leírás a nagycenki Széchenyi-kastély felújításáról, 1970 körül
 A Győr-Sopron Megyei TervezőVállalat jubileumi kiadványa, é. n. (ld. 13. j.)

13. Cukrászüzem és konyha a győri Tihanyi Árpád úton (az ezredforduló körül lebontva), 1970 körül
 A Győr-Sopron Megyei TervezőVállalat jubileumi kiadványa, é. n. (ld. 13. j.)

füzetben³⁰ is Pilt neve alatt szerepel a felújított kastély makettjének fotója (12. kép). Annak ellenére is érthetetlen Pilt „kigolyózása” a munkából, hogy a teljes felújítás távozása után még több mint másfél évtizedig húzódott. Talán mégis okozott némi feszültséget és elégedetlenséget hirtelen távozása, vagy – ahogyan egyik kollégája spekulál – az emigrációja miatt „felsőbb utasításra” hagyták ki a tervezők közül. Ezt erősíti meg fia visszaemlékezése is, amely szerint Piltet távollétében itthon két év börtönre ítélték. Persze mindez magyarázza, hogy 2001-ben miért nem szerepel neve az alkotók között.³¹

További munkák: a presszótól a tetőtér-beépítéseken át a cukrászsüzemig

Pilt működési területének széles skálájára jellemző, hogy a nagyléptékű műemléki együttesek és a jelentős egyházi megbízások mellett feltűnően sok kisvendéglő felújítását is megtaláljuk az életműben. Ahogyan a templomoknál, így ezekben a munkákban is Gábor Jenő volt állandó munkatársa. Mivel eddig sajnos egyik alább felsorolt munkának sem találtam meg tervdokumentációját, így elsősorban az ő visszaemlékezésére, illetve a hagyatékban megőrzött korabeli újságvivágatokra kell hagyatkoznunk. Gábor Jenő három helyet említ, amelyeknek belsőépítészét ők tervezték. Pilt nevéhez kötődik Győrben eszerint a Dunakapu térre nyíló, híres Matróz vendéglő felújítása (Káposztás köz 1.), valamint a jelenleg Szalai vendéglő néven működő étterem (Kisfaludy u. 34.) rekonstrukciója. A harmadik említett hely már megszűnt, és nem azonosítható egyértelműen (Király utca 9. vagy 11. szám). Gábor szerint Pilt előszeretettel mutatta meg ezekben a kisvendéglőkben a falak nyerstégla felületét: „mindenhol azzal kezdtük, hogy levertük a vakolatot”. És valóban, mind a Matróz, mind a Szalai vendéglő belsejében ma is meghatározó a nyerstégla, és egyébként (a kutató pechjére) mind a Király utca 9., mind a 11. szám alatti üzlethelyiségben szintén dominál a vakolatlan falazat (bár ez utóbbi frissebbnek, újabbnak tűnik, kevésbé a

14. A Mezőgazdasági Gépgyár 1500 adagos konyhájának önkiszolgáló pultja, Mosonmagyaróvár, 1970 körül
A Győr-Sopron Megyei Tervező Vállalat jubileumi kiadványa, é. n.
(ld. 13. j.)

hatvanas évekből származónak). Egy nem datált újságcikk-kivágat is megerősíti, hogy a Matróz étterem rekonstrukcióját Pilt tervezte. Ebből azt is megtudjuk, hogy a Győr-Sopron Megyei Vendéglátó Vállalat ekkor több vendéglátóegység helyreállítását elindította, de további konkrét helyeket nem közölnek. Egy másik újságvivágatból még egy példánál azonosítható szerzősége: ő tervezte 1966 körül a csornai Erzsébet presszó belsőépítészét is, amely valamikor a kétezres évek elején alakult át kínai üzletté.

Ezeket felül további néhány nagyobb munkáját tudjuk azonosítani. A jubileumi kiadvány és a visszaemlékezések alapján az ő alkotása a győri cukrászsüzem és 1500 adagos gyerekkonyha funkciójú épület (13. kép). Innen szállították az egész járásba a süteményeket, és városszerte a napközisek napi kétszeri étkezését. A ház a mostani Tihanyi Árpád úti aluljáró mellett, a 10. számú lakóépület helyén állt, lebontására a 2000 körüli években kerülhetett sor. A tizedik évfordulós kiadványban szerepel egy másik épület is, amelyet Varga Istvánnal együtt jegyez: a mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár 1500 adagos konyhája és étterme. Ez a ház még megvan a Kühne Gépgyár ipari műemlékekben

30 Sz. n.: *Győr-Sopron Megyei Tervező Vállalat*, é. n. Varga István jegyzi az előszót, ebből derül ki, hogy a fotóalbumot 1970-ben, a vállalat tízéves fennállásának évfordulójára adták ki.

31 Érdekeséggént említjük meg, hogy Kuslits Tibor az ARC'4. számában írt életrajzában a kastély felújításának terveit Ivánka Andrásnak

tulajdonítja. Kuslits 2000 (ld. 9. j.) 34. Ivánka szerepe azonban már csak azért is meglehetősen kérdéses a kastélyrekonstrukcióban, mert ő 1961–1963 között, tehát jóval a rekonstrukció kezdete előtt dolgozott Győrben. 1960–1962-ben az OMF a legszükségesebb állagvédelmi munkákat végezte csak el a kastélyon, és magának a teljes rekonstrukciónak a tervezése csupán 1969-ben kezdődött.

15. A győri Székesegyház rekonstruált toronysisakja, 1968 körül
Fotó: Pilt Rudolf, Pilt Rudolf hagyatéka (magántulajdon)

16. Bánk József püspök és Pilt Rudolf a győri székesegyház építkezésének helyszínén 1968 körül
Fotó: Pilt Rudolf, Pilt Rudolf hagyatéka (magántulajdon)

17. Bánk püspök a terveket tanulmányozza, míg Pilt az épülő toronysisakra mutatva magyaráz. A kép többi szereplője nem ismert, 1968 körül
Pilt Rudolf hagyatéka (magántulajdon)

gazdag telepén, rendezvényterként továbbra is használják, bár az idők során belsőépítészeti kialakítása már eltűnt (14. kép).³²

A régi kollégák még a győri ágyúgyári lakótelepre (Fiala Géza, 1915–1917) készült terveit említették. A csupán szóbeli – igaz, egybecsengő – források alapján az ő alkotása a műemléki együttes központi terének északi részén áll, Nagysándor József utca 9. szám alatti négyszintes társasház. A lakótelep központi tere eredetileg beépítetlenül maradt, a lakóházak egységes terv szerinti megépülését nem követte az első világháború után még csak elvben tervezett középületek megvalósítása. Egyetlen kivétel volt a déli oldalon elkészült, az Árkayak által jegyzett híres gyárvárosi templom. Az északi rész viszont csak a hatvanas években épült be. Három ház épült meg ekkor: a teresedés közepén az utóbbi évben lebontott Mátyás vendéglő (Bognár István, 1963), és két oldalán egy-egy négyszintes lakóépület. Ezek közül a keleti irányba esőt tervezte Pilt, amely valóban jobb arányú, valamelyest érdekesebb. Ugyanakkor ezt is inkább átlagosnak, és a telep építészetétől idegennek mondhatjuk, bár léptékében és telepítésében finomabban, elegánsabban viselkedik, mint a tőle nyugatra megépült másik.

A lakóegyüttes máshogyan is magán viseli az építész keze nyomát: a kollégák szerint ő volt a tervezője a telepen megvalósuló tetőtér-bépitéseknek. „Maszek

munkának indult, de aztán akkora lett, hogy nem lehetett már magánba csinálni, mondták, hogy vigyük be a cégbe. Szerintem több mint száz lakást alakítottunk ki a lakótelep épületeinek tetőterében.” – emlékszik vissza Nemes József, hozzátéve azt is, hogy ez is a nagyon jól fizető munkák közé tartozott. A telepen ekkoriban azonban nemcsak tetőtér-bépitések készültek, hanem emeletráépítések is, amelyek meglehetősen nagy kárt okoztak a műemléki együttes képében. Hogy vajon ezekben is közreműködött-e Pilt, egyelőre nem sikerült kideríteni, bár ki nem zárhatjuk. Ha ez így van, akkor talán ennél a munkánál az építészeti elkötelezettséget és érzékenységet felülírta az „ügyesség” és a „gazdasági érvényesülés” szempontja.

Amire a legbüszkébb volt

A győri székesegyház toronysisakja egy második világháborús találat következtében megsemmisült. A város és a püspökség vezetőinek akarata találkozott, amikor elhatározták, hogy a csonka tornyot, a bazilika tetőzetét, valamint a külső homlokzatokat helyreállítják Győr várossá válásának 700 éves évfordulójára, 1971-re. Egy tervpályázat nyomán jutott Pilt Rudolf 1967-ben ehhez a munkához (15. kép).³³ Ahogy már említettük, győri mű-

32 Köszönet illeti az információért és a mai állapotot mutató fotóért Németh Jánosné-t a Kühne Mezőgazdasági Gépgyár Zrt. titkárságáról.

33 A szóbeli beszámolók mellett két megjelent írás is említi Pilt nevét:

„A székesegyház új helyreállítását, toronysisakjának visszaállítását, egységesítő tetősíkjaikat, homlokzati felújítását Pilt Rudolf építész tervezte. A munka műemléki irányítását, ill. művezetését Kriszt György az OMF területi főfeladója végezte.” Kozák Károly–LÉVÁRDY Ferenc–

18. Pilt Rudolf a földön készülő toronysisak-ácsolat mellett, 1968 körül
Pilt Rudolf hagyatéka (magántulajdon)

ködésének utolsó néhány évét végigkísérik az egyházmegyének vállalt feladatok,³⁴ amelyeket állítólag az itt kialakult kapcsolat hozott.

A munkához való, már említett személyes kötődése miatt érinthette rendkívül érzékenyen, hogy Winkler Gábor *Győr 1939–1999*³⁵ című, egyébként hiánypótló kötetében azt írja: „A székesegyház toronysisakját Alexovics László modellje alapján állították helyre”. A mondat valóban elég szerencsétlen, hiszen bár a sisakról tényleg készített Alexovics modellt, de egy makett alapján nyilván képtelenség egy bonyolult történeti toronysisakot rekonstruálni. Piltnek érthetően fájt, hogy az ő nevét nem közölte Winkler. Ceruzát ragadott, és levelet írt a szerzőnek, amelynek piszkozata maradt ránk. Erre a levélre támaszkodva foglalhatjuk össze a bazilika tervezésének, felújításának történetét, amelynek főbb sarokpontjait mind a személyes visszaemlékezések,

mind a rendelkezésre álló források megerősítik. 1967-ben egy zártkörű pályázati bemutatás után ajánlotta az OMF-ben dr. Gerő László Bánk József püspöknek, a Győri Egyházmegye apostoli kormányzójának, hogy Pilt Rudolfot kérjék fel a rekonstrukció tervezésére (16–18. kép). A munka a következő ütemezés szerint készült: 1967 nyarára megvolt a székesegyház teljes építészeti felmérése. 1967 őszére elkészült a tanulmányterv fénykép-dokumentációval, műszaki leírással és költségvetéssel („3 példányban, fekete műbőr kötésben szállítva, cca. 12 cm vastag” füzetben). Ekkor következett a legizgalmasabb feladat: az egyetlen fellelhető fénykép és egy megmaradt rozetta alapján kellett rekonstruálni az 1805-ben épült eredeti toronysisakot. Sok sikertelen próbálkozás után Piltet végül a „szerkesztési elvek felismerése” vezette el a kész tervhez. Ekkor már gyors ütemben, 1967 decemberére elkészültek a kiviteli tervek (amelynek szerkezeti munkarészét Nemes József készítette), és maga az építkezés a következő év elején el is kezdődött. Először a toronysisakot (1968), majd az új tetőt (1969), végül a homlokzat vakolását fejezték be (1970). A toronysisak terveinek műemlékvédelmi és megbízói elfogadtatásához kellett azt a bizonyos gipszmakettet elkészíteni. A feladatra először felkért, egyházi műemlékek felújításában sokat foglalkoztatott iparművész, Borsa Antal nem vállalta a feladatot, de az idősebb Alexovics László³⁶ – kissé tartva ugyan az egyházhhoz kötődő munka esetleges következményeitől – igent mondott. Pilt megjegyzi, hogy noha Alexovics „nagyon jó szobrász”, a makett mégis eltért a tervektől. Ennek is köszönhető szerinte, hogy az OMF-ben történő bemutatáson Gerő a makettet egy pillantás után félrerakta, és a tervlapokban mélyedt el, amelyeket fél órán belül el is fogadtak.³⁷ Az 1968 tavaszán megindult rekonstrukciót őszre be is fejezték, legalábbis ezt tanúsítja az a meghívólevél, amely Piltnek érkezett Bánk püspöktől az október 31-én tartandó ünnepélyes avatásra.

Nemcsak a már idézett sírfelirat, de maguk a hagyatéki dokumentumok is kétségtelenné teszik, hogy ez a munka állt végig Pilt szívéhez a legközelebb. Az anyag magyar vonatkozású részének több mint háromnegyedét az erről

SEDLMAIER JÁNOS: A győri székesegyház Szentháromság (Héderváry-) kápolnája *Arrabona – Múzeumi Közlemények*, 14. 1972. 139; valamint egy rövid cikk: *Új Ember*, 24. 1968. 15. sz. 3.

34 A Pilt család kapcsolata a székesegyházzal egyébként már korábban kezdődött, ugyanis az 1939-es rekonstrukcióhoz a Pilt-vállalkozás készítette a műkő lapokat: „A padozat burkolására a boltozattartó oszlopok aljának márvány burkolatához alkalmazott májszínű műkőlapokat Pilt Vince győri gyárában készítették. A jól tisztítható kockák fénye mellett egységesnek tűnik fel az egész padozat.” Dr.

SZABADY BÉLA: A székesegyház legújabb restauráció s munkálatai. In: BEDV VINCE: *Győr katolikus vallásos életének multja*. (Győregyházmegye multjából, 5.) Győr, Győregyházmegyei Alap, 1939. 179.

35 DR. WINKLER GÁBOR–KURCSICS LÁSZLÓ: *Győr 1939–1999*. Győr, Műhely Folyóiratkiadó Közhazsnú Társaság, 1999.

36 Alexovics László (1913–1986) szobrász készítette a makettet. Fia, ifjabb Alexovics László később a Győriterv makettkészítője lett.

37 A kiviteli tervdokumentáció tervlapjainak egy-egy példányát a kereszt alatti gömbbe is elhelyezték.

19. Az 1990-es években felújított Nibelungenmühle hatalmas műemléki együttese a Rajna partján, Worms, 1990-es évek eleje Pilt Rudolf hagyatéka (magántulajdon)

szóló dokumentumok teszik ki: fotók (az építkezésről, de a püspökségen tartott fogadásokról, kávézásokról is), cikkek gyűjteménye, emlékebe eltett meghívók stb. Különösen a Gábor Jenőnek címzett levél (2002) tanúskodik a szinte már-már féltő gondosságról, amellyel a toronysisak sorsát követte. Hosszan, pontokba szedve tér ki az egyes szerkezeti elemekre (tetőhéjzat, ereszcsonna, a torony stb.). Alapvető álláspontja, hogy csupán apró javítások lehetnek szükségesek, és kissé túlbuzgónak tartja Gábort (ővja az „öncélú hibakeresés”-től), félti a tornyot a szakszerűtlen kezelettől. Felajánlja továbbá, hogy „ingyen” áll a püspökség rendelkezésére, azzal együtt, hogy „semmi nem sürgeti az azonnali cselekvést”. Hozzáteszi: „A pusztulás előtti toronysisakot sem bolygatták, jóllehet majdnem 200 éves volt, pedig biztos, hogy nem volt jobban megcsinálva mint [ez,] 1968-ban”. Végül nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy fenntartja a szerzői jogot, informálják, és kérjék ki a véleményét minden esetleges beavatkozásról.

A toronysisak itt közölt fotójának (15. kép) az ad különös jelentőséget, hogy ugyanabból a szögből készült,

mint az az archív kép, amely alapján a rekonstrukció készült. Egy, a hagyatékban található, 1968. október 10-re datált újságcikkből³⁸ idézve: „Még e hónap végén elkészülhet tehát az a fotó, amelyet elképzelhető izgalommal vár a tervező Pilt Rudolf: a Püspökvár tornyából, pontosan kimért szögből [készül], amelyet ki lehet majd nagyítani ismét [...] ugyanolyan méretűre, mint a falán függő [háború előtti] fénykép.” Vagyis ez a fotó volt hivatott bizonyítani, hogy Pilt jól ismerte fel a sisak szerkesztését, és a maga eredetiségében adta vissza a győrieknek a belváros legmagasabban fekvő épületének legkiemelkedőbb, szimbolikus felépítményét.

Architektbüro Pilt

1968-ra elkészült a toronysisak-rekonstrukció, 1970-ben épült addigi legnagyobb méretű épülete, a Révai Gimnázium bővítése, és dolgozik a régió egyik legjelentősebb kastélyának, a nagycenkinek a felújítási tervein. Ismert

38 Sz. n.: *Ötvenhét felvétel – elkészült a kupola*. 1968. október 10-i újságkivágat. Forrás: Pilt Rudolf hagyatéka (magántulajdon).

20. A teljes rekonstrukción átesett Hotel Asahi, Düsseldorf, 1990-es évek
Pilt Rudolf hagyatéka (magántulajdon)

és elismert építész, aki ráadásul egy divatos, nyugati autóval járja a várost és a megyét. Úgy látszik, azonban mégsem volt elégedett, hiszen családját összepakolva 1970 júliusában útra kelt. A tanulmány elején utaltunk származására, így nem okozhatott neki problémát a német nyelvi közeg. Kollégájának, Bödök Miklós építésznek testvére, Bödök Tamás statikus ekkor Münchenben dolgozott, ő is segítette a Pilt-család megérkezését a nyugati világba. A MÉSZ-nek írt levélére támaszkodva foglalhatjuk össze itteni életútját: 1970 után „12 évig a hírhedt »Neue Heimat Städtebaunál« [...] voltam mint tervezőépítész alkalmazva.” Itt is felismerhették kvalitásait, és egy idő után önálló munkákat is kapott, mégpedig nem is kis léptékűeket: „részben egy nagyon jó Német Team-ben [dolgoztam,] de később egyedül két iskolacentrumot, irodaházakat terveztem”. Ezekről sajnos

21. Hatszintes lakóház, Am Alten Weiher, Neuss, 2001 körül
Pilt Rudolf hagyatéka (magántulajdon)

közelebbit nem tudunk. Ezután, feltehetően 1982-ben önállósodik. Először Düsseldorf-Meerbuschban alapítanak közös irodát egy 1956-ban emigrált Szörényi nevű építésszel, majd Mönchengladbachban megalapítja saját irodáját, az Architektbüro Piltet (Luisenstraße 164., 41061 Mönchengladbach). Friss diplomás fiát nemsokára bevonta a tervezésbe, akivel egészen az apa haláláig voltak közös munkáik.

Németországban főként a meglévő történeti vagy az ipari előregyártás korából származó vasbeton épület szakértésével és felújításával foglalkozott. A hagyatékban megtalálható az iroda referenciamunkáinak listája, amelyben nem kevesebb, mint hatvankét projektet sorol fel – sajnos évszámok nélkül. Ezek legtöbbször „Sanierung”, azaz helyreállítás, felújítás. Középületek éppúgy vannak köztük, mint nagyléptékű ipari együttesek és lakóházak. A munkákról készült fényképek, újságkivágatok és elvétve egy-egy tervlap teszi ki a ránk maradt anyag közel háromnegyedét. Az előkerült legkorábbi fotó, amelyen már saját irodájában készült munkája van, 1988 augusztusából való. Ezen a Deutsche Tiernahrung Cremer GmbH (Deuka) cég egy már felújított ipari épülete található. Talán a legnagyobb volumenű munkáik e vállalat üzemének rekonstrukciói voltak. Ebben az időszakban a cég minden rekonstrukciós és bővítési munkáit (mintegy tizenöt ipari komplexum) a Pilt-iroda végezte. Ezek közül kiemelkedik az 1920-as években épült, wormszi Nibelungenmühle épület-együttesének felújítása (19. kép). A Rajna partján álló, impozáns együttes teljes műemléki igényességű

helyreállítására 1990 körül kerülhetett sor. A történeti vasbetonszerkezet nagy szakértelmet igénylő javítása mellett kiemelkedően igényes (tervezői és kivitelezői) munka a főépületet borító fémlemez-fedés. Erre kifejezetten büszke volt, amit a közölt fotóhoz tűzött cédula is bizonyít: „»Worms-Nibelungenmühle« üzemi és tető rekonstrukció, 2 ½ évig tartott, elvéreztünk rajta, de nagyon szép, közvetlen a Rajna-parton áll. [...] az egyik legszebb munka volt.” Hasonló feladatokra szerződtek olyan nagyvállalatok, mint a Kofu és a Thyssenkrupp. Ez utóbbinak egy mintegy 30 épületből álló szolgálati lakótelepét is felújította (Duisburg, Schlachthofstraße, 66–92.).

A Pilt-iroda az ipari előregyártás korában készített beton-épületek felújításával is foglalkozott. Ezek közül kiemelkedik a már említett düsseldorfi hotel, amely állványáról Pilt leesett. Az 1956-ban épült ház (Kurfürstenstraße 30.) érdekessége, hogy ez volt Düsseldorf első magasháza, amely ma is szállodaként működik (20. kép). További jelentős súlypontját adják kinti munkásságának az egykori NDK területén (főleg Lipcse és Görlitz környékén) végzett munkái. Fia beszámolója alapján mintegy 25 történeti (bel)városi ház felújítása fűződik az iroda nevéhez, amelyekben már főképp az ifjabbik Pilt dolgozott. Néhányról az épület címével ellátott fotót is találunk a hagyatékban: egy négy szint + tetőtér-beépítéssel, feltehetően 20. század eleji lipcsei ház (Kapellen Straße és Köhler Straße sarkán), a lengyel határ mellett fekvő Görlitzben két épület (Emmerich Straße 63. és James von Molke Straße 16.), valamint egy, már az egykori NSZK területén, a Bonn melletti Königswinterben álló századfordulós ház (Rheinallee 14–15.).

Az itt felsorolt munkák azt mutatják, hogy németországi működésében kevésbé a Győrben megismert, formalkotásra érzékeny, kreatív építész énje dominált. Sokkal inkább előtérbe kerül a szakmájához kiemelkedő szinten értő konstruktőr és az irodáját gazdaságosan működtetni képes vállalkozó. Ezzel együtt egy épületének meglehetősen gazdag fotódokumentációja mégis ránk maradt, amely bizonyítja, hogy idősebb korában is megmaradt a nehéz helyzeteket is elegáns megoldásokkal kezelő, fantáziadús építésznek.

A fiával 1988 körül, közösen tervezett többlakásos neuss-i épület (Am Alten Weiher 25.) (21. kép) telekadottságai annyiban hasonlítanak a több mint két évtizeddel ezelőtti, győri Kazinczy utcai tervének helyszínéhez, hogy itt is két, egymástól nagyon eltérő párkánymagasságú épület közé kellett házat építenie. Látjuk azonban, itt már mennyivel finomabban és kiérleltebben járt el, mint

22. Pilt Rudolf a győri Székesegyház épülő toronysisakjának állványzatán, 1968 körül
Pilt Rudolf hagyatéka (magántulajdon)

ahogy azt két évtizeddel ezelőtt tette volna. A legmagasabb részén hatszintes társasház képlete egy frappáns ötleten alapul: az épület egy henger alakú, függőleges közlekedőmag, egy lépcső- és lifttorony köré szerveződik, erre spirálszerűen felfűzve nyílnak a lakások. Egy korábbi tervváltozat makettje még képletszerűbben mutatja a gondolatot, ahogyan a lépcsőtorny köré csavarodik fel az épület, és ezzel a megoldással áll elő a formai átmenet az eltérő magasságú szomszédos épületek között. A (város által előírt) piros nyerstégla homlokzatot jól egészíti ki a nyílászárók mélykék színe, valamint a német precizitással megépített fémlemez burkolat, amely a legalább öt különböző tetősíkot fedi. E tagoltság abból is származik, hogy Pilt ügyelt rá, hogy minden lakáshoz nagy méretű, kényelmes loggia tartozzon.

Egy igazi nagybetűs Építész

Egyik kortársa az interjú során megjegyezte: „kint már soha nem lett olyan igazi nagybetűs építész, mint amilyen itthon volt”. És bár igaz, hogy németországi munkáinak többségében valóban nem a formaalkotó, hanem a mérnök építész énje került inkább előtérbe, de a neuss-i ház bizonyítja, hogy ha kellett, ekkoriban is tudott kreatív megoldásokat alkalmazni és formai szempontból izgalmas házat tervezni. Másrészről győri működését áttekintve is látjuk, mennyi rekonstrukciót, felújítási munkát vállalt újonnan készült épületei mellett. Számomra épp ez a megkapó Pilt Rudolf életművében, hogy (jó értelemben véve) érvényesülni tudott szakmájának minden területén. Ráadásul mindezt két, egymástól merőben eltérő politikai, társadalmi és gazdasági közegben.

A *Magyar Építőművészet* 1969/4. számában P. R. (azaz feltehetően maga a tervező) az MHS-székház kapcsán jegyzi meg: „Sokat vitatott a homlokzat kialakítása, [amely tervezésének] egyik komponense a plasztikus megjelenésre való törekvés volt. [...] Kétségtelen, hogy a tiszta funkcionista építészeti felfogás elmélete szerint vizsgálva a homlokzatot, megfogalmazása támadható. [De] ugyanígy vitatható lenne az utóbbi időben ijesztő mértékig általánosan elterjedt és megunt vízszintes vagy függőleges csíkozású homlokzat is”.³⁹

Ezeket a mondatokat egyfajta ars poeticaként is olvashatjuk (22. kép). Pilt mindig feszegette a határokat, soha nem elégedett meg a sablonos, bejáratott és kényszerű megoldásokkal. Kereste a bonyolult építészeti helyzeteket, és megfejtésükben vállalta a szokatlan végeredmény esetleges kockázatait. Olyan építész volt, aki a kihívások iránti nyughatatlan vágyát szakmájának minden területére kiterjesztette. Mi több, nemcsak a szigorúan vett hivatásbeli szempontokat tartotta fontosnak, hanem az emberieket is, úgymint a munkatársaival és megbízóival való kommunikációt és az irántuk való megbecsülést. Talán nem is tudjuk olyan részét említeni e rendkívül összetett szakmának, amelyben ne mozgott volna otthonosan, ne alkotott volna maradandót: Pilt Rudolf tehát minden bizonnyal mégiscsak igazi, nagybetűs Építész volt.

Hartmann Gergely

építészmérnök

PALATIUM Stúdió Kft.

hartmann.gergely@gmail.com

TÁRGYSZAVAK

Pilt Rudolf, Győr-Moson-Sopron megye, Győr-Moson Megyei Tanács Tervező Vállalat, emigráció, háború utáni építész

KEYWORDS

Rudolf Pilt, Győr-Moson-Sopron County, The Planning Corporation of Győr-Moson County, Emigration, post-war architecture

³⁹ P. R.: MHS Győr megyei és városi elnökségi székháza, 1969. *Magyar Építőművészet*, 1969. 4. sz. 10–13.

Pilt Rudolf azonosítható munkái Győrben és környékén 1961–1970 között

Terv:

Beépítési terv a Győr, Kazinczy út 5–9. foghíjtelkekre, 1966 körül

Tervdokumentáció vagy egyéb publikációk alapján egyértelműen azonosítható új épületek:

GYSMTTV székházépülete, I. ütem, 1963, 9024 Győr, Baross Gábor út 61–63.

Jelenleg: iroda- és lakóházként működik, jelentősebb átalakítás, felújítás nem történt.

Emeletráépítés, négy lakás, köztük az építész sajátja is, 1963, 9026 Győr, Ady Endre utca 13.

Jelenleg: változatlan funkcióban lakások.

Szabadstrandi öltöző és büfé, 1964, 9026 Győr, Vásárhelyi Pál út 12.

Jelenleg: szórakozóhely, jelentősen átalakítva, toldalékpületekkel bővítve.

Állami Gazdaságok megyei székháza, 1965 vagy 1966, 9021 Győr, Jókai út 12.

Jelenleg: homlokzati nyílászárókat cserélték, egyébként külső megjelenése az eredeti állapotban. Belső kialakításáról nincs adat. Funkciója irodaház.

Cukrászüzem és 1500 adagos gyermekkonyha, 1965–1969 körül, 9023 Győr, Tihanyi Árpád út 10. 2000 körül lebontva.

Mezőgazdasági Gépgyár étterme és konyhája, 1965–1969 körül, 9200 Mosonmagyaróvár, Kühne Ede tér 2.

Jelenleg: az épület külső megjelenése nagyrészt az eredeti állapotban, belső tere, bútorzata ma már nincs meg. Funkciója étterem és rendezvényhelyszín.

Magyar Honvédelmi Sportszövetség székháza, 1966, 9021 Győr, Bajcsy-Zsilinszky út 2.

Jelenleg: 2017-re lakásokat alakítottak ki benne, tulajdonképpen csak a tartószerkezetét tartották meg a felújítás során.

Révai Miklós Gimnázium bővítése, 1968–1970, 9021 Győr, Jókai u. 21.

Ma is eredeti funkciójában használják, 2001 során a tervező jóváhagyásával felújították. Ennek során több lényeges ponton átépítették, de nagyrészt *őrzi eredeti tereit, megjelenését*.

Belsőépítészeti munkák, felújítások a hatvanas évekből: (Újságcikkek alapján azonosítható)

Matróz vendéglő, 9022 Győr, Káposztás köz 1. (évszám nélkül) Az étterem nagyrészt megőrizte az akkori felújítás elemeit.

Erzsébet presszó, Csorna (évszám és cím nélkül) A kétezres évek elején megszűnt, üzlethelyiség nyílt a helyén.

Személyes visszaemlékezés alapján azonosítható (mindegyik évszám nélkül):

Vendéglő felújítása, 9022 Győr, Kisfaludy utca 34. Ma is vendéglőként üzemel, de a belsőépítészeti kialakítás sorsa nem ismert.

Vendéglő felújítása, Győr, Király utca 9. vagy 11. Egyik üzlethelyiség sem őrzi már az eredeti belsőépítészeti kialakítást.

Plébániaépület, 9090 Pannonhalma, Váralja 1. Használton kívül, jórészt eredeti állapotában áll.

Négyszintes társasház, Győr, Nagysándor József utca 9. Jelenleg: társasház, jelentősebb felújítás, hőszigetelés stb. nem történt.

Tetőtér-beépítések a Győr-gyárvárosi ágyúgyári lakótelepen (Nagysándor J. utca és kapcsolódó utcák?) Jelenleg: továbbra is lakófunkciók, érdemi változtatás nélkül.

Műemlék-helyreállítások:

Király (Alkotmány) utca 6. számú ház (homlokzati?) felújítása, 1963, Győr Azóta már újabb helyreállítás történt.

Székesegyház, toronysisak, tető és homlokzati rekonstrukció, 1967–1968, Győr A toronysisak, a fedélszék és a tetőhéjalás változatlanul megvan, a homlokzatot azóta újból felújították.

Széchenyi-kastély helyreállítás tervezésének első fázisa, főépület, 1969–1970, Nagycenk A kastély néhány kisebb átalakítástól eltekintve ma is nyolcvanas években befejezett felújítás utáni formáját őrzi.

“Whenever I raised my head, I always hit it”

The Life and Works of the Architect Rudolf Pilt (1931–2005): from the Banks of the Mosoni Danube to the Rhine Shore

Research into Hungary’s architectural legacy in the period after 1945 still has a long way to go, and this is particularly true for the regions outside Budapest. The work of Rudolf Pilt (1931–2005), an architect from Győr, is little known, even by local researchers, even though he was one of the most important architects in the city between 1961 and 1970, associated with many of the most outstanding buildings constructed in this period. His career is of additional interest because in 1970 he emigrated to West Germany, initially finding work as an employee, before setting up his own office, where he was active until his death. He produced works of lasting importance in every area of his profession, and what is more, he did so in two vastly contrasting political, social and economic milieus.

A research opportunity that has arisen only in the recent past is to make use of information gleaned from personal recollections alongside the results found in the archives. For the present study I conducted interviews with six former colleagues of Rudolf Pilt. In addition, his son, Róbert Pilt, also an architect, provided me with invaluable data, and allowed me access to a thick dossier of papers, much of which has been incorporated into this work.

Rudolf Pilt’s father was a successful businessman in the pre-socialist era, so – as the son of a capitalist entrepreneur – he could only complete his university studies on a correspondence course, interrupted on several occasions. In 1961 he took up a position at the recently formed Győr-Sopron County Council Design Company, where his career suddenly took off. He was immediately appointed leader of one of the company’s architectural offices, and in 1963 he was asked to design the new office headquarters on Baross Street, one of the city’s main thoroughfares. Two further office buildings designed by him are known, which are more mature, more individual creations (headquarters of MHS [Hungarian Defence Sports Association], 1966; headquarters of Agrober [Agricultural Investment Company], 1965 or 1966). In terms of layout and support structure these buildings are quite ordinary, but their facades are quite special. Both headquarters were built with a specially manufactured glass curtain wall. The rows of elegant, reinforced concrete consoles accompanying the bands of glass not only serve to provide shade and function as walkways for cleaning, but also lend the front elevation its unique and striking appearance. These buildings already show signs of the comprehensive, but meticulously detailed approach that would characterise the architect’s later buildings, as well as his interest in three-dimensional forms, which could often verge on the poetic. The Agrober building is still mostly in its original condition, but the MHS headquarters have undergone substantial renovation and alteration.

Rudolf Pilt’s most important building in Győr was the extension of the prestigious Miklós Révai Grammar School, carried out in 1970. Standing on legs, the building has classrooms on the first and second floors, and a sports hall on the top floor. This solution, justifiable from a structural point of view, was not without its own (primarily acoustic) problems, but it provided an exceptionally exciting opportunity for articulating mass, which Pilt fully exploited. The renovations undertaken in 2001 resulted in the building suffering several substantial losses, most notably on the ground floor, whose originally open space has now been built in. Nevertheless, of all the buildings he designed in Győr, this is still the best, and the one that has remained closest to its original concept.

Pilt not only designed new buildings, but also participated in some major monument reconstruction projects. His favourite undertaking, a source of pride for the rest of his life, was the restoration of the exterior of Győr Cathedral, in particular the reconstruction of its steeple (1967–1968), which had been destroyed in the war.

The apparently successful and recognised architect, who worked on some attractive projects, was nevertheless dissatisfied with his situation in his homeland. According to the recollections of his contemporaries, he was often known to say, “whenever I raised my head, I always hit it”. In July 1970, he emigrated to West Germany, taking his entire family with him. From 1982 until his death he successfully ran his own architecture office with his son. During this period, despite the new buildings he produced, he worked on less creative tasks, making greater use of his skills in construction and engineering. As an acknowledged expert, he worked on reconstructions of historic buildings and industrial complexes, and – after the fall of the Berlin Wall – on the renovation of prefabricated concrete tower blocks in the former GDR. These ventures, together with the condominium he built in Neuss around the year 2000, prove that, even in his old age, Pilt had lost none of his talent and feeling for creating form.

Rudolf Pilt was an architect whose restless desire for new challenges extended to every area of his chosen profession. He was not afraid to employ unusual solutions or to accept the risks of the final outcome. His extremely varied body of work is not only worth finding out about, but – inasmuch as it can be saved and conserved – it is also well worth keeping for posterity.

Gergely Hartmann
architect
PALATIUM Stúdió Kft.
hartmann.gergely@gmail.com

A plasztikus hatvanas évek

*A társművészetek szerepe
a hatvanas években*

A hatvanas évek lenyomatának fontos részei az építészet mellett rendre megjelenő társművészeti alkotások, együttesek, melyek alig tűnnek fel a korra vonatkozó építészettörténeti, művészettörténeti kutatásokban, holott jelenlétük meghatározó eleme a kor építészeti alkotásainak. Ahhoz, hogy képet kapjunk a társművészetek mibenlétéről, a hatvanas években betöltött sajátos szerepéről, látnunk kell a megjelenésüket alakító folyamatokat, lehetőségeket és feladatokat. Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a jelentések és mechanizmusok általánosabb ismeretése után egy-egy konkrét példán keresztül vizsgálja a tervezést szabályozó intézményi környezetet, az egyes szereplők döntési helyzetait, melyek nagyban alakították építészet és társművészetek kapcsolatát, az egyes alkotások létrejöttét. Mivel az intézményi környezet máig kevésbé tárgyalt terület, a jövőbeni kutatások számára különösen érdekes elsődleges forrásanyagként szolgálhatnak a Képző- és Iparművészeti Lektorátus archívumában megőrzött dokumentumok, az egyes megbízások megvalósulási folyamatát dokumentáló akták.¹ Ezek ugyan részletesen adatolták az egyes beruházások részeként megszülető művek keletkezésének körülményeit, a mozgatórugóit azonban sok tekintetben mégsem fedik fel. A kultúrpolitika működését, a művészeti közeget, az aktuális elméleti vitákat ismerhetjük meg a Wehner Tibor, a Képző- és Iparművészeti Lektorátus munkatársa által szerkesztett *Adatok és adalékok a hatvanas évek művészetéhez. A Művészeti Bizottság jegyzőkönyvei, 1962–1966* című kétkötetes forráskiadványból, amely a lektorátus

XX. századi magyar művészeti dokumentumok címmel indított sorozatában jelent meg.² Publikációnkban – döntően e forrásokat felhasználva – kísérletet teszünk a hatásmechanizmusok feltérképezésére.

Az ötvenes évektől átfogó szabályozás adott határozott keretet a kortárs alkotások városszövetben való megjelenésének. Az 1953-ban bevezetett ún. két-ezrelékes törvény megteremtette a lehetőségét az új állami beruházások esetében művészeti alkotások elhelyezésének. Ezzel hozzájárult a kortárs alkotások mindennapokban való jelenlétéhez, szerves beépüléséhez, ugyanakkor intenzív környezetformáló szerepet is megcélzott. Ez nem jelentette azt, hogy a társművészeti alkotások feltétlenül ideológiai tartalomhoz kötődőek, azt illusztrálók lettek volna, bár az ötvenes években ez direkter módon van jelen, mint ahogy azt a hatvanas-hetvenes években látjuk. A rendelkezés alapján az állami beruházások bekerülési költségkeretének két ezrelékét fordíthatták az új épületeken műalkotások elhelyezésére. A törvény hatása döntően a hatvanas évektől, az új beruházások elindítása keretében kezdte éreztetni a hatását. A műalkotások különböző anyagok felhasználásával készült szobrok, sgraffittók, domborművek lehettek.³ Az építészeti kerámiára, mint a kor meghatározó társművészeti ágára, kiemelt figyelmet fordítunk. Fellendülése a hatvanas évekbe, virágzása a hetvenes évekbe tehető. Az 1980-as években még számos ilyen irányú megrendelés valósult meg, mára pedig szinte teljes mértékben kiszorult közösségi tereinkből, ahol korábban az egyedi jelleg megjelenítésének elsődleges formája volt.

1 A lektorátus archívumát 2014-től a Magyar Nemzeti Galéria adattárába integrálták, anyaga jelenleg is feldolgozás alatt áll, így részlegesen kutatható, az Iparművészeti Tanács irattára (1955–1975) például nem hozzáférhető.

2 *Adatok és adalékok a hatvanas évek művészetéhez. A Művészeti Bizottság jegyzőkönyvei, 1962–1966. I–II.* Szerk. WEHNER Tibor. Budapest, Képző- és Iparművészeti Lektorátus, 2002.

3 Uo. VIII.

Szintéziskeresés

A hatvanas évek elején nincs kialakult konszenzus a társművészetek megítélésére, létjogosultságára vonatkozóan, lényegében folyamatos elméleti vita zajlott a kérdésben. Ennek érzékeltetésére álljon itt Pogány Frigyes egy 1961-ben megjelent, az építészet és társművészetek viszonyát körbejáró, Fészek Klubban elhangzott előadását összefoglaló cikke, valamint dr. Maksay László, szintén a *Magyar Építőművészet*ben megjelent írása.

Pogány kiemeli, hogy bár az intézményi, finanszírozási háttér már adott, mégis tisztázatlan az elméleti háttér, amit ő négy alapvető kérdésben foglal össze: igényli-e a modern építészet a képzőművészet közreműködését? Van-e már példa a szintézisükre? A képzőművészet klasszikus vagy új műfaji jelleggel kapcsolódhat-e az építészethez? Meddig tart az építész tervezési feladata, hol kezdődik a társművészet képviselőinek szerepe?⁴ Kiindulópontja, hogy a történeti korokban a szintézis magas színvonalon volt jelen, de a 20. században az építészet komoly változáson ment át kifejezőeszközeinek jellegében, rendszerében egyaránt. A térhatárolás függetlenedése a teherhordó elemektől, a téralkotás felszabadulását, ezzel pedig a burkolás fontosságát eredményezte. Így pedig kiemelt jelentőséghez jut a térszervezés, a térhatároló felületek kialakítása, valamint a burkolat: „Sokszor maga a szerkezet követeli a burkolást, így az ezzel együtt járó társművészeti kialakítás szerves kapcsolatban áll az épülettel, nem tekinthető szervesen applikációnak.”⁵ Ez az alapvető megújulás, „letisztulás” felveti a kérdést, hogyan viszonyulhat ezután az építészet a társművészetekhez, mennyiben változik meg hagyományos szerepe. Adódik a válasz, hogy a 19. század végi eklektika, szecesszió kritikáját adja a kortárs szemlélet, a „zajos reprezentáció” helyett az új építészet visszatért kifejezőeszközeinek alapjaihoz, ahogyan a Bauhaus. „Ahol az erők szava döntő, a hordó, tartó elemek legtöbbször tisztán jelennek meg társművészeti metaforák nélkül. De azért a modern építészet sem nélkülözheti az emberi gesztusokat. [...] ember és tér, ember és építészeti tömeg viszonyának megfogalmazásánál. Ilyenkor e gesztusokat a teljes kompozíció végzi el: az épületek most is befogadnak, a terek vezetnek,

terelnek, marasztalnak, monumentális arányaikkal felemelnek, vagy éppen intim hatással körülölelnek.”⁶ A felszabaduló, dinamikussá váló térszervezésben, az építészetben megjelenő új feladatokban, és technikai lehetőségekben nyílnak a társművészetek számára is friss megnyilvánulási formák, melyek a társadalmi változásokra, formálódó világszemléletre kell reagálnak, abból új távlatokat merítve. Különösen fontos az alkotások széles spektrumon való megjelenése környezetünkben, alapvető elvárás a szintézis létrejötte építészet és társművészetek között, ahogy épület és táj viszonyában is. A modern városban hétköznapjainkban kevésbé centralizáltan vesznek körül a társművészetek. Az újrafarmálódó szintézist tartja fontosnak Koczogh Ákos is: „Az építészet szoborral oldja fel kötött és kemény ritmusát, a természet viszont a szobrot emeli ki elszigetelt magányából, s hozza emberközelségbe. Az épületplasztika nem pusztán dekoráció többé, hanem szerves kiegészítése az architektúrának.”⁷ Pogány nem rangsorolja a figuratív és nonfiguratív művészetet. Ő az adott helyhez, funkcióhoz optimális művészi megnyilvánulás szükségességét hangsúlyozza, legyen az ábrázoló vagy absztrakt kompozíció.⁸

Az építészet társművészeivel, az absztrakció lehetőségeivel foglalkozik dr. Maksay László *A modern díszítőművészet problémája* címmel megjelent cikkében. Eszerint a nonfiguratív művészetnek elsősorban díszítőművészetként van jelentősége, helye a kortárs környezetformálásban. Bár díszítőművészetnek titulálja, mégis kiemelten fontos szerepet tulajdonít ezeknek az alkotásoknak: „Megállapíthatjuk azt is, hogy az elméletet igazolja a gyakorlat: a nonfiguratív művészet díszítőművészeti lehetőségeit az utóbbi években mind szélesebb körben felismerik és hasznosítják. A modern építészetnek nem csak a materiális funkciók, hanem a lélek kívánta funkciók kielégítése is fontos feladata. Egy espresso falát nem hagyhatjuk unalmas üres felületként; s ha megtörjük ezt az unalmat valamilyen absztrakt díszítéssel, akkor ez már felületdíszítés, azaz modern ornamentika.”⁹ Ebben az értelmezésben a magas színvonalon megvalósított dekoratív alkotás új minőségre emeli a befogadó épületet, szintézist alkotva együttesen összművészeti alkotássá válhatnak. Mindkét szerző hangsúlyozza a társművészeti alkotások

4 POGÁNY Frigyes: A társművészetek mai problémái, 1961. március 28-án a Fészek Klubban elhangzott előadás. *Magyar Építőművészet*, 1961. 6. sz. 42–46.

5 Uo. 43.

6 Uo.

7 KOCZOGH Ákos: Épületplasztika és Henry Moore. *Magyar Építőművészet*, 1961. 6. sz. 39–41.

8 POGÁNY 1961 (ld. 4. j.) 46.

9 MAKSAV László: A modern díszítőművészet problémája. *Magyar Építőművészet*, 1961. 5. sz. 51.

mindennapi környezetünkben betöltött társadalmilag és funkcionálisan is – a korábbiaknál jóval tágabb körben érvényes – jelentőségét.

A kérdés körüli bizonytalan értelmezést és aktív vitát jól illusztrálja, hogy Maksay a *Magyar Építőművészet* Vita rovatában is foglalkozott vele. Vámos Ferenc *Az építészetről van szó* című, a *Művészetben*¹⁰ megjelent írására reagált, mondván, Vámos kiforgatta az ő és Pogány Frigyes álláspontját, a kérdés pedig túl fontos ahhoz, hogy ezt a tévedést szó nélkül hagyja.¹¹ Vámos épp a nonfiguratív, új ornamentika gondolatát támadja, amely „megelégszik uraságoktól levetett holmikkal, a képzőművészetben már elavultnak építészeti alkalmazásával”. Sőt Maksay hangsúlyozza, a nonfigurativitást nem értékelhetjük negatívan. Sok esetben ennek van inkább relevanciája amellet, hogy bizonyos felületeken, helyzetekben az épülettel együtt élő figurális alkotások preferálandók. A modern ornamentika tehát elengedhetetlen, de nem kérdőjelezi meg a figurativitás relevanciáját.¹²

Komoly elméleti viták zajlottak a Művészeti Bizottság (MB), illetve a lektorátusi tervzsűrik előtt is arról, hogy minek tekinthetők az újonnan emelt épületek részeként megjelenő alkotások, bírnak-e autonóm művészeti értékkel a nem figurális alkotások, vagy csak dekoratív funkció tulajdonítható nekik? Ennek adalékait az MB ülései, illetve a lektorátusi tervbírálatok jegyzőkönyveiben találhatjuk meg. A konkrét beruházások kapcsán kialakuló viták adtak alapot a visszatérő elméleti diszkussziók lefolytatására. A Salgótarjánban, Jánossy György által tervezett Karancs Szálló kérdése számos MB-ülés napirendjén szerepelt 1962–1963 folyamán, ahogy Janáky István kecskeméti Aranyhomok Szállóját is problémás esetnek minősítették. Az MB álláspontja szerint túl sok dekoratív alkotás születik, mert az építésszek főleg ilyen jellegű igényeket jelentenek be.¹³

A figurativitás–nonfigurativitás elméleti vitáját e tanulmány keretei közt nem tudjuk részleteiben tárgyalni, de leszögezhetjük, hogy az absztrakt művészet szűk keretek között, társművészeti szerepben jutott leginkább megnyilvánulási lehetőséghez. Erre a jelenségre világított rá a *Különutak: Karl-Heinz Adler és a magyar absztrakció* című kiállítás is.¹⁴

Pogány Frigyes és Maksay László megközelítését a magas minőségű együttműködés iránti igény hatja át, amihez elengedhetetlen az alkotók együtt gondolkodása. Pogány álláspontja szerint az építész az általa tervezett épületet egységes műként kell felfogja, látva benne a társművészeti alkotások lehetőségeit is. Ugyanakkor elismeri, hogy a valós helyzet sokszor távol áll az ideálistól: „Sajnos nem egyszer tapasztalom zsúriken, munkaelosztó tárgyalásokon, hogy számos építész szinte kilép a témából, a koncepiálás folyamatából, amikor terveinek egy légüres teréhez érkezve, a társművész kötelességének rója fel a vacuum kitöltését.”¹⁵ A gyakorlati együttműködés nehézségét mutatja az MB 1962. október 8-i ülésén tárgyalt, az építésszekkel kapcsolatos problémákról szóló szaklektori beszámoló. Ujvári Béla szaklektor véleménye szerint rossz az építésszek hozzáállása a társművészetek alkalmazásához, mert ők állami megrendelésekre, közösségi használatra terveznek, így a társművészeti alkotások igénylésénél sem volna szabad saját preferenciáikat előtérbe helyezniük. Elfogadhatatlannak tartja, hogy ha a Munkaelosztó Bizottság (MEB) nem hagyja jóvá az építésszek igényét nonfiguratív alkotásra, azok inkább elutasítják más alkotás megvalósítását.¹⁶ Ujvári elvitatja az építésszek autonóm tervezői jogait azzal, hogy kétségbe vonja személyes preferenciáik érvényesítését amiatt, mert állami megrendelésre dolgoznak, illetve állami tervezőirodák alkalmazásában állnak.

Ahogy a fentiekből is láttuk, a társművészeti alkotások elméleti, de gyakorlati megítélése sem volt egységes, és számos eltérő elvárással kellett szembenézniük az alkotóknak, építésszeknek egyaránt.

A következőkben igyekszünk betekintést nyújtani a kultúrpolitika működési mechanizmusai, az intézményekben folyó elméleti vitákba, megmutatva, hogy annak ellenére, hogy termékeny időszak következett a társművészetek számára, mindez egy folyamatosan formálódó keretrendszeren belül zajlott. Az összetett működésű, ideológiai kötöttségű környezet indokolja, hogy az eddiginél differenciáltabban tekintsünk a megvalósult alkotásokra mind kutatási oldalról, mind a társadalmi megítélés szempontjából.

10 VÁMOS Ferenc: *Az építészetről van szó. Művészet*, 1962. 8. sz. 23.

11 MAKSAY László: *Az építészet és társművészetek kapcsolatának vitája*. *Magyar Építőművészet*, 1963. 2. sz. 56.

12 POGÁNY 1961 (ld. 4. j.) 44.

13 MB 1963. január 7-i ülésének jegyzőkönyve. *Adatok 2002* (ld. 2. j.) 303–323.

14 HORNYIK Sándor: *Absztrakció és politika. Exindex*, 2017. 08. 31. URL: <http://exindex.hu/index.php?l=hu&page=3&id=1042> (Letöltve: 2018. 06. 24.)

15 POGÁNY 1961 (ld. 4. j.) 46.

16 *Adatok 2002* (ld. 2. j.) 63.

Művészetformáló keretrendszerek

A hatvanas évek elejétől kialakuló művészettámogatási keretek alapvetően a rendszerváltásig meghatározták az ország kultúrpolitikáját. A Magyar Népköztársaság Művészeti Alapja hívta életre és működtette az MB-t, mely szakmai tanácsadó szervezetként funkcionált a forradalmat követő konszolidáció éveiben. A kultúrpolitika e kiemelt szereplője 1962. szeptember 10-én tartotta első ülését. Kezdetben hetente, majd kéthetente, később egyre ritkábban ülésezett. Az MB – melyet Kilenkes Bizottságnak is neveztek – a kor neves, hívatatosan is elismert alkotóiból állt, és az 1962. szeptember és 1964. február közötti időszakban állandó összetétellel működött. Tagjai voltak: Aradi Nóra művészettörténész, Bencze Gyula, Bernáth Aurél, Blaski János és Domanovszky Endre festőművészek, Pátzay Pál és Somogyi József szobrászművészek, Pleszniv Károly textiltervező iparművész és Raszler Károly grafikusművész. 1964. február 17-étől megszűnik Aradi Nóra és Bencze Gyula tagsága, új tagként csatlakozik Barcsay Jenő festőművész. Az építészet növekvő elfogadását mutatja Benkhard Ágost és Csaba László építészek, valamint Németh István belsőépítész tagsága. Somogyi József 1966-ban mond le tagságáról, mivel azt a továbbiakban az érdeklődések miatt nem tartja összeegyeztethetőnek a Képzőművészek Szövetségének vezetésével.¹⁷ Az üléseken részt vettek, a dokumentumokban szerepelnek még: Szilárd György (a Képzőművészeti Alap igazgatója 1952–1971) és Ormos Tibor (a Képző- és Iparművészeti Lektorátus igazgatója 1963–1977), illetve jegyzőkönyvvezető munkatársaik.¹⁸ Lebonyolító szerveként, később mintegy utódintézményként, a Minisztertanács határozata alapján 1963. szeptember 21-én jött létre a Képző- és Iparművészeti Lektorátus, mely működését 1964. február 1-jétől kezdte meg. Az MB 1968-ban alakult át Művészeti Tanácsná, működése innentől dokumentumok hiányában nem rekonstruálható.¹⁹

A Képzőművészeti Alap mellett létrejött Képző- és Iparművészeti Lektorátus hármas feladatot látott el. Egyrészt felelt a beérkező társadalmi igények elbírálásáért és a jóváhagyott művészeti igények alkotók közti szétosztásáért, másrészt a művek zsűrizéséért és bírálatáért, harmadrészt a tiszteletdíjak megállapí-

tásáért és kifizetéséért is. Első igazgatója, Ormos Tibor leginkább az ország képzőművészeti kultúrájának emelésében, a társadalmi igények kielégítésében látta a lektorátus feladatát. Szemléletében a szocialista realizmus jegyében a stílusirányoktól független, kísérletezést pártoló, ugyanakkor a formalizmust, öncélú modernkedést elutasító megközelítést képviselte. Véleménye szerint „rögtönző” annak megítélése, hogy egy-egy beruháznál milyen képző-, illetve iparművészeti alkotásra volna szükség, emiatt nehezményezi, hogy a képzőművészet dekoratív, applikatív irányba mozdult el, háttérbe szorítva a szocialista tartalmak közvetítésére alkalmasabb műfajokat, így a freskót, seccót, mozaikot, üvegablakot.²⁰

Az építészekkel való együttműködés erősítésére már az MB megalapításának kezdetétől történt kísérlet. Második ülésükre meghívást kapott a Magyar Építőművészek Szövetsége (MÉSZ) képviselőiben Benkhard Ágost, Pogány Frigyes és Rácz György. Az egyeztetés során Rácz György több sérelmes precedensről számolt be. Az MB ugyanis hiányolta, hogy nem elég korán, még tervfázisban érkeznek be az igények, ugyanakkor például a Rácz által tervezett, előregyártott elemekből épülő sztálinvárosi papírgyár esetében elutasították a tervezéskor benyújtott igényét mint még nem aktuálisat. Így pedig az oda szánt művet később már nem lehetett a szerkezetre applikálni.²¹ Benkhard Ágost arra is felhívta a figyelmet, hogy igénybejelentési joga egyedül a beruházónak van, így számos probléma velük áll összefüggésben. Több általa javasolt alkotás igényét a beruházó például be sem nyújtotta. Üdvözölte, hogy az MB-be a MÉSZ képviselőjét is behívnák építészeti vonatkozású vitás kérdésekben, és Rácz Györggyel egyetértésben a kétszemélyű képviselet mellett érveltek.²² A későbbi folyamatok azonban sajnos inkább az együttműködés nehézségeit mutatják, mintsem annak gördülékenyebbé válását.

A kötöttségek és vontatott ügymenet ellenére az alakuló keretek feltételezett lehetőségeit mutatja Rácz György alábbi javaslata. Ő az építészközösség számára is hasznosíthatónak találta a művészeti bizottságokban szerzett tapasztalatokat, intézményi formákat, és a képző- és iparművészekéhez hasonló magánmegbízási rendszer kidolgozását, egy Építőművészeti Alap (ÉM) létrehozását javasolta 1961-ben. Javaslatait a MÉSZ, a

17 Uo. 1436.

18 Uo. 1443.

19 Uo. VII.

20 Ormos Tibor: A Képző- és Iparművészeti Lektorátusról. *Művészet*, 5. 1964. 5. sz. 3.

21 *Adatok 2002 (I. d. 2. j.)* 26.

22 Uo. 26–27.

szakszervezet, az Építésügyi Minisztérium és az MSZMP részére küldte meg. Az építészeti szakmai helyzetét, munka- és anyagi körülményeit elemezve²³ a mérnökök körében szükségesnek látta (többek közt) a bérplafon feloldását, a másodállások engedélyezését, a prémium, egységes részesedés és hűségjutalom bevezetését. Művészi téren pedig az építőművészi teljesítmény külön honorálását, az alkotónap engedélyezését, a magán tervezői jog kizárólagos gyakorlásának bevezetését és a magándíjszabás kategorizálását. A címzetek közül az Építésügyi Minisztérium *ad acta* tette a beadványt, majd mikor az MSZMP illetékességéből megküldte nekik, szétküldték a tervezővállalatok igazgatóinak. A MÉSZ – melynek ekkor Csaba László volt a főtitkára – közgyűlési napirendre tűzte, de az ÉM utasítására e helyett végül az ötéves terv elősegítésének kérdését tárgyalták. Ráczot behívták a minisztériumba, de következményei nem lettek beadványának, mivel az építésügyi miniszter, Trautmann Rezső évfolyamtársa volt.²⁴ És nem került sor az építészeti szakmai környezetének megreformálására sem.

Hatósági gondviselés

A hatvanas években az állami szervek a fokozatosan változó intézményformák rendszerében folyamatos szakmai felügyeletet, ellenőrző és jóváhagyó szerepet gyakoroltak a beruházásokhoz kapcsolódó alkotások megvalósulása felett.

Minden beruházás kapcsán felmerült művészeti igény esetében ugyanazt az utat kellett bejárni, bár a munkaelosztás és a zsűrizések rendszere szinte folyamatosan formálódott. A folyamat egyrészt részletesen szabályozott, bejáratott eljárásrendeknek megfelelően alakult, másrészt az eseti, egyéni szakmai vélemények, mérlegelések esetlegességét is magában hordozta. A már említett Képzőművészeti Alap volt kezdetben a folyamatot működtető intézmény. Az aktuális munkaelosztási gyakorlat szerint a munkaelosztó bizottságok napirend szerint tárgyalták az egyes beruházások igényeit, az érdekelt feleket, beruházót, építész is meghívva. Vagyis az érdekeltek bevonása mellett döntött a szakmai bizottság az igényekről, és volt lehetőség közvetlen vitára, egymás meggyőzésére.

A képzőművészeti alkotások létrehozására pályázatot kellett kiírni, a művészeknek adott egyenes megbízást első körben csak kis értékű igények esetében engedélyeztek. A pályáztatás működő gyakorlatában a művészek meghívásánál az alkalmasság mellett az elsődleges mérlegelési szempont a művészek munkaelátottsága volt, emiatt sokszor elhúzódtak a kiírások, döntéshozatalok. Pályázatot legalább három művész részvételével hirdethettek meg. Ötletpályázatot akkor írhatott ki a MEB, ha nem tudott dönteni például az ideális műfajról, de művészeti alkotás elhelyezését indokoltnak látta.

A munkaelosztás és zsűrizés kérdését vitatta meg az MB 1962. október 15-i ülése Cifka Péter, Domanovszky György, Redő Ferenc és Ujvári Béla szaklektorok feljegyzései alapján. Redő Ferenc festőművész így összegezte a lektor kötelességét: „A lektorálásnak az a célja, hogy biztosítsa az állami-társadalmi érdekek színvonalas védelmét, erkölcsi, esztétikai és anyagi vonatkozásban.”²⁵ Hangsúlyozta, hogy a lektorok feladata az újító szellemű alkotások pártolása is, és a közvetítés a zsűritagok, megrendelők és művész között. A lektorok személyes tapasztalataik alapján számos releváns problémát azonosítottak. Domanovszky György észrevétele volt, hogy a benyújtott igények sok esetben nem kellően behatároltak, műfaji igényük nem megfelelő, vagy témájuk nincs megadva, így a bizottságra hárul a döntéshozatal. Hasonlóan káros, ha a MEB ülésén nem vesz részt minden beruházásban érdekelt szereplő. Az így jóváhagyott igények az eltérő elvárások miatt a pályáztatás során vitákhoz vezethetnek a szakmai bizottság, a művészek, a beruházó és az építész között. Működésbeli probléma, hogy hosszan kell várni az igénylőknek az elbírálásra, ami a művészek idejét veszi el. Gond, hogy nem ugyanazok a szakmai zsűritagok vesznek részt a munkaelosztó bizottságokban, mint akik utána a konkrét pályázatot, tervezési folyamatot végigkísérik. A zsűrinek így meg kell vizsgálnia, hogy a kiírásnak megfelelő, elfogadható tervek nyújtottak-e be, vagy újabb tervet, kijelölést kell kérnie. Határozott véleménye, hogy ha nem tudnak első körben alkalmas tervet felmutatni a művészek, célravezetőbb lenne rögtön visszautalni a MEB elé az ügyet, új pályázati résztvevőket vagy kijelölést kérni, mint több körben, a bizottság útmutatásai szerint alkíttatni a tervek a művészekkel. A munkaelosztás rendszere kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy össz-

23 1961. július 28-i keltezésű beadványa, Rácz György, Rácz György-élet-útinterjú, Oral History Archivum, 163–173.

24 Uo. 163.

25 Adatok 2002 (ld. 2. j.) 108.

1. **Kádár György:** *Tanulók sgraffito*, 1961
Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Fotótár

szeghatárhoz kötött a megbízások kiadásának rendje. 50 000 forint alatt egyenes megbízás vagy előtervezés keretében is kiadható a munka, felette viszont kötelező a pályázat. A költségek ugyanakkor nem állnak szükségszerűen arányban a műalkotások jelentőségével. Egyenes megbízásra csak olyan művész jelölhető ki, aki biztosan alkalmas a feladatra (előtervezésre pedig, ha a terv kimenetele kétséges volt). Domanovszky javasolta, hogy a pályázatrendszerébe iktassák be, hogy a meghívott alkotók között legyen mindig legalább egy tehetséges fiatal – illetve ha nem budapesti a feladat – egy helyi művész.²⁶

Cifka Péter a szociális munkakiadás veszélyére hívta fel a figyelmet, ami azt jelentette, hogy rászorulási alapon is juttattak például idősebb művészeknek megbízásokat. Emellett sok középszerű alkotás születésében egyfajta kényelmes alkotói hozzáállást látott, a kétezrelékes megbízások sok alkotónak inkább a biztos megélhetést, mintsem a szakmai kihívást jelentik.²⁷

Közös a szaklektorok véleményében, hogy szorgalmazták a tételes, tárgyilagos bírálatot, és a szakbizottsági tagoktól külön-külön megfogalmazott véleményt, jegyzőkönyvezett indoklást vártak el. Az átláthatóság érdekében javasolták a pályázó művészek bírálaton való részvételét is. Több ponton láttak racionalizálási lehetőséget a munkaelosztás és a zsűrizés folyamatában. Ezek a lektori javaslatok azonban, ha elvi állásfoglalás szintjén támogatást is nyertek, nemigen mentek át gyakorlatba, az elnagyolt, sommás munkaelosztási és bírálati jegyzőkönyvek maradnak jellemzőek.

1963. február 20-tól megújult a munkaelosztásban, elbírálásban és tiszteletdíj megállapításban zsűritagként részt vevő művészek kijelölése. Minden művészeti terület külön munkaelosztó bizottságot kapott, és a beruházásoknak is külön bizottságokat neveztek ki. A munkaelosztó és bírálatbizottsági ülésre a Magyar Képzőművészek Szövetsége bármely tagja behívható volt saját szakágában. A bizottságok között voltak át-

²⁶ Domanovszky György 1962. október 9-én kelt feljegyzése. *Adatok 2002* (ld. 2. j.) 110–113.

²⁷ A Művészeti Bizottság 1962. október 15-i ülésére készítették a lektorok feljegyzéseiket tapasztalataikról, javaslataikról. *Adatok 2002* (ld. 2. j.) 111.

fedések, így például Illés Gyula, Kerényi Jenő, Martsa István mindkét szobrász zsűrinek, Csekovszky Árpád, Kiss Roóz Ilona, Majoros János, Simó József az iparművészeti és a beruházási keramikai zsűrinek is tagja volt. A beruházási zsűriknél jóval nagyobb létszám volt jellemző, ennek praktikus okát a gyakori zsűriülések jelentheték, biztosítandó, hogy több művész is részt vegyen a bírálatokon. A zsűriben való részvételért honorárium illette meg a művészeket, így feltételezhetjük, hogy a díjak arányos szétosztása is cél volt.²⁸

A Képzőművészeti Alap fent nevezett munkaelosztási, zsűrizési és tiszteletdíj megállapítási hármas feladatát vette át 1964-ben a Képző- és Iparművészeti Lektorátus. Érdemes áttekinteni a működése kezdetén, az 1964. február 1-jétől július 1-jéig terjedő időszakról szóló első beszámoló számadatait, melyet az MB-nek Ormos Tibor, a lektorátus igazgatója nyújtott be.²⁹ Eszerint a második negyedévben hetvenkilenc műigény érkezett a lektorátushoz, huszonöt Budapestre, ötvennégy pedig vidéki településekre, ami önmagában erős Budapest-centrikusságot, illetve a fővárosra jellemző tudatosabb tervezést mutat. (Az aránnyal maga a lektorátus sem volt elégedett). Az igények megoszlásában az idegenforgalmilag kiemelkedő területek, így első helyen Veszprém megye állt tíz igény benyújtásával, ezt egészíti ki Somogy megye két igénye, a tizenkét igényből tizenegy a Balaton környékére koncentrálódott, elsődlegesen vendéglátóipari funkcióhoz kapcsolódóan, míg Hajdú, Komárom és Tolna megyék egyetlen igényt sem foglalmaztak meg. A statisztika rögzíti, hogy a megyék országosan a megyeszékhelyekre összpontosítanak leginkább, és a beruházások is jellemzően ezen nagyvárosokat érintették.³⁰ A funkciók szerinti megoszlást tekintve országszerte az oktatási intézmények vannak nagyobb számban. (1–4. kép) (A tizenkilenc igénylés megyék szerinti megoszlása: Bács: három, Baranya: egy, Békés: három, Borsod: öt, Csongrád: egy, Fejér: hat, Győr: három, Heves: hét, Nógrád: kettő, Pest: egy, Somogy: kettő, Szabolcs: egy, Szolnok: egy, Vas: hét, Veszprém tíz, Zala: egy.) Az egészségügyi intézmények (ebbe a csoportba tartoztak a statisztika szerint a bölcsődék is): kilenc, az új lakótelepek: tizenegy, a vendéglátóipari intézmények: nyolc, művelődési intézmények: nyolc, párházak: hat, üdülőtelepek: négy, ipari objektumok: négy műtárgy

2. Kiss Kovács Gyula: vízköpők, Budapest, Magyar Autóklub székháza, 1964
Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Fotótár

elhelyezését igényelték, míg mezőgazdasági kiállításra és szoboráthelyezésre is egy-egy igény mutatkozott.³¹ A jelentés alapvetően helyes arányúnak nevezte ezt a megoszlást, kiemelte ugyanakkor, hogy a művelődési intézmények, valamint az iskolák és a lakótelepek esetében fokozandó volna a műalkotások jelenléte, hiszen e funkciók esetében hangsúlyos a közízlésnevelés feladta. Műfajilag pedig a pannó és murális műfajt tartotta kívánatosnak.

Ormos Tibor első beszámolójában és a lektorátus alapító okiratában is olvashatjuk a kikötést, hogy a művészek képességeiknek megfelelő, arányos munkaelosztásban kell részesülniük.³² Álláspontja szerint a tiszteletdíj meghatározása a szakmai minőség skálázását, a művészek optimálisnak tartott megoldások

28 Uo. 518–519.

29 A beszámoló a Művészeti Bizottság 1964. július 27-i ülésén hangzott el. Uo. 1281.

30 Igények. Adatok 2002 (ld. 2. j.) 1296.

31 Ez összesen hetvenegy igényt jelent, míg a beszámolóban hetvenkilenc igényt adott meg Ormos Tibor. Uo. 1296.

32 Uo. 1282.

3. **Garányi József:** *kerámiafríz*, Debreceni Agrártudományi Főiskola tanulmányi épülete, 1964
Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Fotótár

felé való terelését kellene szolgálja. Csakhogy, amint azt a lektorok éves beszámolóján Redő Ferenc megálapította, a művészek anyagi helyzete, a megbízások munkáknak való kitettsége összetett kérdés. A „festők-nél [...] sokféle munkából tevődik össze a jövedelem, nem úgy, mint a szobrászoknál, akik általában a 2%-ból élnek”.³³ Az 1965. október 25-i lektorátusi beszámoló szerint aktuálisan kétszázhusz művésznek volt élő megbízatása (beleértve a pályázati megbízatásokat is), ebből százhuszonhat szobrász-, ötvenhat iparművész-, harmincnegyven festőmegbízás volt. Az előírt arányosság jegyében két megbízásnál többet egyszerre nem kaphatott egy művész, abból is az egyik befejező, a másik tervezési vagy kezdeti stádiumban lehetett. Ezzel igyekeztek gátolni, hogy a művészek rutinmunkaként oldják meg feladataikat.³⁴

A környezetünkben megjelenő alkotások műfaji megoszlása is fontos adalékot jelent. A lektorátus 1965-ös kimutatása szerint a megbízások nagyobb részt szob-

rászati munkák voltak. A százhatvanhat művésznek kiadott új feladat közül száztizenhatet szobrásznak, huszonkettőt festőnek, huszonhatet pedig iparművésznek osztottak ki. Bár egyetértés volt abban, hogy az építészek túlzott hangsúllyal nyújtanak be szobrászati igényeket, ami a festészet háttérbe szorulását eredményezi, nem született javaslat a többéves tendencia megváltoztatására.³⁵ Az MB 1966. évi munkatervét megvitató ülésén ugyan Bernáth Aurél rákérdezett, hogy hol tart a festészet és építészet kapcsolata, az építész küldött, Boros Zoltán sommás válasza az volt: „Az építészet és festészet együttműködésére remény nincsen.”³⁶ Megjegyezte azonban, hogy bár az építészet és képzőművészet problémás kapcsolatáért előszeretettel hibáztatják az építészeket, de látni kell azt is, hogy a Szovjetunióból vásárolt házgyárakkal sorozatgyártott épületekre nézete szerint nem lehet felhelyezni képzőművészeti alkotásokat. Egyedi tervek alapján tervezett épületek esetében pedig az építészek élnek a lehetőség-

33 Elhangzott az MB 1962. december 10-i ülésén. *Uo.* 236.

34 *Uo.* 1420.

35 *Uo.*

36 *Uo.* 1435.

4. **Majoros János:** *Orvostudomány*, mázas samott plasztika, Pécsi Orvostudományi Egyetem klinikai főépülete, 1966
Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Fotótár

gel, hogy megjelenési felületet biztosítsanak a képzőművészet számára. De hangsúlyozta, hogy az összes építkezésnek csak 20%-a közületi beruházás, ami képzőművészeti szempontból szóba jöhet, és a szobrászat helyzete előnyösebb, mert a térben való megjelenésnek könnyebb lehetőséget biztosítani.³⁷

A számba vett gyakorlati nehézségeket, problémafelvetéseket alapul véve igyekszünk pár példán keresztül részletesebben is áttekinteni az alkotások megszületésének jellemző folyamatát, a művek formálódását, integráns vagy épp utólagos jellegét, a zsűrizés szempontjait, jellemző lefolyását.

Az igénytől a megvalósulásig

A Budapesti Orvostudományi Egyetem a Képzőművészeti Alaphoz fordult a Rezső tér 16. szám alatti, Markovszky Lajos Kollégium épületén elhelyezendő mű-

alkotás igényével.³⁸ Az alap a Munkaelosztó Bizottság véleményének figyelembevételével elfogadta az igényt, és pályázatot hirdetett homlokzati plasztika megtervezésére Illés Gyula, Kerényi Jenő és Somogyi József szobrászművészek meghívásával. A kiírásban rögzítették a pályázati feltételeket (benyújtás formája, határideje) és azt, hogy az alkotók a tervezés megkezdése előtt konzultáljanak az épület tervezőjével és a beruházóval. A megbízók a teljes homlokzatra kiterjedő mázatlan kerámia dombormű tervezését kérték, amelyen a plasztika egyharmada figurális ábrázolású. A tervező hálós fugát javasolt (de más megoldástól sem zárkózott el). Bemutatásra az egész falfelület 1:20 léptékű rajzát kellett benyújtani a kompozíció rajzolatával, a fugahálózat jelölésével, valamint egy jellemző részlet 0,25 m² gipszmintáját. A pályázat részvételi díja alkotónként 4000 forint volt. Ennek első részletét a pályázati kiírás elfogadásakor, a másodikat a pályatervek elbírálása után, az eredmény függvényében fizették ki. A végleges megbízást elnyerő művész részvételi dí-

³⁷ Uo. 1439.

³⁸ MNG Adattár: I/3 akta, 1963. január 7-i MEB-határozat.

5. **Kerényi Jenő:** *A gyógyítás története*, tervvázlat
Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Fotótár

6. **Kerényi Jenő:** *A gyógyítás története*, 1:5 léptékű agyagmodell
Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Fotótár

ját az általános gyakorlatnak megfelelően levonták a szerződés szerinti tiszteletdíjból. A felhívás rögzítette, hogy a pályázati feltételek be nem tartása vagy egyéb hiányosságok esetében a pályaművet nem bírálják el. A három pályázó kétszer kérvényezte közös levélben a Képzőművészeti Alapnál a benyújtási határidő módosítását, így végül május 2-án tartották meg a bírálatot. Az érdekeltek részéről jelen volt Azbej Sándor építész, a KÖZTI munkatársa, a beruházó egyetem és a kollégiumi bizottság képviselői, valamint Drimmer László, a Fővárosi Tanács Népművelési Osztályát képviselve. Illés Gyula három, Somogyi József kettő, Kerényi Jenő egy tervet nyújtott be. Az értékelés – bár méltatta a terveket – egyik változatot sem fogadta el, a művészek hajlandósága esetén újabb fordulót, ellenkező esetben egy negyedik művész kijelölését javasolta. Illés Gyula esetében (aki mindhárom tervén geometrikus alapotívumokra helyezte el figurális kompozícióját) a bizottság nem tartotta helyesnek, hogy az építész által már egyszer megváltoztatott geometrikus ornamentika mellé egy nagyságban és megjelenésben közel azonos, de más motívum kerüljön, és helytelenítette a geometrikus ornamentika szervesen összekapcsolását a figurális motívummal. Somogyi József tervét kompozíciójában egységesnek, de túlsúlyosnak és illusztratív jellegűnek tartották. Kerényi Jenő tervénél pedig kifogásolták a teljes falfelületre kerülő motívumok kompozíciós összefüggésének hiányát, de elismerték a részlet szép és gondos plasztikai megformálását. A beruházó képviselője viszont tematikai szempontból nem értett egyet az ábrázolt jegekkel.³⁹

Mindhárman vállalták az újrapiályázást, de Illés Gyula levélben kérte, hogy a konzultáció és pályázat időpontjának megszabásakor vegyék figyelembe külföldi útját.⁴⁰ A Képzőművészeti Alap augusztus 22-én küldött értesítést az alkotóknak a 29-ére meghirdetett konzultációról. (A rövid határidő megadása, mely elvárta a művészek alkalmazkodását, jellemző a működésükre.) A meghirdetett konzultációt végül mégsem tudták megtartani, mert azon egyik pályázó sem jelent meg.⁴¹ A művészek korábbi együttes, határidő-módosításra vonatkozó kérelmei sejteni engedik, hogy egyeztetették távolmaradásukat. Az ügyet az alap kezdeményezésére tárgyalta az MB. Az ülésen Somogyi József elmondta, a pályázat első fordulóját után újat rendeltek el, ugyanakkor a pályadíj második részletét nem fizették ki. Megjegyezte azt is, hogy „A lektor a zsűriben jelenlévő zsűritagot ajánlotta egyenes megbízásban részesíteni. stb. Ezek olyan dolgok, amiktől az ember megbántódik, és teljesen elmegy a kedve a munkától. Én egyébként, ha Pesten tartózkodtam volna, a konzultáción részt vettem volna.”⁴² Cifka, az ügy szaklektora erről azt közölte, hogy ő a pályázat lezárását javasolta, mert már az első fordulóban meddőnek látta az egyeztetést, és az egyenes megbízás kiadását szorgalmazta, amit pedig a pályázaton részt vett művészeknek nem lehet kiadni. A zsűrizés után kérdezte meg őt az építész, hogy kire gondolt az egyenes megbízással, erre javasolta ő Kiss Istvánt, aki a zsűrin is részt vett. Az MB határozata ezután új konzultáció mielőbbi kiírását írta elő.⁴³ Hiába osztotta meg tehát tapasztalatait Somogyi József MB-tag az eredménytelen pályázati folyamatról, nem

39 MNG Adattár: I/3 akta, 1963. május 2-i lektorátusi jegyzőkönyv.

40 MNG Adattár: I/3 akta, Illés Gyula 1963. július 3-án kelt levele.

41 MNG Adattár: I/3 akta, 1963. augusztus 29-i lektorátusi jegyzőkönyv.

42 Adatok 2002 (ld. 2. j.) 848.

43 Uo. 848–849.

8. **Kerényi Jenő:** *A gyógyítás története*, részlet, 1965
©Fortepan 74586

kérdőjelezték meg a többkörös pályáztatás gyakorlatát. Sőt az MB új pályázati forduló mellett döntött Illés és Kerényi ismételt meghívásával (ezen Somogyi külföldi tartózkodása miatt nem vett részt). De figyelmen kívül hagyták a beruházónak a lassú döntéshozatal és a művészek vélt érdektelensége miatti elégedetlenségét is.⁴⁴ Az eset kiválóan tükrözi, hogy a kötelező pályáztatás aránytalan terhet jelentett művészeknek, beruházónak egyaránt, egyben nem szolgálta kiváló alkotások születésének ügyét sem.

Az ismételt pályázat részvételi díja személyenként már csak 3000 forint volt. Tartalmi, formai szempontokat a kiírás most sem rögzített. A konzultáción október 29-én részt vettek a pályázatra meghívott művészek, az Orvostudományi Egyetem részéről Oriskó József csoportvezető főmérnök, valamint az építész.

44 MB 1963. október 7-i ülése. Uo. 945.

45 MNG Adattár: I/3 akta, 1963. október 29-i lektorátusi jegyzőkönyv.

7. **Kerényi Jenő:** *A gyógyítás története*, részlet, 1965
Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Fotótár

Megtekintették a helyszínt, és ennek alapján a pályaművek készítésénél előírták az épület prizmás pirogránit burkolatának figyelembevételét. Az építész kérése volt, hogy „a kompozíció szönyegszerűen és nem túl magas plasztikával jelentkezék”.⁴⁵

A bizottság Illés kompozícióját színvonalasnak, de középszerűnek minősítette, és Kerényi tervében látta meg a lehetőséget az orvostudomány szimbolikus ábrázolására. Tervét elfogadta azzal, hogy a véglegesítés

9. **Makrisz Agamemnon:** Sellő, 1961
Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Fotótár

10. **Makrisz Agamemnon:** Sellő, 1961
©Fortepan 31297 / Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs Központ archívuma, fotó: VÁTI

előtt vegye fel a kapcsolatot a beruházó és az üzemeltető képviselőjével a tematikát illetően.⁴⁶ (5. kép)

A beruházó és a művész közötti szerződéskötés a Képzőművészeti Alap típusszerződése szerint és ellenjegyzésével történt. Az általános szerződési feltételek közé tartozott a bírálati szemlék bírálóbizottsági művész tagjainak honorárium (esetenként és alkalmanként 50 forint, Budapest területén kívül 100 forint), mely a megrendelőt terhelte, és a Képzőművészeti Alapot adminisztratív tevékenysége ellenértékeként megillető összeg, mely a tiszteletdíj 3%-a volt. Szintén általános szerződési feltétel volt, hogy a művésznak ellenőriznie kell a mű szakipari kivitelezését, szállítását és elhelyezését szakmai és művészi szempontból. A megrendelő a tiszteletdíj 10%-át (maximálisan 3000 forintot) a kivitelezés befejezéséig visszatartotta. A szerződésben tételesen rögzítették a terv léptékét, kivitelét, elkészíté-

sének véghatáridejét. A tiszteletdíjat Kerényi esetében alsó határon 3000 forint, felső határon 6000 forint/m² összegben állapították meg,⁴⁷ esedékes részletét a terv egyhangú elfogadásakor fizették ki. A következő bírálati körben Kerényi 1:5 léptékű agyagmodelljét a bizottság egyöntetűen elfogadta (6. kép) Az ülésen sem László István, sem Azbej nem vett részt, az üzemeltető Egyetemi Kollégiumi Bizottság képviselője viszont kérte, hogy a művész a terven szereplő két borjút más figurával helyettesítse. Ezt – bár beleszólást jelentett a kompozícióba –, Kerényi a véglegesítésnél elfogadta. Más adatunk nincs arról, hogy a konzultációkon a beruházó végül milyen mértékben adott tematikai koncepciót, tekintettel arra, hogy az első pályázati fordulóban Kerényi tervének épp tematikáját bírálták.

A kivitelezhetőség felülvizsgálatát többször kérvényezte az egyetem. Ezért április 4-én a lektorátus levél-

46 MNG Adattár: I/3 akta, 1963. december 18-i lektorátusi jegyzőkönyv.

47 MNG Adattár: I/3 akta, 1963. december 28-i dátummal aláírt szerződés.

ben kérte Azbej Sándort, hogy újból vizsgálják felül a statikai számításokat, és ennek eredményéről értesítse a lektorátust. A május 15-i bírálaton, melyről Azbej ismét hiányzott, a beruházó és üzemeltető képviselői azonban jelen voltak, a bizottság egyöntetűen elfogadta az 1:1 léptékű agyagmodellt, és újra kérte „a fal statikai felülvizsgálását, kétségesnek tartván, hogy az elbírja a reá kerülő domborművet. A művész a munka folytatása előtt a statikai vizsgálat eredményéről tájékoztatást kér”. A KÖZTI május 4-i levelében ugyan megerősítette, „hogy a dombormű ráépíthető a homlokzatra. Gondos lehorgonyzás mellett ebből semmi kellemetlenség nem lehet”, és a levélre Azbej Sándor kézzel rá is írta június 4-i dátummal, hogy „Ez a levél a május 15-i zsűrin elhangzott aggályra is válasz”, de mivel személyesen nem vett részt a zsűriken, az üzemeltető statikai aggályai többször megismétlődtek.⁴⁸

A dombormű IV. részének zsűrizése már Azbej részvételével, de akkor az egyetem és kollégium képviselőinek távolmaradása mellett zajlott, és a bizottság egyhangúlag elfogadta a plasztikát, a tiszteletdíjat pedig a felső határon, négyzetméterenként 6000 forintban állapította meg. Mivel a tervezettnél 20 m²-rel nagyobb plasztikus felületre volt szükség, így Kerényi szerződését 100 m²-re módosították.⁴⁹

Az épület Rezső térre néző, zárt oldalhomlokzatára az eredetileg tervezettnél mozgalmasabb alkotás született (7–8. kép). Sűrű elhelyezésben emberalakok, gondtalanul játszó gyermekek, anyák és csecsemők, növényi orvosságokat gyűjtő és gyógyító alakok csoportjai közt felröppenő madarak és kúszó-mászó kígyók kaptak helyet. A sűrű, szöngyszerű kompozíció kiváló ellenpontja a főhomlokzat bejárat feletti hatalmas üvegfelületének. Vésett formaalakításával, a negatív felületek hangsúlyával jól kiegészíti a lábazat rusztikus kőburkolatát és a homlokzatok pirogránit burkolatának geometriáját.

A tervezéssel párhuzamosan zajlott a kivitelezés előkészítése. Gondos József szobrászművész részletes ajánlatot adott a relief kivitelezésére, a kivitelezés és felhelyezés költségét négyzetméterenként 2600 forintban állapítva meg. Az ajánlatban vállalta a gipsznegatívok saját műtermébe való átszállítását, minden szükséges anyag beszerzését, a dombormű 20 cm vastag bordázattal való kivitelezését, szárítását, összeillesztését,

11. János György: Városló kórház, Kazincbarcika, 1967
©Fortepan 100931 / Erdei Katalin archívuma

1200 °C-on való kiégetését, majd a kifogástalan plasztika helyszínre szállítását és felhelyezését. Kerényi maga kérte Gondos kijelölését. Ezt és Gondos árajánlatát a lektorátus jóváhagyta.⁵⁰ A szerződésben megállapított tiszteletdíj első részletét a szerződés aláírását, a másodikat a kész alkotás helyszíni átvételét követően fizették. A beruházó véleményeltérési nyilatkozatot adott ki, mely szerint a szerződést akkor tekinti érvényesnek, ha a teljesítés 1965. június 30-ra előrehozható.⁵¹ Az aktában a kivitelezés késedelmének okai, egyeztetések nem szerepelnek, de csak 1965. október 25-én volt a felhelyezett pirogránit dombormű átadása, melyen részt vettek az építész és a beruházó képviselői is.

A társzművészeti alkotások elhúzódó megvalósulása érzékelteti, milyen nehézségeket jelenthetett az egyes beruházások esetében a műalkotások integrációja. Ez indokolja, hogy időről időre az MB elé került a pályáztatás, zsűrizés kérdése. A pályázati irányelvek kapcsán elhangzó javaslatok nagyban egybevágnak a szaklektorok korábban említett, az átláthatóságot segítő javaslataival.⁵² Benkhard Ágost az építészpályázatok rendszerét nevezte mintaadónak, mivel évek óta nem voltak eredménytelen pályázatok, és határidő-módosítások sincsenek. Javasolta részletes zsűrijegyzőkönyv megküldését is a pályázóknak, hogy az indoklásokat

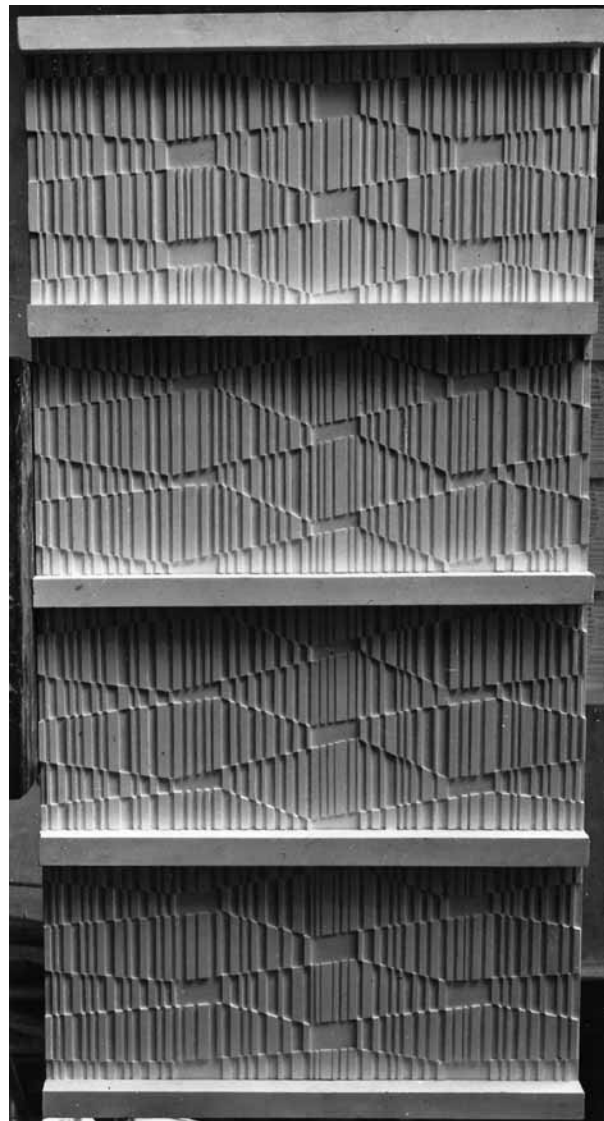
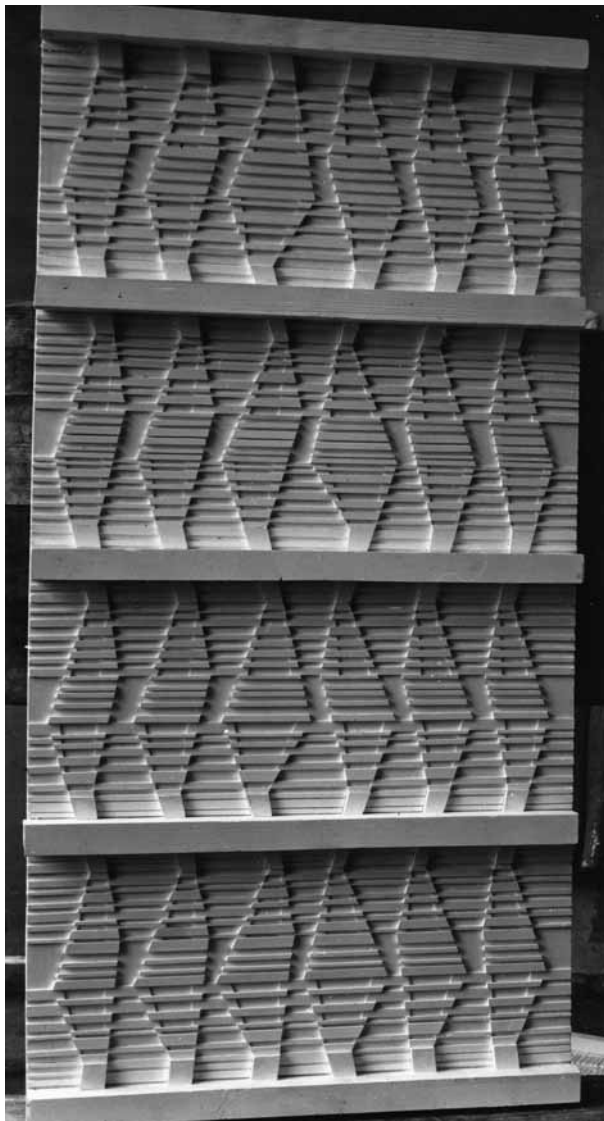
48 MNG Adattár: I/3 akta, 1964. augusztus 3-i lektorátusi jegyzőkönyv.

49 MNG Adattár: I/3 akta, 1964. szeptember 16-i lektorátusi jegyzőkönyv.

50 MNG Adattár: I/3 akta, Gondos József kivitelezési ajánlata, 1964. június 1. dátummal.

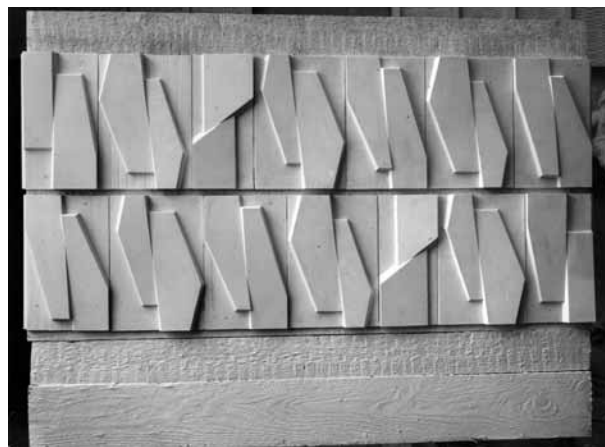
51 MNG Adattár: I/3 akta, az egyetem gazdasági igazgatója, Csizmadia Ferenc 1964. július 13-i keltezésű véleményeltérési nyilatkozata.

52 Az MB 1964. november 23-i ülésének jegyzőkönyve. A jegyzőkönyv mellékleteként szerepelt a *Pályázatokkal kapcsolatos irányelvek* dokumentuma, *Adatok* 2002 (ld. 2. j.) 1323–1326.

12–13. **Illés Gyula:** *Betonplasztika*, tervek
Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Fotótár

megismerhessék. Egyetértett Somogyi Józseffel, hogy a pályázati részvételi díjat ne vonják le a győztes megbízási díjából, hisz így jobban megérte másodiknak lenni, mint elnyerni a megbízatást.⁵³ A bírálati irányelvek és zsűrizés kapcsán továbbra is probléma volt, hogy a zsűrizők közül sokan nem nyilvánítottak véleményt, illetve korrektúra jellegű bírálatot tartottak, ami a megbízások elhúzódsához vezetett.⁵⁴ Csaba László hangsúlyozta, hogy az építészeti pályázatok zsűrije objektív szempontrendszer alapján zajlik. Egyetértett, hogy a bírálóbizottsági tagok személyenként mondjanak véleményt, de a bírálatnál csak az elfogadás és elutasítás kategória megtartását javasolta, mert szerinte a zsűri által kikötött átdolgozások által nehezen születhet jó alkotás.⁵⁵ Az MB elfogadta az irányelveket azzal, hogy a lektorátus segíti a zsűrizés ilyen irányú fejlesztését.⁵⁶

14. Illés Gyula: Betonplasztika, gipszminta

Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Fotótár

Tapintható egység

Szerencsés esetben épület és társzművészeti alkotása elválaszthatatlan egységgé váltak. A lakóházak kapcsán különleges, sikerült megoldásokkal főként az egyedileg tervezett épületek, így például a foghíjbeépítések esetében találkozhatunk. Ezekben a műalkotások jellemzően bejárathoz közeli homlokzati felületekre, vagy az előcsarnokba kerültek. Szegeden, a Korányi rakparton, a Dóm tér környékének rekonstrukciója keretében épült lakótömböt a Makrisz Agamemnon szobrászművész által tervezett, sellőt ábrázoló plasztika nyomán Sellőházként említik (9–10. kép).⁵⁷ A lemezdomborításos plasztika környezetformáló alkotás, mely épületével városképi elemmé vált. A művet a végleges jóváhagyás előtt helyezték el a házban, kísérleti jelleggel. (A Szegedi Tanács kezdetben nem is akarta elfogadni az alkotást.)⁵⁸ Végül a helyén maradhatott. Az előcsarnokba a megrendelői elvárás szerint a Hódmezővásárhelyi Majolikagyár csempéit felhasználó, a vízi világra reflektáló, Végvári Gyula által tervezett kerámiaburkolat készült.⁵⁹ A kötött színpaletta ellenére dinamikus, de-

koratív alkotás született, mely szépen rímel a homlokzat sellőszobrára.

1964-ben a lektorátus fontos kísérleti feladatnak nevezte a kazincbarcikai kórház homlokzati burkolásának megvalósulását művész és építész együttműködése, illetve nonfiguratív társzművészeti alkotás integrálása szempontjából.⁶⁰ A kórház terveit 1959-ben készítette, majd az Építésügyi Minisztérium iránymutatása szerint 1962-ben egyszerűsítette le János György (11. kép).⁶¹ A beruházó Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Tanácsa által benyújtott igénybejelentésben az oldalfalak betonplasztikáinak tervezésére Megyeri Barna kijelölését, pályáztatás esetén pedig Illés Gyula és Vilt Tibor meghívását kérte János György. Az előcsarnok előtti tér mennyezeti betonplasztikájának tervezésére Berzeller Rudolf szobrászművészt javasolta.⁶² A lektorátus mégis Illés Gyulát és János Györgyöt jelölte ki együttesen mindkét betonfelület megtervezésére, előtervezési megbízás keretében, fejenként 10 000 forint tiszteletdíjért.⁶³ A MEB határozata nem tartalmaz indoklást (ahogy más kijelölések esetében sem). Rögzíti, hogy az alkotás jellegéből adódóan csak a művészeti

53 Uo. 1315–1316.

54 MB 1965. április 5-i ülésén tárgyalta a bírálati irányelvek és zsűrizés menetét. Uo. 1361–1375.

55 Uo. 1364.

56 Uo. 1367.

57 *Magyar építészet 1945–1970*. Szerk. SZENDRŐI Jenő. Budapest, Corvina, 1972. 58.

58 MNG Adattár: M/4. akta. 1961. január 31. bírálati jegyzőkönyv.

59 MNG Adattár: V/I. akta.

60 Adatok 2002 (ld. 2. j.) 1286.

61 MÁRTONFFY Melinda: Egészségügyi épületek. In: KÖZTI 66. *Egy tervezőiroda története I. 1949–1991*. Szerk. FERKAI András. Budapest, Vince Kiadó, 2015. 371.

62 MNG Adattár: I/3. akta. É. M. Közpülettervező Vállalat 1964. március 17-én kelt, a lektorátusnak címzett levelének melléklete János György igénye, melyet 1964. március 3. küldött meg a KÖZTI-nek.

63 MNG Adattár: I/3. akta, 1964. július 2-i MEB-határozat.

15. **Illés Gyula:** *Betonplasztika*, Városi kórház, Kazincbarcika, 1967
©Fortepan / 100929 / Erdei Katalin archívuma

tervezési tiszteletdíj és a kivitelezés művezetésének díja terheli a zárt keretet, a kivitel költségeit a beruházónak kell állnia. Illés Gyula mindkét felületre több tervet is benyújtott, ezekből a mennyezet felületére a vonalhálóból kiemelkedő, nyújtott rombuszmintázat került, az oldalhomlokzatra pedig a hatszög változatos metszésére, döntésére épülő betonpanelek (12–14. kép) Az öt elem sorolása markáns plaszticitású, erőteljesen megmozgatott felületet eredményezett. Jánossy a végleges tervekért, a megvalósíthatóságért, művezetésért felelt. Az emblemikus, a hetvenes évekre mintaadó alkotást 1967-ben adták át (15. kép).

Gyerekjáték

A hatvanas években nemcsak a lakásépítés hányada volt nagy, az oktatási- és egészségügyi intézmények száma is gyorsan növekedett. Idetartoztak az óvodai és bölcsődei beruházások is.⁶⁴ A gyerekeket befogadó intézmények esetében feltételezhetjük, hogy játékos tartalmuk okán művészeti alkotásaik megszületése gördülékenyebb volt. Az alábbi példa érzékelteti, hogy egy ilyen folyamat sem volt nehézségektől mentes.

A Chinoin Gyógyszer- és Vegyészeti Termékek Gyára 1961. május 26-i, Képzőművészeti Alapnak címzett leve-

64 LANTOS Edit: Az 1945 utáni iskolatervezés. Típustervek és egyedi épületek. *Művészettörténeti Értesítő*, 63. 2014. 2. sz. 374.

lében tételesen szerepel építendő gyermekotthonuk tervezővel egyetértésben megadott képzőművészeti igénye. A foglalkoztató helyiségek válaszfalaiban elhelyezendő, négy darab 2–3 m² plasztikus síküveg technikájú üvegbetét elkészítéséhez Báthori Júlia, az óvoda elé a lépcsőzet talapzatához egy 140 cm-es állatszobor felállításához Pándi Kiss János szobrászművész kijelölését kérték. Az óvoda tervezését, kivitelezését az ÁÉTV végezte, az építkezés teljes befejezésének határideje 1961. december 31. volt.

A Képzőművészeti Alap Lektorátusi Osztályán 1961. szeptember 6-i dátummal rögzített igényt október 2-án tárgyalta a MEB. Az állatszobrot jóváhagyta, az üvegbetétek megvalósítását viszont indoklás nélkül elutasította, helyette kerámia faliképeket javasolt a 11 m²-es felületen elszórtan, egyenként kb. 1,5 m²-es kép elhelyezésével. A döntést a tervező és beruházó is elfogadta. A bizottság az egész falra ipari kerámia-burkolást javasolt a beruházó költségterhére. A két-két falfelületre G. Staindl Katalin keramikumművészt és Csohány Kálmán grafikuművészt jelölték ki. A kijelölt művészeknek a tematikáról konzultálniuk kellett a beruházóval, egyéb kérdésekben pedig az építésszel. Tiszteletdíjukat alsó határon 4000, felsőn 6000 forintban állapították meg négyzetméterenként. A kész művek műtermi átvételének határidejeként 1962. január 31-i határidőt szabtak, annak ellenére, hogy a megrendelő az óvoda átadására egy hónappal korábbi határidőt adott meg.

A Chinoin nem értett egyet az ipari kerámia háttérburkolat felhelyezésével.⁶⁵ A nyilatkozat indoklást nem tartalmazott, de mivel az ipari burkolat szerződésen felüli összegként terhelte volna a megrendelőt, így feltételezhető, hogy költségvonzat állt a döntés hátterében. Ezzel elveszett a kerámiaburkolás praktikus funkciója, maradt a figurális ábrázolás dekoratív jelenléte a terekben. (Pozitív ellenpéldája ennek a Gorkij fasor óvodája, ahol a zsiszongóban Kumpost Éva állatfigurái az egész felületet borító csempefelületen, elszórt mezőkként jelennek meg, a szellőzőrácsot pedig a nap figurájába rejtették.⁶⁶) (16. kép).

Sem az absztrakcióba hajló Csohány, sem G. Staindl játékosan egyszerűsített ábrázolása nem kerülte el a tervmódosító korrektúrát. Csohány 1:5 léptékű rajzvázlatainak bírálatán a bizottság részletekbe menő javaslatokat tett a kompozíció elemeinek pozícionálásával és az egyes

16. **Kumpost Éva:** festett kerámia faliképek, Gorkij fasor 39–41. óvoda, Budapest, 1962
Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Fotótár

figurák megfogalmazásával kapcsolatban is: „A bárányos kompozícióval egyetért azzal a megjegyzéssel, hogy a baloldali hármasként madár foltokat egy kissé balra tolja el. A bárány figurával a Bizottság egyetért, arra kéri a művészt, hogy színében és formájában a fémes jelleget szüntesse meg, lágyabban fogalmazza meg a figurákat.”⁶⁷ G. Staindl Katalin 1:5 rajzvázlatának bírálatán az alternatív tervek közül az elefánt-, zsiráf- és bohóckompozíciót fogadták el (17–18. kép), viszont javasolták az oroszlánmotívum elhagyását. A bizottság itt is kérte a formák lágyítását, és a máz fémes hatásának kiküszöbölését, valamint intenzívebb színek használatát. Végül azonban elfogadták a tervek és jóváhagyták a tiszteletdíj kifizetését.⁶⁸

Csohány kész plasztikáit (19–20. kép) is érte még kritika. Bár elégedetten nyugtázták, hogy teljesítette „a

65 MNG Adattár: S/XXXII. akta, 1961. október 19-én kelt véleményeltérési nyilatkozat az október 6-án aláírt szerződés kiegészítésére.

66 MNG Adattár: K/50. akta.

67 MNG Adattár: C/16. akta, 1961. december 1-jei jegyzőkönyv.

68 MNG Adattár: S/XXXII. akta, 1961. december 1-jei jegyzőkönyv.

17. **G. Staindl Katalin:** *Macskák*, elszórt kerámiaplasztikák, Chinoin Gyógyszer- és Vegyészeti Termékek Gyára, Gyermekotthon óvoda, Budapest, 1962
©Köztérkép / Oros Ágnes

zsűribizottságnak azt a kérését, hogy a róka és a bárány fejeket tegye gyermekek számára érthetőbbé”, de megállapították, „hogy a mű színeiben kissé monoton, legalább a sárga és vörös színek visszajátszásában gazdagíthatta volna”.⁶⁹ Az alkotási folyamatba, formaalkotásba ennél a megbízásnál is, mindkét alkotó esetében, határozottan beleszólt a bizottság. Egyben megjegyezték, hogy a megbízó nem jelent meg egyik alkotás zsűrizésén sem, és kikötötték, hogy 1962. május 19-ig tekintse meg mindkét művész munkáját és írásban közölje véleményét.⁷⁰ A Chinoin tudomásul vette, hogy a gyermekotthonhoz szükséges faliképek műtermi munkálatai elkészültek, de a végleges átvételhez, vagyis a faliképek felrakásához kötötte az esedékes tiszteletdíj átutalását. Ezenkívül június 6. és június 9. közötti időszakra adta meg a munkák kivitelezésének határidejét.⁷¹ Az átvételi elismervény, mely szerint a Chinoin a „Csohány-Garányiné kerámia felhelyezési munkáit” rendben átvette, 1962. június 13-i dátummal született meg.⁷²

A beruházó nem mutatott érdeklődést az intézményükbe kerülő alkotások iránt, vagyis nem tűnik úgy, hogy azokat hozzáadott értéként kezelte volna. Azóta a fenntartó változott, a játékos plasztikák a mai napig díszítik a foglalkoztatókat.

Az elégedett megrendelők közé tartozott a Nyomórék Gyermekek Állami Kórháza. Ott G. Staindl Katalin a

18. **G. Staindl Katalin:** *Cirkuszi jelenet*, elszórt kerámiaplasztikák, Chinoin Gyógyszer- és Vegyészeti Termékek Gyára, Gyermekotthon óvoda, Budapest, 1962
©Köztérkép / Oros Ágnes

soproni Gyermekek Szívzszenatórium kórtermibe készített plasztikái nyomán ismét az ő kijelölését kérték a debreceni egészségügyi gyermekotthon beruházásánál. Az igazgatósági épület előcsarnokában a *Négy évszak* teljes falfelületet betöltő kompozícióján, a kék kerámiaalapot fehér, plasztikus rácsrendszer osztja, ebben jelennek meg az évszakokat jelképező nőalakok, sárga, okker színekkel emelve a kompozíció intenzitását. A szülői foglalkoztató két oldalfalán dominóként építkező, az egyes elemeken negatív formaalakítással kontúros gyermek és mackó, illetve háztáji állatok figuráit helyezték el.⁷³

69 MNG Adattár: C/16. akta, 1962. május 15-i levél.

70 MNG Adattár: C/16. akta, 1962. május 10-i zsűri határozata.

71 MNG Adattár: C/16. akta, 1962. május 25-én kelt levél.

72 MNG Adattár: C/16. akta, 1962. június 13-án kelt, kézzel írt átvételi elismervény.

73 MNG Adattár: S/6. akta. 1962. április 28-án kelt igénybejelentése.

19. **Csohány Kálmán:** *Róka és vadkacsák*, elszórt kerámiaplasztikák, Chinoin Gyógyszer- és Vegyészeti Termékek Gyára, Gyermekotthon óvoda, Budapest, 1962
Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Fotótár

20. **Csohány Kálmán:** *Báránycok és varjak*, elszórt kerámiaplasztikák, Chinoin Gyógyszer- és Vegyészeti Termékek Gyára, Gyermekotthon óvoda, Budapest, 1962
Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Fotótár

Összegzés

A hatvanas éveket meghatározta az építészet és a társ-művészetek együttes jelenléte. Elméleti szinten konszenzus volt épületek és műalkotások egységéről, bár az ideális kifejezési formákat folyamatos viták övezték. A társművészetek születését elvben támogató szabályozási környezet azonban sokszor hátráltatta az építészetet az egyes beruházások megvalósítása során. Mégis izgalmas intervenciók születtek épített környezetünkben, markáns lenyomatát adva a kortárs kultúrának.

Alkalmazásukkal jellegzetes, időtálló, szerethető egységek jöttek létre. Helyenként még megtalálhatjuk az elérni kívánt szintézis lenyomatait városi szöveinkben, ideje, hogy belekezdjünk behatóbb feltérképezésükbe.

Kohut-Jankó Anna
művészettörténész, design- és művészetmenedzser
Magyar Formatervezési Tanács
annabeata.janko@gmail.com

Függelék

Építéletplasztikai alkotások az 1960-as évekből

Rövidítések

ÁÉTV

Általános Építélettervező Vállalat

BUVÁTI

Budapesti Városépítési Tervező Intézet

DTV

Debreceni Tervező Vállalat

KÖZTI

KÖZTI 66. *Egy tervezőiroda története I. 1949–1991.* Szerk. FERKAI András. Budapest, Vince, 2015.

MÉ

Magyar Építőművészet

MK

A magyar kerámiaművészet I. Alkotók, adatok 1945–1998. Szerk. KESZTHELYI Katalin, LACKÓ Ibolya. Budapest, Magyar Keramikusok Társasága–Képző- és Iparművészeti Lektorátus, 1999.

PTV

Pécsi Tervező Vállalat

ROSC

ROSC Gábor: *A Hegyvidék szobrai III. Szobrok és domborművek Budapest XII. kerület közterein és magánterületein*, Budapest, 2017.

SZM-MNG, Fotótár

Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Fotótár

SZTV

Szegedi Tervező Vállalat

TÓTH

TÓTH Attila: *Szeged szobrai és muráliái. Tanulmányok Csongrád Megye történetéből.* Szeged, 1993.

WEHNER

WEHNER Tibor: *Modern magyar szobrászat 1945–2010.* Budapest, Corvina, 2010.

Műjegyzék

Ispánki József: *Napba néző, 1957.*

Magyar Televízió Széchenyi-hegyi adótornya, Budapest; építész: Székely László, Gergely István, 1956–1958. Említve és/vagy illusztrálva: ROSCH 59; MÉ 1960/6. 38–39; WEHNER 132.

Somogyi József: *A művészetek (allegorikus szoborcsoport), 1959.*

Magyar Televízió Széchenyi-hegyi adótornya, Budapest. 1956–1958; építész: Székely László, Gergely István. Említve és/vagy illusztrálva: MÉ 1960/6. 38–39; WEHNER 262.

Szandai Sándor: *Halak, dombormű, vörösréz lemez (ma töredékes), 1960.*

Gagarin Általános Iskola, Szeged, Kolozsvári tér 1. 1960; építész: Ulrich Ferenc. Említve és/vagy illusztrálva: TÓTH 322.

Kádár György: *Tanulók, sgraffito, 1961.*

Budapest, Mártonhegyi úti iskola; építész: Szabó Iván. Említve és/vagy illusztrálva: MÉ 1961/3. 6–7.; SZM-MNG, Fotótár, 25001/2014/Kádár György

Makrisz Agamemnon: *Sellő, vörösréz lemez, 1961.*

Sellőház, Szeged, Korányi rakpart; építész: Borvendég Béla, SZTV. Említve és/vagy illusztrálva: TÓTH 322; WEHNER 187.; SZM-MNG, Fotótár, 25001/2014/Makrisz Agamemnon

Simó József: *Pillangók, falikép, 1961.*

Budapest, Gorkij fasor 39–41. óvoda; építész: Kiss E. László, KÖZTI. Említve és/vagy illusztrálva: KÖZTI 290–291; MK

Csohány Kálmán: *elszört kerámiaplasztikák, 2×1,5 m², 1962.*

Budapest, Chinoi Gyógyszer- és Vegyszeti Termékek Gyára, Gyermekotthon óvoda, Ősz utca 155.; építész: Hegyi Lajos, ÁÉTV. Említve és/vagy illusztrálva: MK.; SZM-MNG, Fotótár, 25001/2014/Csohány Kálmán

Kumpost Éva: *festett kerámia faliképek, 1962.*

Budapest, Gorkij fasor 39–41. óvoda; építész: Kiss E. László, KÖZTI. Említve és/vagy illusztrálva: KÖZTI 290–291; MK.; SZM-MNG, Fotótár, 25001/2014/Kumpost Éva

G. Staindl Katalin: elszórt kerámiaplasztikák, 2×1,5 m², 1962.
Budapest, Chinoín Gyógyszer- és Vegyészeti Termékek Gyára, Gyermekotthon óvoda, Ősz utca 155.; építész: Hegyi Lajos, ÁÉTV. Említve és/vagy illusztrálva: MK.

Végvári Gyula: majolika csempe, 16 m², 1962.
Sellőház, Szeged, Korányi rakpart; építész: Borvendég Béla, SZTV. Említve és/vagy illusztrálva: MK.

Csekovszky Árpád: Az írás története, csempefal, 1963.
Kaposvár Megyei Könyvtár; építész: Kiss István, KÖZTI. Említve és/vagy illusztrálva: MÉ 1965/2. 26–31.

Garányi József: kerámiafríz, 1964.
Debreceni Agrártudományi Főiskola tanulmányi épülete; építész: Mikolás Tibor, DTV. Említve és/vagy illusztrálva: MÉ 1966/5. 10–15; MK.; SZM-MNG, Fotótár, 25001/2014/Garányi József

Kiss Kovács Gyula: vízköpők, vörösréz, 1964.
Budapest, Magyar Autóklub székháza; építész: Mányoki László, Jakab Zoltán, KÖZTI. Említve és/vagy illusztrálva: MÉ 1966/5. 27–31.; SZM-MNG, Fotótár 25001/2014/Kiss Kovács Gyula/forrás: Koffán

Kucs Béla: kútfigurák, 1964.
Pécs, Jókai Utcai Általános Iskola; építész: Tillai Ernő, PTV. Említve és/vagy illusztrálva: MÉ 1966/1. 15–19.

Majoros János: előcsarnok színes plasztikus samott falburkolata, 16,5 m², 1964.
Budapesti Orvostudományi Egyetem, Markusovszky Lajos Kollégium, Rezső tér; építész: Azbej Sándor, KÖZTI. Említve és/vagy illusztrálva: MK.

Simó József: Kinizsi tánca a törökkel, kétoldalas térrács, 1964.
Pécs, Jókai Utcai Általános Iskola; építész: Tillai Ernő, PTV. Említve és/vagy illusztrálva: MÉ 1966/1. 15–19.

G. Staindl Katalin: Négy évszak, színes relief 12 m², 2×1,5 m², 1964.
Debrecen, Egészségügyi Gyermekotthon; építész: Radnai Lóránt, Lakóterv. Említve és/vagy illusztrálva: MK.

Kerényi Jenő: homlokzati, pirogránit plasztika, 100 m², 1965.
Budapesti Orvostudományi Egyetem, Markusovszky Lajos Kollégium, Rezső tér; építész: Azbej Sándor, KÖZTI. Említve

és/vagy illusztrálva: MK; SZM-MNG, Fotótár, 25001/2014/Kerényi Jenő/fotó: Alapfy

Schrammel Imre: absztrakt kerámia dombormű, 1965.
Budapest, Maros utca 16/a lakóház bejárati kapu mellett, homlokzati falon lévő színes, mázas kerámiaplasztika, építész: Cs. Juhász Sára, IPARTERV. Említve és/vagy illusztrálva: MÉ 1964/4. 37–39; MK.

Majoros János: Orvostudomány, mázas samottplasztika, 11 m², 1966.
Pécsi Orvostudományi Egyetem Klinikai főépülete; építész: Gádoros Lajos, ÁÉTV. Említve és/vagy illusztrálva: MÉ 1967/2. 10–16; MK.; SZM-MNG, Fotótár, 25001/2014/Majoros János

Mészáros Géza: János vitéz, mázas kerámiafal, 1966.
Nagyothallók Állami Intézete, Budapest, Rákospatak utca 101.; építész: Zalaváry Lajos, KÖZTI. Említve és/vagy illusztrálva: MÉ 1966/6. 36–43; MK.

Simó Ágoston: pillérburkolat, 1966.
OTP lakóház, Budapest, Karinthy Frigyes út 16.; építész: Drágus Jenő, BUVÁTI. Említve és/vagy illusztrálva: MK.

Horváth Sándor: Iskolai Tudományok, mázas samottplasztika, 1967.
Tizenhat tantermes általános iskola, Szeged, Béke utca 7–9.; építész: Tarnai László, SzTV. Említve és/vagy illusztrálva: ТóТН 357.

Illés Gyula: betonplasztika, 1967.
Kazincbarcikai kórház; építész: Jánossy György, KÖZTI. Említve és/vagy illusztrálva: KÖZTI: 371.; SZM-MNG, Fotótár 25001/2014/Illés Gyula

Vígh Tamás: Magvető, mészkö, 1967.
Debreceni Agrártudományi Főiskola tanulmányi épülete; építész: Mikolás Tibor, DTV. Említve és/vagy illusztrálva: MÉ 1966/5. 10–15; WEHNER 313.

Lajos József: Orvosi tudományok, samottplasztika, 1969.
Szegedi Orvostudományi Egyetem, Jancsó Miklós Kollégium, Semmelweis u. 7.; építész: N. Juhász Márta. Említve és/vagy illusztrálva: ТóТН 326.

Plastically Sixties

The Role of Art in Architecture in the Sixties

Contemporary mural arts were widely spread in the 1960's in Hungary. The functions ranged from factory buildings and offices to apartment buildings, from trading units, restaurants, and hotels to healthcare, cultural and educational institutions. At the theoretical level, there was consensus on the unity of buildings and art on architecture, although the ideal forms of expression were surrounded by continuous discussions. However, the regulatory environment was created to support the creation of art on architecture; it often hindered the independent cooperation of architects and artists. This study is based on archive documents from the sixties. It traces through some casework the regulatory environment and the professional discourses of the time revealing the often struggling process of creating the integrated art pieces. The sixties, a period of wayfinding built the fundament for the flourishing of the mural

arts, especially ceramic art in the seventies. Nevertheless art in architecture of the period hardly appears in the architectural and art history research. Despite the rapid demolishment, there is still plenty of undetected artistic values around us. Their protection is an essential task for the cultural heritage protection in the near future.

Anna Kohut-Jankó

art historian, design and art manager

Hungarian Design Council

annabeata.janko@gmail.com

TÁRGYSZAVAK

Képző- és Iparművészeti Lektorátus, kétezrelékes törvény, kulturális örökség, Művészeti Bizottság, nonfigurativitás, társzművészetek, Azbej Sándor, Csohány Kálmán, G. Staindl Katalin, Illés Gyula, Jánossy György, Kerényi Jenő, Makrisz Agamemnon, Somogyi József

KEYWORDS

Lectorate of Fine and Applied Arts, two thousandth decree, cultural heritage, art committee, nonobjective art, art in architecture, Sándor Azbej, Kálmán Csohány, Katalin G. Staindl, Gyula Illés, György Jánossy, Jenő Kerényi, Agamemnon Makrisz, József Somogyi

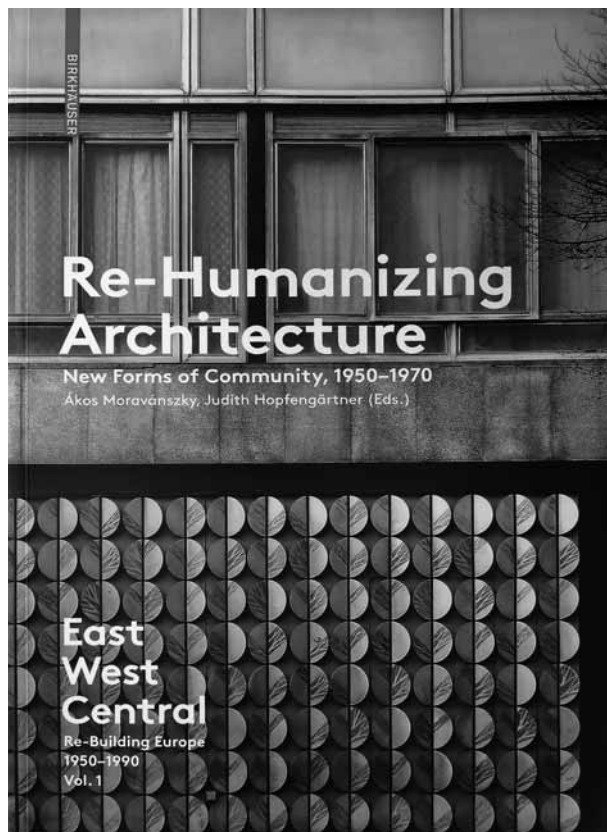
Európa újraegyesítése az építészettörténetben

East West Central. Re-Building Europe 1950–1990. Vol. 1. Re-Humanizing Architecture. New Forms of Community, 1950–1970. Ed. by Ákos Moravánszky–Judith Hopfengärtner. Basel, Birkhäuser, 2017. Vol. 2. Re-Scaling the Environment. New Landscapes of Design, 1960–1980. Ed. by Ákos Moravánszky–Karl R. Kogler. Basel, Birkhäuser, 2017. Vol. 3. Re-Framing Identities. Architecture's Turn to History, 1970–1990. Ed. by Ákos Moravánszky–Torsten Lange. Basel, Birkhäuser, 2017.

E három részből álló nagyszabású tanulmánykötet annak a konferenciasorozatnak az eredménye, amelyet 2014-ben és 2015-ben tartottak a Zürichi Műegyetem Építészettörténeti és -elméleti Intézetében (ETH, gta) az építészetelmélet magyar származású professzorának szervezésében. Moravánszky Ákos abból a hiányérzetből kiindulva tartotta fontosnak a közös gondolkodást, hogy az Európát negyven éven át megosztó vasfüggöny lebontása után több évtizeddel sem sikerült az építészettörténet-írásnak meghaladnia a kétpólusú narratívát, vagyis szakítani azzal a szemlélettel, hogy a centrumnak tekintett nyugati világ mellett Kelet-Európában csak marginális eredmények születhettek a hidegháború időszakában. Moravánszky úgy véli, hogy a duális modell elfedi a sokkal összetettebb valóságot, és számos előítéletet tartalmaz. A vasfüggöny például nem is volt olyan áthatolhatatlan, a kelet-európai építészek szinte napra készen tájékozottak voltak a nyugati jelenségeket illetően. Igaz, hogy ismereteiket főként a hozzájuk is eljutó nyugati folyóiratokban megjelent képekből merítették, hiszen mélyebb személyes tapasztalatokhoz a falon túli építészetről csak kevesek juthattak. Furcsa módon a kelet-európaiak mégis többet utaztak Nyugatra (ha ritkábban is) a hatvanas évektől, a nyugati szakemberek keleti utazásai inkább később, a hetvenes-nyolcvanas évektől élénkültek meg. Ugyancsak általánosítás egységes blokkokról beszélni. Míg a Nyugat fogalmát, értékrendjét sokkal pontosabban, az egész „szabad” Európára szóló érvénnyel lehetett megfogalmazni, Kelet-Európa korántsem volt ilyen egységes sem keleti identitását, sem a szocializmus értelmezését és gyakorlati megvalósulását illetően. Gondoljunk csak a harmadik utat kereső Jugoszláviára, vagy arra a jelentős különbségre, amely a reformok útjait kereső Magyarországot, Csehszlovákiát és Lengyelországot elválasztotta mondjuk az NDK-tól vagy Bulgáriától. És akkor még nem beszéltünk a Szovjetunióba beolvasztott balti köztársaságokról. Moravánszky utal a hatvanas évektől a rendszerváltásig eleven, politikai szándékokat is kifejező Mitteleuropa-gondolatra, amely már akkor feszegette a két tábor sémáját. Ez inspirálja, amikor az *East* és *West* mellé harmadikként a *Central* hívószavát állítja. Ennek a fogalomnak természetesen már semmi köze nincs a korábbi utópiákhoz, de a Visegrádi Négyek politikai realitásához sem. A konferenciák felhívásában és a megjelent kötetek címlapján egyszerűen az a funkciója, hogy hirdesse, a résztvevőket nem Nyugat- vagy Kelet-Európa érdekli külön entitásként, hanem ami közöttük van. A párhuzamos jelenségek, a kihívásokra adott különböző (vagy éppen hasonló) válaszok, a kölcsönhatások. Ez persze

szakítást jelent a centrum–periféria felosztással, azzal az értékrenddel, amelyik szerint a modern és globális világ minden említésre méltó fejleménye a Nyugattal kapcsolatos. A három kötet azonos előszavában Moravánszky leszögezi, hogy a bevett dualitások (fejlett–fejlődő, modern–tradicionális, autentikus–másolat) helyett szerencsésebb keretnek tartják a kutatáshoz az együttműködés és versengés, a tudástranszfer és a kritikai elszakítás szempontjait.

A konferenciákra egyenlő arányban hívtak meg keleti és nyugati résztvevőket, bár ez a megnevezés sem egyértelmű már, hiszen jó néhány kelet-európai kutató nyugat-európai vagy amerikai egyetemekről, intézetekből érkezett. Számos életrajzban olvashatjuk, hogy a fiatalabb kelet-európai szakemberek különböző nyugati egyetemeken végeztek és doktoráltak, a nyugatiak pedig kelet-európai vagy globális témákon dolgoznak, sőt, olykor felváltva élnek Európa nyugati és keleti térfelére eső városokban. Így az sem meglepő, ha valaki (például Marijke Martin) a modern lakótelepek divatos témáját kelet-európai, latin-amerikai és afrikai példák összehasonlításával vizsgálja. Az előadók – egyben a kötetekben megjelent tanulmányok szerzői – legalább három generációhoz tartoznak, többnyire építészek és művészettörténészek, de vannak közöttük urbanisták, tájtervezők, filozófiaival, esztétikával, szociológiával, kulturális antropológiával, populáris kultúrával, sőt, irodalomelmélettel, fényképezéssel foglalkozók is. Ez eleve garanciát jelent a megközelítések, történetírói és elemző módszerek sokszínűségére. Találunk köztük jól ismert neveket, mint az építészettörténész Stanislaus von Moos, Joan Ockman, Hilde Heynen, vagy a design-történész David Crowley. Feltűnnek veteránok, mint Mirko Baum, a libereci SIAL-iroda és a Školka néven ismert mesteriskola egyik alapító építész, vagy az idősebb bolgár Georgi Stanishev, aki a szocialista országok közös folyóiratának (*Architecture and Society*) főszerkesztőjeként lett ismert a nyolcvanas években, majd 1989-ben társalapítója volt a Londonban kiadott *World Architecture* folyóiratnak, melyben rendszeresen megjelentek kelet-európai témák. Középkorú kelet-európai kollégák (Karin Hallas-Murula Észtországból, a szerb Ljiljana Blagojević, a horvát Karin Šerman, vagy a román Dana Vais, aki Budapesten is vendégszerepelt) mellett a többség fiatal oktató vagy posztdoktori ösztöndíjjal kutató szakember, kiknek neve már megjelent publikációkban, vagy ha nem, akkor hamarosan hallani fogunk róla. A magyarokat a szerkesztő és bevezető tanulmányokat író Moravánszky Ákos mellett Megyesi Tamás, Kerékgyártó Béla, Wettstein Domonkos és Kiss

Dániel képviselik. A három professzort nem kell bemutatni, Wettstein Domonkos 2018-ban védi meg doktori disszertációját, amely a regionális gondolkodás kialakulásáról szól a Balaton üdülőtérületén 1929 és 1979 között, az ETH-n oktató és Bázelen praktizáló Kiss Dániel pedig 2017-ben doktorált az ETH-n Budapest posztszocialista városfejlődéséről szóló értekezésével.

A szervezők, egyben a kötetek szerkesztői, igyekeztek olyan átfogó témaköröket meghatározni, amelyek közös alapként szolgálhattak a háború utáni liberális és szocialista rendszerek vizsgálatához. Ilyen közös nevező az épített környezettel kapcsolatos humanista retorika, az emberi szint fölötti léptékek (város, régió, táj, globális perspektíva), valamint az identitás, az építészeti formák jelentése. Mindhárom téma jelen volt a megosztott Európa mindkét térfelén, vagyis párhuzamosan, összehasonlítva vagy akár kölcsönhatásaikban is tárgyalhatók. Így kapta a három kötet jelszó tömörségű címét, szabadon fordítva: *Az építészet újrahumanizálása; A környezet más léptékben; Az identitás újraformálása*. E területeken belül kisebb témacsoportok jelennek meg, kapcsolatot teremtve a sokféle megközelítés között. Az első kötet így bomlik négy fejezetre: 1. Viták, elméletek a humanizmusról, 2. Új társadalmak építése, 3. A városi környezet, 4. A belakott természet. A második kötetbe

csak három fejezet került: 1. Technológia: új léptékek és tervek, 2. Városrendezés, várostervezés, territórium, 3. A gyakorlat és a szakmai működés új formái. A harmadik kötetet ugyancsak három fejezetre osztották: 1. Identitáskonstrukciók, 2. Visszaforulás a történelemhez, 3. Kritika és a város újrafelfedezése. Figyelemre méltó, hogy a három kötet által lefedett időhatárok átlapolnak, az első az 1950–1970, a második az 1960–1980, a harmadik az 1970–1990 közötti két-két évtizeddel foglalkozik. A szóban forgó negyven évről tehát sokrétű elemzést kapunk, miközben a különböző fókuszú és mélységű tanulmányok mozaikkockáiból nem lehet egyetlen képet kirakni. A konferenciák és tanulmánykötetek kezdeményezői egy ideje nem is törekednek erre. Jól tudják, hogy a kutatás pillanatnyi állását lehet csak rögzíteni, hogy izgalmasabb eltérő megközelítéseket, olykor gyökeresen különböző értelmezéseket felmutatni, mert ez késztet igazán vitára, a dolgok továbbgondolására. Reménytelen a három kötetben szereplő mintegy ötven írást egyetlen ismertetésben akár vázlatosan is bemutatni. A recensens nem tehet mást, mint hogy kiragad néhány példát annak érzékeltetésére, hogyan próbálják a szerzők egyben látni Európát, vagy milyen új, korábban nem kutatott témát vetnek fel, illetve milyen módszerrel dolgozzák azt fel. Mivel ez a szemle egy hatvanas évekkel foglalkozó tematikus lapszámban jelenik meg, főként az első két kötetből válogatok.

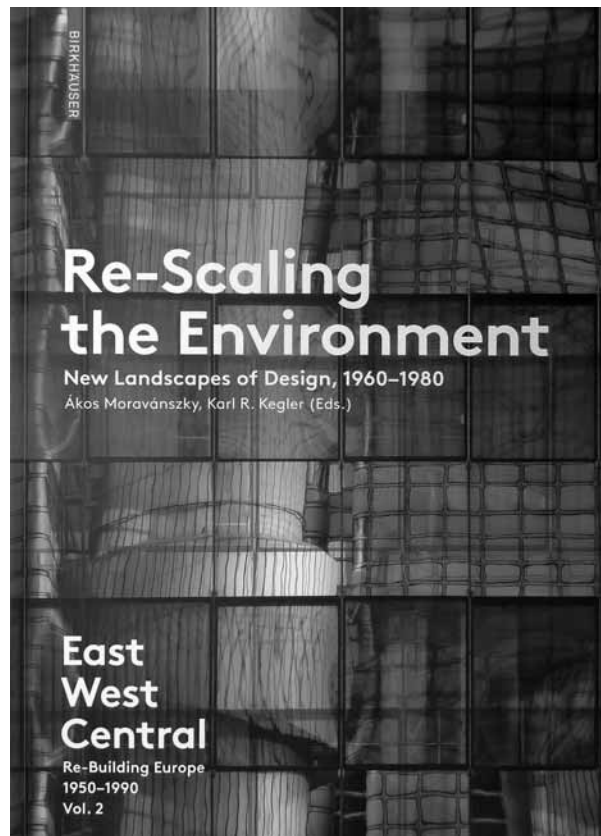
Kézenfekvő témát választ a Kelet és Nyugat összehasonlítására Hilde Heynen, amikor a kelet-berlini Stalinallee és a rá adott válaszként épített nyugat-berlini Hansaviertelt állítja szembe. Írása azonban elegánsan elkerüli a csapdát, és ahelyett, hogy az ötvenes évek közhelyszerű ideologikus szembenállását igazolná, inkább e két pozíciót gyengíti. Sybill Moholy-Nagy két ötvenes évek közepén megjelent, a különbségeket hangsúlyozó cikkéről például megállapítja, hogy azok a CIA megrendelésére készültek, és a kulturális hidegháborút szolgálták. Jelzi, hogy a keletnémet övezetben is megvolt a szándék a háború előtti modern építészet újraélesztésére, és a sztálinista korszak után szinte eltűntek az NDK és NSZK közötti különbségek, például a lakásépítésben és a beton használatában. Sőt, valójában a keleti blokk használta a betont gazdasági érdekből, a nyugatnémet építészetben volt inkább ideológiai szándék mögötte.

Hasonlóan érdekes Stanislaus von Moos esszéje, melyben az ötvenes és hatvanas évek kedvelt épülettípusát, a rövid oldalára állított gyufaskatulyára emlékeztető irodaházat járja körül. Az Amerikában született típust a kommunista ideológia a profitot maximalizáló embertelen kapitalizmus termékeként bírálta, de a hatvanas években szinte ugyanazokkal az érvekkel utasította el Norman Mailer író és Vincent Scully építészettörténész. Mailer „üres TV-képernyő” metaforáját felhasználva, von Moos a függönyfalas toronyházak jelentésváltozásait vizsgálja, a Lever Buildingtől a Nyugat- és Kelet-Berlin központjaiban a hatvanas években épített magasházakig.

Cor Wagenaar és Marijke Martin, a Groningeni Egyetem oktatói jegyzik az *Új közösség építése – Hollandia és Csehszlo-*

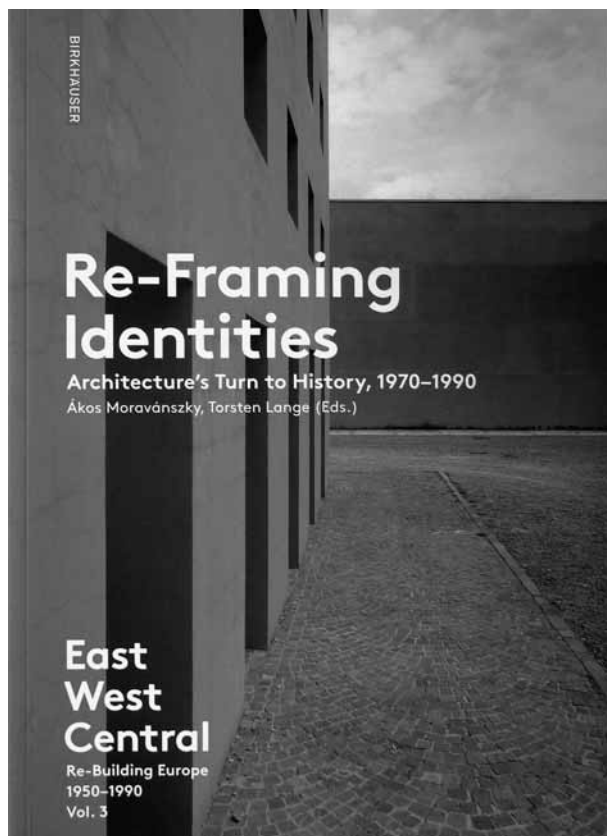
vákia összevetése című tanulmányt. Mindkét helyen azt vizsgálták, hogy a tömeges lakásépítésben hogyan próbálták az építészek és várostervezők korrigálni a háború előtti modern mozgalom hibáit. Az ötvenes évek végétől sok hasonlóságot találtak: a hollandok és a csehszlovákok egyaránt a merev funkcionalizmust és az egyoldalú technikai szemléletet érezték a legnagyobb gondnak. Szociológusokra hivatkozva, mindkét helyen a lakótelepek humanizálását tartották a legfontosabb feladatnak, amit jó léptékű szomszédsági egységekkel és a közterület átgondolt közösségi használatával véltek elérhetőnek. Ami igazán meglepő, hogy a holland szerzők olykor jóval kritikusabbak a saját építészetüket illetően, mint a csehekével. A szocreál közjátékot szinte mellőzve állítják, hogy a cseh építészek igazi folytatói saját modern hagyományuknak, míg a hollandok folytonosságról beszélnek ugyan, de a harmincas évek második felétől 1945-ig náluk valójában megszűnt a modern építészet. Csehszlovákiában is ismerték a Team 10 által fölvetett gondolatokat, és az 1968-as beavatkozásig sikerült is megvalósítaniuk egy-két, a hollandokéhoz mérhető otthonos lakótelepet.

A mi előítéleteinket is megrendítheti a Berlinben végzett történész, Elke Beyer tanulmánya egy szovjet munkacsoportról. A NER-csoport három tagja 1960-ban közös tervvel diplomázott a Moszkvai Építészeti Intézetben a hajdani konstruktivista, Ivan Nyikolajev vezetésével. Egy szibériai város tervében tulajdonképpen a jövő kommunista városát vázolták fel, s végzésük után egy szociológussal kiegészülve folytatták az ideális város tervezését. Az „Új települési egység” (NER) 1500 fős lakóegységekből épült fel, melyek gyűrűként vették körbe a nagyobb egység közösségi központját. A terv lényege, hogy a jövő kommunista városa a magánélet biztonsága mellett teremtsen meg az intenzív társadalmi élet lehetőségét. Ebben még semmi meglepő nincs, de amikor a privátszféra védelméről vagy a kollektív terekben tetszőlegesen választható tevékenységekről és „a szabad egyének közötti szabad kapcsolatokról” olvasunk, az még a hruscsovi reform éveiben is figyelemre méltó. A racionális, majd egyre organikusabb formát öltő ideális városterv és a hozzá tartozó manifesztum 1966-ban nyomtatásban is megjelent és felkeltette az Archigram, illetve a Team 10 építészeinek a figyelmét. A csoport 1968-ban a milánói Triennálén, 1970-ben az osakai Világkiállításon állított ki. Egy informális kutatócsoport léte és kritikai tevékenysége nehezen fér össze azzal a képpel, amelyet a szovjet viszonyokról magunkban őrzünk. A hruscsovi korszak „aranyifjainak” nem is lehetett könnyű dolguk a következő Breznyev-érában. A szerző azonban bizonyítja, hogy a régi Arbat akkoriban készített rehabilitációs tervében – noha az teljesen ellentmondani látszik a korábbi neoavantgárd terveknek – Gutnov és Haritonova ugyanazokat az értékeket állította előtérbe (emberi lépték, spontán társulás, közösségi élet), mint korábban. Ráadásul értékőrző munkájuk a szomszédos Kalinyin sugárút esztelen léptékű modernista átépítésének kritikáját is jelentette.

A CIAM és Team 10 divatos témájában is találhatunk újdonságot. Annie Pedret azt fejtegeti írásában, hogyan jelenik meg a CIAM háború utáni diskurzusában a spirituális dimenzió mint a modern építészet humánus voltának bizonyítéka (CIAM: a „kor szellemétől” az emberek „spirituális igényeiig”). Nelson Mota a CIAM tizedik, Dubrovnikban tartott kongresszusán bemutatott tervek közül választ ki négyet, melyek kivétel nélkül falusi környezetbe készültek. Az angol MARS-csoport, Aldo van Eyck, a norvég és a portugál CIAM-csoport javaslatai az idilli tájban való építés módjaival, a modern és a vernakuláris lehetőségeinek vegyítésével kísérleteztek.

Hallatlan érdekes a főként emlékműveiről ismert szerb Bogdan Bogdanović városépítészeti elveit ismertető fejezet (Vladimir Kulić: Bogdan Bogdanović és az értelmes város keresése). A Franciaországban a szürrealisták hatása alá került, majd a kulturális antropológiával megismerkedő építész esküdt ellensége lett a racionalista, mennyiségi elven működő modern várostervezésnek. *Mali urbanizam* (Kisleptékű várostervezés, 1958) című esszégyűjteménye, a városszeretét kézikönyve arról szól, hogyan lehet élvezni a város ellentmondásos, érzelmes, szürreális jellegét. Későbbi könyveiben az antropológia, mitológia, Jung pszichoanalízise és Cassirer kultúrfilozófiája hatott rá, s

alakította ki azon meggyőződését, hogy még az új városoknak is szükségük van szimbólumokra és mitológiára.

Végül két fejezetet emelek ki a nagy léptékkel foglalkozó második kötetből: Cornelia Escher *Otthonos utópia: a GEAM nagyléptékű tervei* című tanulmányát és Ljiljana Blagojević *Építészintelligencia és -hiány vezérelte tervezés a hatvanas évek Jugoszláviájában* című írását. Az első az 1958-ban alapított *Groupe d'étude d'architecture mobile* (A mobil építészet kutató-csoportja) tevékenységével foglalkozik, melyben különböző országokban élő, de hasonló érdeklődésű építészek tömörültek. A magyar származású, Franciaországban élő Yona Friedmann és a sátorszerkezetek tervezőjeként hírnevet szerzett Frei Otto nálunk is ismert, a lengyel Oskar Hansen kevésbé. Nevükhöz a mobilitás igényét szolgáló utópikus megastruktúrákat szokás kapcsolni, de a szerző inkább Karl Popper nyitott társadalom eszményének hatását és a technika humanizálásának szándékát emeli ki. Egyformán érdekelte őket a fejlett technológia, a biológia és az igényekhez igazítható, változásra képes struktúrákban gondolkodtak. Az országokat vagy az egész kontinenst behálózó lineáris városok gondolata különböző formában mindhármuknál megjelenik, de közös bennük a hierarchia és a totális tervezés elutasítása, az alulról jövő igények és

kezdeményezések javára. Az egyén és társadalom, a közösség és fizikai környezet összehangolására matematikai és egyéb kísérleti módszereket dolgoztak ki.

E gondolkodásmóddal élesen szemben áll a szerb Milan Zloković működése, amit Blagojević két megvalósult épületen keresztül mutat be (Tanárképző iskola és kollégium, Prizren, 1959–1960, 1965–1969; Hotel Mediterranean, Ulcinj, 1959–1964). A háború előtt sikeres, de a szocialista Jugoszláviában félreállított építész tevékenysége szükségszerűen marginális lett, de éppen ez a pozíció eredményezett olyan újításokat és szabadított fel olyan kreativitást, ami a központosított és átpolitizált rendszeren belül elképzelhetetlen lett volna. A szerző Zloković működését három szempontból is példaszerűnek tartja: operacionális, politikai és tervezői intelligenciáról beszél. Az első azt jelenti, hogy mindkét épület terve teljes modulkoordinációval, kivitelezésre előregyártott és a helyszínen összeszerelt szerkezettel készült. A terveket így nem kellett méretezni és feliratozni, ami egy többnyelvű régióban előny. A hét pavilonból álló turisztikai beruházásnak két szeton között el kellett készülnie, ez gondos szervezést igényelt. A nehezen megközelíthető helyszín és a változatos domborzat miatt az előregyártás ott csak részleges lehetett, nagyobb részben helyi kőfaragó munkát használtak. A feszes határidőt az összeszokott csapat (Zloković a fiával és a lányával dolgozott együtt) gyors tervezőmunkájának és hatékony művezetésének köszönhetően sikerült tartani. A helyzet politikai szempontból azért lehetett kivételes, mert az ötvenes évek végén a helyi önkormányzatok döntési jogot kaptak a helyi beruházásokban, az építéseknek pedig lehetővé tették a magánpraxist. Így ki lehetett kerülni az állami és szövetségi szintet, illetve versenyezni lehetett a nagy állami tervezővállalatokkal. Végül a tervezői intelligencia a rendszerelvű tervezés és az esztétika összehangolására vonatkozott, melynek eszköze egy gondosan kidolgozott arányrendszer volt, ami párhuzamba állítható Corbusier *Modulor*jával, Ernst Neufert, Frederick Kiesler, vagy milánói olasz építészek rendszereivel. Ez az írás azért igen tanulságos a számunkra, mert a korszerűség relativitására hívja fel figyelmünket. A legfejlettebb technikák nem alkalmazhatók minden helyzetben, olykor a „low-tech” megoldások, vagy a régi és új módszerek keverése célszerűbb. A kreatitásnak és az innovációnak nincs abszolút értéke, csak konkrét helyzetekben dől el, mi számít annak, és mi nem.

Összefoglalva, a három elegáns tipográfiájú és izgalmas képanyagot tartalmazó kötet rengeteg új információval szolgál a választott korszakról, az általunk talán jobban ismert nyugati és kevésbé ismert szomszédos országok építészetéről, városépítészetéről. Példát adnak arra, milyen új területek, témák vonhatók be a kutatásba, és azok hányféle módszerrel, mely diszciplínák eszköztárával dolgozhatók fel. Segíthetnek abban, hogy a saját közelmúltunk építészetére szélesebb horizonttal, elfogulatlanul és egyben magabiztosabban tekintsünk rá.

Ferkai András

Szabadság a korlátozottságban

Különutak. Karl-Heinz Adler és a magyar absztrakció. A Kiscelli Múzeum–Fővárosi Képtár és a Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum közös kiállítása. Kiállítási katalógus. Szerk. Branczik Márta és Leposa Zsóka. BTM Kiscelli Múzeum–Fővárosi Képtár, PIM–Kassák Múzeum, Budapest, 2017. 124 p.

A Kiscelli Múzeum–Fővárosi Képtár kiállításaira mindig oda kell figyelni. A gyűjtemény heterogén jellegéből adódóan – amely rengeteg izgalmas, bemutatásra, megírásra érdemes művet és történetet rejt – a kurátorok okosan egyensúlyoznak a kultúrtörténeti, építészettörténeti, designtörténeti és képzőművészeti megközelítés, a történeti szemlélet és a kortárs nézőpont között, emlékezetes bemutatókat hozva létre. A Kassák Múzeum ugyanígy folyamatosan bizonyítja, hogy értő kezekben van a gyűjteménye. Érdemi kutatómunkán alapuló, a művészet társadalmi, politikai beágyazottságára rámutató, az összefüggéseket feltáró komplex kurátori megközelítés kiállításai alapja.

A *Különutak. Karl-Heinz Adler és a magyar absztrakció* című kiállítást a két intézmény közösen, két helyszínen rendezte meg 2017. június 1. és 2017. szeptember 17. között. A kurátorok: Juhász Anna, Sasvári Edit a Kassák Múzeum, Branczik Márta, Leposa Zsóka a Kiscelli Múzeum–Fővárosi Képtár részéről 2017 egyik kiemelkedő, revelatív erejű, kettős tárlatát állították össze, amelyek az eredeti művek bemutatása mellett interjúkkal, dokumentumokkal tárták fel és tették érthetővé, hogy a szocialista kultúrpolitika által felállított akadálypályáján mozogva milyen kerülő utakon volt lehetséges az absztrakt művészet érvényre juttatása, sőt állami finanszírozása. A kiállítás (innenről kezdve egyes számban hivatkozom rá) mindezt a nemzetközi trendekhez igazodva, regionális megközelítésben teszi. „Nemzetközileg egyre nagyobb figyelem irányul a kelet-európai országok művészetének regionális szempontú kutatására, és kifejezetten azok a területek kerülnek fókuszba, amelyek eddig kiestek a tradicionális művészettörténeti vizsgálódás látóköréből. Ilyen többek között az NDK művészete és annak mai értékelése is.” – írja Sasvári Edit.¹

A főszereplő, a 2017-ben kilencvenedik születésnapját ünneplő Karl-Heinz Adler a hetvenes-nyolcvanas évektől kapcsolatban állt Fajó Jánossal, Nádler Istvánnal, Maurer Dórával, Bak Imrével. Jelentős eredmény, hogy a németországi események mellett² Budapesten is alkalom nyílt megtekinteni munkáit, és beemelni nevét a köztudatba. A mintarajzolást, textiltervezést, majd festészetet tanuló Adler az NDK-ban élve geometrikus absztrakciót képviselő, szeriális és konkrét műveivel nem érvé-

nyesülhetett. Párhuzamosan kiérlelt, alkalmazott művészeti, épületplastikai munkássága viszont – a művészet társadalmasításának jegyében – mint design, dekorációs tevékenység működőképesnek bizonyult. Adler újrafelfedezése napjainkban zajlik Németországban, és a budapesti kiállítást látva nem is lehet kétséges, hogy művei méltók a figyelemre.³ A hazai kurátorok Adler életművén keresztül a magyar művészetre, annak eddig alig vizsgált jelenségeire is fókuszáltak, a korszak néhány jellegzetes történetét feldolgozva kevésbé reflektorfényben álló művészekről és műcsoportokról, műfajokról is beszéltek.

A Kassák Múzeum Adler képzőművészeti munkásságából válogatott, főként papír alapú grafikákat és kollázsokat, a Kiscelli Múzeum templomterében pedig Adler életművén keresztül a hetvenes-nyolcvanas évek dekorációs szándékú, geometrikus épületplastikáiból láthattunk válogatást, a német művész munkái mellett érdekes magyar példákkal, feltérképezve a modern képzőművészet és a modern építészet kapcsolatát.

Ha számba vesszük a 2017. évi hazai tárlatokat, azt láthatjuk, hogy kutatói figyelem irányul – egyre távoldó – közelmúltunkra. A Ludwig Múzeum 2017 áprilisában nyitotta meg *Párhuzamos avantgárd – Pécsi Műhely 1968–1980* című, minden elismerést megérdemlő kiállítását (kurátorok: Doboviczki Attila T. és Készman József). A Kiscelli Múzeum kiállításának Adler mellett kiemelkedően fontos szereplője Lantos Ferenc, aki képzőművészként, a Bonyhádi Zománcművészeti Alkotótelep alapítójaként és művészetpedagógusként is jelentőset alkotott, hiszen tanítványaiból alakult meg a pécsi művészcsoport. Lantos sokat foglalkozott épületdekorációval, és a Pécsi Műhely tagjai is terveztek épületeket díszítő zománc falképeket, falburkolatokat. A Pécsi Műhely mellett az 1971-től datálható Pesti Műhely (alapítók: Bak Imre, Fajó János, Nádler István) fogalma még nincs eléggé „bejártatva”, de a kiállítás alapján használatra jogosultnak tűnik.

A Magyar Nemzeti Galéria *Keretek között – a hatvanas évek művészete Magyarországon* címmel rendezett nagyszabású kiállítást (2017. november 17. – 2018. február 18., kurátor Petrányi Zsolt). A vállalkozás fontosságát és nehézségi fokát jól jelzi, hogy 1991, a Magyar Nemzeti Galéria korábbi hatvanas évek kiállítása⁴ óta nem készült átfogó bemutató a korszakról, ezért

1 Sasvári Edit: *Különutak. Karl-Heinz Adler és a magyar absztrakció*. In: *Különutak* 2017. 9.

2 Karl-Heinz Adler: *Systeme/systems*. Berlin, Galerie EIGEN+ART, 2016. december 13. – 2016. november 19.; Karl-Heinz Adler: *Ganz Konkret*.

Drezda, Albertinum, 2017. március 30. – 2017. október 15.

3 Életművét ma már a nagy presztízsű Galerie EIGEN+ART Lipcse/Berlin gondozza.

nem meglepő, hogy az esemény magas látogatószámot és komoly szakmai sajtóvisszhangot, a kurátori koncepció alapvető problémáira rámutató, éles kritikákat eredményezett. Tudatosítsuk a tárgyalt műveket övező, évtizedeken átívelő negatív asszociációkat: a művek születése idején a szocialista művészetfelfogás az absztrakciót a romlott Nyugat termékének tartotta. A mai közönség és a kortárs kultúrpolitika ugyanezeket a műveket mint az elfelejteni vágyott szocialista korszak termékeit tenné félre vagy semmisítené meg⁵. A hozzáértő szem azonban látja: ezek az izgalmas művészeti kísérletek a modernizmust képviselő, magas kvalitású munkák, amelyek ma is frissek és érvényesek, megőrzésre méltók.

Örömteli, hogy a *Különutak* kiállításához katalógus is megjelent, a magyar mellett német nyelvű kiadásban.⁶ A tipográfia és design tekintetében visszafogott, letisztult megjelenésű, kis méretű (210×210 mm), színes, puhakötésű kötetet jó kézbe venni (grafikus: Soós Bori). Szerkezete áttekinthető, a többféle műfajt képviselő tartalom – tanulmány, megnyitó szöveg, kiállításkritika, interjú, kurátori vezető, fogalomtár, idővonal – változatossá teszi a kötetet. A szakmai közönségen túl az érdeklődő nagyközönség is bátran forgathatja; aki végigolvassa, sokat tanul belőle a korszakról, képzőművészet és építészet, művészet és hatalom viszonyáról.

A 124 oldal 59 oldalán szerepel egész oldalas kép, és a legtöbb szöveges oldalon is vannak szövegközti képek. A borítón Adler grafikája (*Vonalsorozatok*, 1986) mellé magyar párhuzamként Lantos Ferenc egy szitanyomatának (*Minta 2*, 1980–1987) részlete került.⁷ A kötet két részre tagolódik, a „Tanulmányok” és a „Katalógus” egységekre. Az ötödik oldalon szereplő tartalomjegyzéket részletes, informatív, kétoldalas idővonal követi, amely 1947-től 1995-ig párhuzamosan követi a kiállítási anyag kontextusát jelentő magyar és a német eseményeket, valamint Adler életútját (a kezdő dátum indoklása: Magyarországon 1947-től folytak az absztrakcióviták, Németországban 1948-tól indult a formalizmusvita).

A „Tanulmányok” fejezetet Sasvári Edit kurátori összegzése indítja. Ismerteti a kiállítás koncepcióját, értelmezi az absztrakt művészet kérdése körüli eseményeket, álláspontokat. „Érdekes ellentmondás viszont, hogy míg a sztálinista rendszerek bukása után az absztrakciót mint autonóm művészeti formát továbbra sem tekintette tolerálhatónak a hatalom, a környezetkultúrában, a köztereken, a dizájnban nemcsak hogy legitimé vált ez a fajta gondolkodás, de társadalmi kiterjesztésével a legszélesebb nyilvánosság előtt ölthették magukra a szocialista rezsimek a modernség arculatát.”⁸

Ezt követi Michael Müller-Verweyen, a budapesti Goethe Intézet igazgatójának Kassák Múzeumban elhangzott megnyitóbeszéde. Bevezetőként az adleri életmű művészettörténeti helyéről, más művészeti ágakhoz fűződő kapcsolódási pontjairól gondolkodik.

A katalógus leghangsúlyosabb szövege egy interjú: Karl-Heinz Adler és Hans Ulrich Obrist beszélgetése.⁹ Az Adler művészte iránti fokozott érdeklődést mi sem bizonyítja jobban, mint hogy napjaink egyik legismertebb „sztárkurátora” készítette ezt a kisebb lélegzetű életútinterjút. Obrist jól kérdez, a válaszból lényeges információkat kapunk Adler gondolkodásmódjáról, munkamódszeréről, kapcsolati hálójáról, a korabeli NDK-s viszonyokról. Élvezetes olvasmány. Obrist kulcsfontosságúnak látja, hogy Adler szőnyegtervezőként iskolázódott: „Napjainkban, a 21. században újra nagyobb érdeklődés mutatkozik a művészet és az iparművészet közötti kapcsolat iránt. A szőnyegek különösen aktuálisak ebben a kontextusban.”¹⁰ Az életmű lényegét jelentő szeriális, moduláris gondolkodásmód másik eredője a közvetlen építészeti tapasztalat: Adler pályája elején (1955–1961) a drezdai Műszaki Főiskola építészeti tanszékén dolgozott. A városban ekkor készültek az első típuslakóházak, amelyeken az előregyártható, variálható, díszítő funkcióval is bíró épületelemekkel kísérleteztek.

Leposa Zsóka tanulmánya Lakner László 1962-es, az egykori Savoy étterembe készült *Város* című falképének keletkezéstör-

4 *Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben*. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 1991. március 1. – június 30., kurátorok: Beke László, Dévényi István, Horváth György.

5 A kiállításon külön szekció sorolja fel a már elbontott köztéri műveket. Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy az utóbbi egy-két évben több jelentős, közel egykorú épületet bontottak le: Szervita téri iroda- és parkolóház (Szabó István, 1969–1973); Szervita téri egykori Belvárosi Távbeszélő Központ (Jeney Lajos és Bán Ferenc, 1975–1976); Olimpia Hotel a Normafán (Farkasdy Zoltán, 1971–1972); Magyar Kereskedelmi Kamara Székháza, Kossuth tér (Pintér Béla, 1968–1972). Az utolsó pillanatban menekült meg a bontástól a budavári Országos Villamos Teherelosztó Központ, Virág Csaba emblematikus épülete, amely 1972–1979 között született.

6 A lipcsei székhelyű Spector Books kiadónál 2017 áprilisában jelent meg Adler kétnyelvű (német és angol) életmű-katalógusa, a magyar kiállítás szerzőinek közreműködésével: *Karl-Heinz Adler: Art in the System. The System in Art*. Hg. von Hilke WAGNER et al. Leipzig,

Spector Books, 2017. A bevezetőt írta: Hilke WAGNER, Mathias WAGNER, BRANCIK Márta, LEPOSA Zsóka, SASVÁRI Edit. Interjú: Hans Ulrich OBRIST. <http://spectorbooks.com/kunst-im-system-system-in-der-kunst>. (Letöltve: 2018. 06. 24.)

7 A hátsó borítón látható épületet, a Petőfi Sándor utca–Szervita tér sarkán álló egykori Belvárosi Távbeszélő Központot az elmúlt hónapokban szerkezetileg bontották vissza. Ezt a házat díszítette a kiállításon is bemutatott, Bohus Zoltán és Csiky Tibor tervezte homlokzati fémplasztika, valamint Józsa Bálint és Kovács Ferenc mészklő falplasztikája a bejáratnál (1976).

8 SASVÁRI 2017 (ld. 1. j.) 10.

9 Az absztrakció hátulról jön. Karl-Heinz Adler és Hans Ulrich Obrist beszélgetése 2016. augusztus 20-án a művész drezdai műtermében. In: *Különutak* 2017. 14–28. Az interjú a katalógus német nyelvű változatából kimaradt.

10 OBRIST 2017 (ld. 9. j.) 16.

ténetével indul. Bernáth Aurél véleménye szerint ugyan ez és a többi hasonló mű nem számít képzőművészeti alkotásnak, de a szocializmus ügyére nézve ártalmatlanok.¹¹ A falkép létezik még eredeti helyén: az Oktogonon működő Burger King fala rejtje. A tanulmány ezen a példán keresztül is a művészet-támogatás és a művészetellenőrzés intézményes kereteit, a Művészeti Bizottság és a középületekre kerülő művek finanszírozását biztosító ún. kétezrelékes rendelet működését ismerteti. A továbbiakban kitér Lantos Ferenc és Pécs szerepére, majd a kiállításon is bemutatott budapesti példákat hoz.

Hornyik Sándor kiállításkritikája¹² az *exindex* internetes folyóiratban jelent meg először. A rendkívül szellemes írás lényeglátó, az összefüggésekre rávilágító, az ideológiai, politikai narratívákat pontosan értő elemzés, a kiállítás pozitív értékelésével.

A kötet második fele a „Katalógus”. Első szakaszában a Kassák Múzeum kiállításáról kapunk enteriőrképeket, válogatást a kiállításon szerepelt művekből, valamint a kötetben nem reprodukált művek listáját. A Kiscelli Múzeum katalógusfejezete Branczik Márta és Leposa Zsóka kurátori bevezetőjével indul, majd Adler életrajzát és a kiállítás tematikus blokkjainak összefoglalóit olvashatjuk. Képanyagként egész oldalas enteriőrök és a kiállított művek képes, adatolt katalógusa szerepel, az épü-

letek és plasztikák esetében archív és/vagy új fotókkal. A kiállításon bemutatott videóinterjúk listája (egy-egy indexképpel és hivatkozással) azok internetes elérhetőségét is megadja.¹³

Függeléként a témához kapcsolódó fogalmak glosszáriumát kapjuk. Érdemes lett volna a kötet végére egy válogatott bibliográfiát, ajánlott irodalomlistát is illeszteni, hogy tényleg teljes legyen az ismeretterjesztő paletta.

A kiállítás további érdeme, hogy kézenfekvő módon használja az internet adta lehetőségeket: a kísérő kiadványként megjelentetett, negyven művet tartalmazó térkép,¹⁴ amelyet a kurátorok a *Köztérkép* online, önkéntesek által fejlesztett adatbázisával közösen hoztak létre, városfelfedező művészeti sétára és információgyűjtésre invitál minden érdeklődőt. Aki végignézte a kiállítást és/vagy elolvasta a katalógust, garantáltan más szemmel jár az utcán, keresve a megismert és a még felfedezésre váró köztéri épületplasztikákat, falképeket.

Öry Júlia
művészettörténész,
FUGA Budapesti Építészeti Központ

11 LEPOSA Zsóka: A „nem ártnak”-tól a kíváncsig. Az absztrakt geometria középületeken a hatvanas-hetvenes években. In: *Különutak* 2017. 29–39.

12 HORNYIK Sándor: Absztrakció és politika. In: *Különutak* 2017. 41–47.

13 <http://budapestvideo.hu/rovat/kulonutak> (Letöltve: 2018. 06. 24.)

14 https://absztrakt-kiscelli.kozterkep.hu/img/kiscelli_absztrakcio_terkep.pdf (Letöltve: 2018. 06. 24.)